

E.N. Quliyev
Z.M.Məmmədova
T.İ. İmanov

**BİRJA İŞİNİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ
EDİLMƏSİ
Dərs vəsaiti**

Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin _____
tarixli ____ sayılı əmrinə əsasən
ali məktəblər üçün dərs vəsaiti
kimi təsdiq edilmişdir

Bakı – 2008

GİRİŞ

Yer üzərində insan cəmiyyəti yaranandan bəri minilliklər keçsə də yenə də dünyanın ən yetkin aqillərini hamı üçün məqbul olan ictimai – iqtisadi sistemin yaradılması düşündürməkdədir. İdeal insan cəmiyyəti və ideal ictimai-iqtisadi münasibətlər sistemi varmı? Azərbaycan xalqının və Respublikasının keçdiyi yola baxsaq, eləcə də cəmi dünya ölkələrinin tarixinə və bu gününə nəzər yetirsək görərik ki, indiki əqlimizlə qiymətləndirdikdə keçmişdə ideal səviyyəsinə kimi yüksələn zəngin təcrübəli sivilizasiyalar mövcud olmuşdur və bu gündə ideal kimi qəbul edə biləcəyimiz ictimai-iqtisadi sistem bəzən kapitalizm adlandırılan bazar iqtisadiyyatı deyilən sistemdir. Bu sistem həqiqətəndə çoxlarının qəbul etdiyi və xoşuna gələn müasir dövrün ən demokratik və sosial yönümlü dövlətçilik və təsərrüfatçılıq quruluşudur.

Kapitalizmdən əvvəlki quldarlıq və feodalizm ictimai-iqtisadi sistemlərində də cəmiyyət üzvləri arasında bazar münasibətləri olmuşdur. Lakin yalnız kapitalizmin müəyyən bir inkişaf mərhələsində bu ictimai-iqtisadi münasibətlər bazar iqtisadiyyatı kimi yüksək zirvəyə ucalmışdır. Belə ki, bu yeni və ən mütərəqqi ictimai-iqtisadi sistemdə insan azadlıqları ön plana çəkilir, bu sistemə keçmiş dövlətlər və beynəlxalq təsisatlar tərəfindən qorunur və təmin edilir, əmtəə ümumi xarakter alır və bununla insanın işçi qüvvəsi və intellektual potensialı da əmtəəyə çevrilir, mülkiyyət formaları müxtəlif və bərabər hüquqlu olur. Qeyd edilənlərlə yanaşı həmin sistemdə cəmiyyətin dəyərləri dəyişir, insan azadlıqlarının əsasında maddi imkanlar durur, hər bir sahədə və fəaliyyət sferasında rəqabət qaçılmaz olur, xüsusi təşkilati-hüquqi baza, icra və nəzarətedici strukturlar və infrostruktur şəbəkəsi yaradılır. Yuxarıda sadəlanlar bazarları olduqca müxtəlif edərək, onları alıcı tələbləri üzrə qurmağa imkan verir. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatını bu cür ictimai-iqtisadi sistemə çevirənlərdən biri

də bazarların çox sahəli və olduqca geniş formalarda olmasıdır. Birjalar və hərraclər, yarmarkalar və sərgilər bu bazarların ən mütərəqqi və mütəşəkkil formalarıdır. Bazarlar olmasa bazar iqtisadiyyatı da ola bilməzdi. Bu bazar növlərinin içində mənfəətçiliyinə, eləcə də təşkilinə, idarə edilməsinə və işləmə sisteminə görə ən çox qeyri-adi görünən və maraq doğuran birjalardır.

Bazar iqtisadiyyatına doğru uğurlu start götürmüş Azərbaycan Respublikası üçün birjaların və hərracların təşkili və işləmə mexanizminin öyrənilməsi çox böyük iqtisadi, siyasi və sosial əhəmiyyət kəsb edir.

Bu fənnin öyrənilməsi bir çox ixtisas sahibləri, eləcə də biznesmenlər üçün xüsusi marağa səbəb ola bilər, çünki birja və hərraclardan istifadə edildikdə material resurslarının tədarükü yaxşılaşır, vəsaitlərin axıcılığı və mənfəətçiliyi artır, işgüzar fəallıq yüksəlir, əhalinin və cəmi biznes subyektlərinin maddi, maliyyə, fiziki və intellektual potensiallarından daha səmərəli istifadə edilir.

Bu fənni yaxşı mənimsəmək üçün iqtisadi nəzəriyyəni, bazar iqtisadiyyatının əsaslarını, marketinq, menecment və s. kimi elmləri, eləcə də dünyada gedən prosesləri bilmək lazımdır.

Oxuculara birja və hərraclara dair bir qədər dolğun material vermək və bu sahədə onlara elmi-praktiki yardım etmək məqsədilə, dərs vəsaitinin sonunda Azərbaycan Respublikasının əmtəə və fond birjalarına dair müvafiq qanunlar verilmişdir.

Bu kitab ölkəmizdə birja və hərraclara həsr edilmiş ilk dərs vəsaitidir. Gələcəkdə onu təkmilləşdirmək üçün hər bir oxucu təklifinə və fikrinə müəlliflər çox diqqətli olacaqlarına söz verir və onlara buna görə əvvəlcədən minnətdarlıq edirlər.

Fəsil 1. Birjaların təşəkkül tapması və təkamülü

1.1. Ticarət formalarının təşəkkül tapması və ilk əmtəə bazarlarının meydana gəlməsi.

Əmtəə bazarlarının, eləcədə cəmi birjaların rolunun dünya iqtisadiyyatının inkişafında müasir səviyyəyə qədər yüksəlməsini dərk etmək üçün, ictimai istehsal və istehlakın təkmilləşməsindəki uzunmüddətli təbii-iqtisadi proseslərə nəzər yetirmək lazımdır. Belə ki, birjaların meydana gəlməsindən əvvəl ilkin şərt kimi məhsuldar qüvvələrin müəyyən qədər inkişafa malik olması gərəkdir. Bununla əlaqədar birjaların təkamülünə ictimai-iqtisadi sistemlərdəki sivil insani və ictimai münasibətlərin formalaşması prosesləri ilə birlikdə, yəni ümumi şəkildə və vəhdət kimi baxılmalıdır.

Müxtəlif sahələrin mütəxəssisləri arasında elmi səviyyələri və dünya görüşlərindən asılı olaraq, yer üzərində insan sivilizasiyasını birçarx nöqteyi nəzərdən iqtisadçılar, başqa peşə adamlarından fərqli olaraq, tarixi informasiyasını və toplanmış məlumatları təhlil edərək, başqalarına qaranlıq görünən iqtisadi və sosial proseslərə aydınlıq gətirirlər. Məhz bu cür bir neçə elmin bəhrəsi və qovşağında aparılan elmi axtarışlar nəticəsində, həmçinin əmtəə və digər birjaların yaranmasının ilkin həqiqi mənbələri aşkar olunur.

İnsan cəmiyyətinin tarixi nəinki sadəcə olaraq adamların sayı və yer üzərində miqrasiyasından – bir məkandan digər məkana köçüb məskunlaşmasından, həmçinin onların yaşayış mənbələrinin axtarışı, varlanmaq, hakimiyyət əldə etmək və digər aşkar və gizli motivlərinin reallaşmasından və s. ibarətdir. Bütün bunlara uyğun olaraq, insanlar ictimai-iqtisadi qurum və yer üzərindəki məkanda müxtəlif rol, vəziyyət və səviyyələrdə olmuşlar. Belə ki, təbii əmək bölgüsü, əkinçiliyin maldarlıqdan ayrılması, yaşayış uğrunda və məişət mədəniyyəti sahəsində böyük təcrübənin toplanması şəraitində natural təsərrüfatın aparılması insanları öz əmək fəaliyyəti

nəticələrinin əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə əmtəə-istehsalı və özlərinin iş fəaliyyətini daha dərindən dərk etməyə sövq etdi. Mühəribələr isə əsrlər boyu insan cəmiyyətini daim izləyərək, indiyə kimi, demək olar, öz mahiyyətini dəyişməyib. Onlar əvvəllər olduğu kimi maddi qiymətlilərin əldə edilməsi, bölgü və bölgüsündə təklifin iştirak etmək üçün və müxtəlif ruhlu adamların, qəbilələrin, sülalələrin, şahlar və s. artmaqda olan iştahalarının, bəzən də milli azadlıq hərəkatı kimi qələmə verilən böyük dövlətlərin digər ölkələri və xalqları zəbt etmək üçün gizli tələsidir. Nəhayət, əmtəə istehsalı şəraitində xüsusi olaraq malların bölgüsü, daşınılması, saxlanması və alıcılara çatdırılması ilə məşğul olan ixtisaslaşmış vasitəçilərin və tacirlərin meydana gəlməsi əmtəə istehsalı və əmtəə mübadiləsi sistemlərində insanların özlərini dərk etmə, işgüzarlıq etikasına və mədəniyyətinin artmasının təzahürüdür. Qədim zamanlarda, görünür, öncə «əmtəə – əmtəəyə» prinsipi üzrə vahid çeşidli məhsulların pərakəndə mübadiləsi (alış-veriş) mövcud olmuşdur. Sonralar isə uzun müddət ərzində istehsalın ictimai təşkilindəki kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri (istehsalın ixtisaslaşdırılması, təmərküzləşməsi, kooperasiyası və b.) ümumi ekvivalent olan müəyyən əmtəə və nəhayət puldan istifadə edərək, topdansaş ticarəti inkişaf etdirmək zəruriyyətini yaratmışdır.

Mahiyyətə ticarət əmək məhsulları və vasitələrinin mübadiləsi, alıcılara (istehlakçıları) çatdırılması vasitəsi və formasıdır. Müasir şəraitdə bəzi müəlliflərin irəli sürdüyü fikir, tezis və konsepsiyalara uyaraq karvan ticarətini ilkin topdansaş ticarətinə aid edilməsi ciddi olmazdı.¹

Fikrimizcə karvan ticarəti yayılmazdan əvvəl pərakəndə və topdansaş ticarətinin insan cəmiyyətinin təkamülü prosesində məskunlaşma ocaqları kimi yeni yaranan

¹ Дегтурова О.И., Кандинская О.Н. Биржевое дело: Учебник для вузов – М., Банки и биржи, Юнити, 1997, с.9

kəndlərdə, qəsəbələrdə və şəhərlərində daha erkən formaları olmuşdur. Misal üçün, ayrı-ayrı məhsulların alış-verişi üzrə münasibətlərin öz əmək fəaliyyəti nəticəsində yaratdıqları məhsulları mübadilə etmək istəyən sənətkarlar, əkinçi və maldarlıq ilə məşğul olan qəbilələr, həmçinin şəhər və kənd əhalisi arasında formalaşması ehtimalı vardır. Bu fikrin tərəfdarı olanlardan biri də ticarətin iqtisadiyyatı və təşkili sahəsində öz elmi sözünü demiş və bu sahədə alim kimi böyük nüfuza malik olan prof. İ.Ə.Feyzullabəyidir. O qeyd edirdi ki, yer üzərində ticarət ilk dəfə qədim Misirdə Nil çayının vadisində və müasir İraqın Fərat və Dəclə çaylarının sahilində eramızdan əvvəl IV-III minilliklərdə meydana gəlmişdir.¹

Haşiyadan kənara çıxmadan onu qeyd edək ki, hətta yaşadığımız indiki zamanda Mərkəzi Afrikanın bir sıra ibtidai icma quruluşu və feodolizm səviyyəsində yaşayan qəbilələri müxtəlif dinlərə qulluq etsələr də bir halda yalnız maldarlıqla və digər halda əkinçiliklə məşğul olaraq artırdıqları kənd-təsərrüfatı məhsullarını əsasən xırda (kiçik) həcmdə topdan qonşu ölkələrin bazarlarında satır və ya vasitəçilərə – yerli tədarükçülərə – təhvil verərək əvəzində məişətdə özlərinə lazım olan əşyaları, bəzi hallarda isə nəğd pul alırlar. Bu cür məhsul satışı sistemi Cənubi Amerikanın bir sıra ölkələri və ilk növbədə Amazonka çayının vadisində də mövcuddur.

Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, eramızdan əvvəl III minilliyin ortalarından təxminən II minilliyin əvvəlinə kimi ticarət Çin, Hindistan və Aralıq dənizi ölkələrində sinfi münasibətlər və əmək məhsuldarlığının artımı elementi kimi inkişaf etmişdir. Həmçinin ölkələrin ərazilərində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən əşyayi dəlillər sübuta yetirmişdir ki, məhz həmin regionlarda təxminən beş min əvvəl ümumi ekvivalent kimi pullardan istifadə edilməyə

¹ Фейзуллабяйли И.Я. Тиярятин иктисадиййаты. Дярслик. Б. Маариф, 1989, с.10

başlamışdır. Bütün bunlar nəinki məhsul bölgüsü və satışının genişlənməsinə, həmçinin əmtəə – pul münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, quldarlıq dövründə məcburən əmtəə istehsalına cəlb olunmuş qulların özləri adi mal kimi pərakəndə və topdansaş ticarəti obyektinə çevrilmişlər.

Elmi axtarışların nəticəsində əldə edilmiş təkzibedilməz faktlar əmtəə – pul münasibətlərinin inkişafı və dərinləşməsi nəticəsində insanlar arasında kəskin təbəqələşmə prosesinin getməsinə və ayrı-ayrı şəxslərin əlində pul kütləsinin cəmləşməsi nəticəsində borc verənlər və borc alanlar arasında sələmçilik münasibətlərinin yaranmasına gətirib çıxardığını göstərir. Həmin prosesin ilk öncə Qədim Şərqdə eramızdan əvvəl II minillikdən başlayaraq yayılması aydın olmuşdur. Nəhayət, eramızdan əvvəl I minillikdə Çin, Assiriya və digər ölkələrdə iri quldarlıq latifundiyaları yaradılaraq, adi əmtəələrlə yanaşı qul ticarətinin inkişafına səbəb olmuşdur. Məhz bütün bunların nəticəsində quldarlıq dövründə daxili ticarətlə yanaşı, xarici ticarət əlaqələri qonşu ölkələri, sonralar isə bir qədər uzaq dövlətlər və qitələri əhatə etməyə başlamışdır. Misal üçün, hələ Baday mədəniyyəti zamanında Yuxarı Nil əkinçiləri digər ölkələrlə sıx təsərrüfat əlaqələri yaratmışlar. Onlar xaricdən müxtəlif zinnət metallarını, istehsal üçün bəzi xammalları, daş qablar düzəltmək üçün lazımı alətlər və s. alıb gətirirlərmiş, Sinaydan mis, yonulmuş bazant daşı, füzə, malaxit, cənub ölkələrindən fil sümüyü, Qırmızı Dəniz sahillərindən su kəmərləri üçün lazım olan əsas ləvazimatları daşıyırlarmış.

Bu cür əmtəə mübadiləsi və ticarət əlaqələri Şimali Misirlə yanaşı digər ölkələrdə də hələ qədim dövrlərdə bir çox məmullatların istehsal texnologiyası və ümumbəşəri istehsal mədəniyyətini təkmilləşdirməyə təkan vermişdir.

Qədimdə xarici ticarət əsasən əmtəə mübadiləsi yolu ilə həyata keçirilirdi. Belə ki, e.ə. III minilliyin ortalarında

Şumerlilər Mavritaniyadan taxıl, balıq, parça, yun və başqa şeyləri alaraq, əvəzində ağac məmulatları, qiymətli daş-qaşları və s. əşyaları verirdilər. Bu cür münasibətlərdən öncə tərəflər bir-birinə bəxşəşlər verər və bir qədər yarım-ticarət əlaqələri yaradar, sonralar isə təcrübə artıqca, bazarda yerli vəziyyət və şəraitlə yaxından tanış olduqca, əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etdikcə mübadilə sırf kommertiya xarakteri almış, pul isə mübadilə funksiyasını tamamilə öz üzərinə götürmüşdür. Buna bənzər ticarətlə əsasən sərkərdələr, quldar zadəganlar və din məbədləri xadimləri ətrafında toplaşmış xüsusi etimad qazanmış saray əyamları və xüsusi nümayəndələri məşğul olurdular.¹ Hələ həmin qədim keçmiş dövrlərdə Güney Qavqaz nümayəndələri şimali dövlətlərlə əmtəə mübadiləsi proseslərinə cəlb edilirdilər.

Artıq eramızdan əvvəl IV-II yüzilliklərdə ticarət xeyli inkişaf edərək, bir çox Afrika, Asiya və Avropa ölkələrini də əhatə edirdi. Belə ki, həmin dövrlərdə Şərqi Aralıq dənizi ölkələrində təsərrüfatçılığın (əkinçiliyin, maldarlığın, sənətkarlığın) inkişafı əmtəə mübadiləsi proseslərinin canlanması və əmtəə-pul münasibətlərinin səviyyəyə inkişafına səbəb olmuşdur. Qədim dövrlərdə Misirlə yanaşı Rodos adası və Selevkilər dövləti xarici ticarət əlaqələrində aparıcı yer tuturdular.

Əmtəə mübadiləsinin inkişafı ümumi ekvivalent kimi müxtəlif ölkələrdə qəbul edilmiş bir çox əmtəələrdən imtina etməyi və hamı üçün önəmli olan pul vahidlərinin yaradılması probleminin həllini tələb edirdi. Bununla əlaqədar Ptolomey qızıl, gümüş və mis sikkələrinin buraxılması əmri vermişdir. Gəmiçiliyin inkişafı nəticəsində Romanın güclü dəniz məmləkətinə çevrilməsi və əlverişli coğrafi mövqeyi ona dəniz və karvan yolları vasitələri təcrübədə bütün Aralıq Dənizi ölkələri, hətta onun hüdudlarından daha uzaqlarda yerləşən Hindistan və Çinlə xarici ticarət münasibətləri yaratmağa

¹ Всемирная история. Т.1.М., Политиздат, 1956, с.11

imkan verirdi. Bununla yanaşı, əks proses də baş verirdi ki, həmin xarici dövlətlərdən sənətkarlıq və ticarət məhsulları gətirilərək yayılırdı. Həmin dövrlərdə Güney Qavqaz, Orta Asiya və ərəb ölkələrinin bir çoxunda quldarlıq dövlətləri yaranmağa başlamışdır ki, onlarda nisbətən qısa tarixi zamanda Qərbi Asiya və Aralıq dənizi coğrafi məkanının iqtisadi və ictimai-siyasi həyatında əhəmiyyətli rol oynamışlar. Çinin daxilində o zamanlar mövcud olan ayrı-ayrı xanlıq və çarlıqlar arasında ticarət münasibətləri və əlaqələri inkişaf etmiş və Çin tacirləri qullardan tutmuş, iri və xırda buynuzlu qaramal, dəri, yun, təbii boyalar, fil sümüyü, qeyri-metallar və s. məhsulları xarici ölkələrin bazarlarında satmışlar.

Uzunmüddətli xaric-iqtisadi və sosial proseslərdən keçərək, bürünc əsrində yaranmış primitiv domna peçlərinin köməyiylə dəmir əsrinə keçid əkinçilik və sənətkarlıq sahəsindəki texnikanın inkişafında sıçrayışa səbəb oldu. Bütün bunlar Orta Asiya, İran, Qavqaz və Şimali Qara dəniz regionlarında şəhər tipli məskunlaşma ocaqlarının yaranmasına və ticarətin sürətli inkişafına təkan verdi. Dünya sivilizasiyasının tarixi gedişatında eramızın birinci beş əsridə əsaslı və dönülməz sosial-iqtisadi dəyişiklik baş verdi. Əsasən həmin zamanlarda öz ən yüksək inkişaf zirvəsinə çatmış quldarlıq cəmiyyəti Avropa, Asiya və hətta Afrikanın əksər ölkələrində sıradan çıxaraq feodolizmlə əvəz edildi. İbtidai icma quruluşu və quldarlığa nisbətən feodolizmin xaric-iqtisadi sistemi daha mütərəqqi olduğundan, onun gəlişi əmək məhsuldarlığı məhsuldar qüvvələrin inkişafı və xaric əməyin səmərəliliyin artmasına təkan verdi. Bu proses xüsusi intensivliklə Avropa ölkələrində cərəyan edirdi. Burada təxminən X-XI əsrlərdə sənətkarlıq əkinçilikdən təməmilə ayrılmış və sənətkarlıqla ticarətin əsas mərkəzləri olan qəsəbə və şəhərlər yayılmağa başlamışdır. Eyni zamanda kənd yerlərində məhsuldar əmək və əmtəəlik məhsul istehsal etmək üçün real imkanlar yaradılmışdır. Beləliklə, yüzilliklər ərzində

qədim Misir, Aralıq dənizi, Çin və d. ictimai istehsalın təşkili səviyyələri və sivilizasiyalar sonradan yaranmış Avropa ölkələrində sanki təkmilləşdirilib, inkişaf etdirilərək əmtəə istehsalı hüdudlarını genişləndirmiş, dövlətlər daxilində iqtisadi əlaqələri zəncinləşdirərək daxili və xarici beynəlxalq bazarların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Orta əsrlərdə dəniz və çayların sahil boylarında, Sakit okeanın şərq sahillərindən tutmuş Aralıq dənizinin qərbdə günbatan hüdudlarına kimi bir-birilərilə dəniz və karvan yolları vasitəsilə tranzit əlaqələrdə olan sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri çiçəklənməyə başlamışdır. Bunların bariz təmsali Asiyanın şərq sahillərindən tutmuş Avropanın qərbinə kimi uzanıb gedən, böyük iqtisadi və coğrafi məkanı əhatə edən dillərdə əzbər olmuş məşhur İpək Yoludur. Beləliklə, bu, nisbətən yeni olan dünya sivilizasiyası kimi formalaşmış Avro-Asiya coğrafi məkanında ticarət və bazar münasibətlərinin sürətlə intensiv inkişafı XI-XV əsrlərdə xarici ticarətin inkişafı və dünya bazarlarının yaranmasına gətirib çıxardı. Xarici ticarətin formalaşmasında iri şəhərlərin tacirlərinin rolu böyük olmuşdur. Böyük coğrafi kəşflər, o cümlədən Hindistana və Amerikaya dəniz yollarının açılması beynəlxalq ticarətin inkişafına güclü təkan verməklə yanaşı, bir sıra dövlətlər (İspaniya, Portuqaliya, İngiltərə və s.) və ticarət üzrə artıq ixtisaslaşmış şirkətlər müəyyən qrup adamlarla bir çox ölkələrin var-dövlətlərinin quruluşu, bölünməsi və talan olunmasına cəlb edilmişlər. Konkret olaraq Avropa ölkələrinə gəldikdə, onların hüdudlarında daxili bazar XVI-XVII əsrlərdə nisbətən inkişaf etmişdir və toptan satış ticarətin əksər hissəsi beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələri genişlənərək, yayılmasında aparıcı rol oynayan varlı tacir və onların başçılıq etdiyi şirkətlərin əlində cəmləşmişdir.

Feodolizmin dağılması və kapitalist münasibətlərinin yaranması ərəfəsində Avropa ölkələrinin daxilində pərakəndə ticarətin əsas hissəsi məhsul istehsalçıları kimi kəndlilər və

sənətkarların özləri tərəfindən aparılırdı. Həmin dövrlərdə, xüsusilə topdansatış və xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı feodolizmin əsaslarının dağılması və yenidən yaranan kapitalist təsərrüfatçılıq sisteminin iqtisadi-təşkilati əsaslarının yayılmasında, o cümlədən elmi-texniki nailiyyət və texnologiyanın, ictimai-iqtisadi münasibətlərin təşkil edilməsinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsində xüsusi rol oynamışdır.

Kapitalizm üsul-idarəsi sistemində ondan əvvəlki ictimai-iqtisadi və təsərrüfatçılıq sistemləri ilə müqayisədə ticarətin əhəmiyyəti genişlənmiş və dərinləşmişdir. Quldarlıq və feodolizm dövlətlərində tacirlər əmtəə istehsalçıları və istehlakçıları arasında ixtisaslanmış vasitəçi – əlaqələndirici zümrə, onların vasitələri isə ləğv olunan bu prosesin təminatçı şərti kimi çıxış edirdi. Tədricən tacirlərin əlində toplanan vəsaitlər, məşğuliyyət və dolanışıq səviyyəsindən daha çox olub və artıqca manfrakturasının inkişafına, inşaata, yol tikintisinə məişət mədəniyyətinin inkişafına yönəldilmişdir. Böyük coğrafi kəşflər, gəmiçiliyin inkişafı və Böyük İpək Yolunun əhatə dairəsinin genişlənməsi ticarətdə mənfəətin yüksək tempə artmasına və onun xeyli hissəsinin dövrü sferasından sənaye məhsulunun istehsalına yönəldilməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, Qərbi Avropa ölkələri və sonralar ABŞ-da kapitalist təsərrüfatçılığı sisteminin- bazar iqtisadiyyatının əsasları qoyuldu. Həmin dövrlərdə ticarət kapitalının sənaye kapitalı ilə bir qədər vəhdət təşkil etdikləri və bir-birlərinə yardımçı olmaları müşahidə olunur. Kapitalizm şəraitində isə ticarət kapitalı sənaye kapitalından ayrılaraq, dövrü sferası sahəsində ixtisaslaşmış və mübadilə vasitəsilə əmtəə dəyərinin reallaşdırılması prosesinə xidmət edərək, spesifik olan alqı-satqı, xidmət, malların hərəkətinin idarə edilməsi və s. kimi funksiyaları yerinə yetirməyə başlamışdır.

Dünya iqtisadiyyatında ictimai istehsalın təkamülü prosesi göstərir ki, kapitalist təsərrüfatçılığı sistemində ticarət

geniş təkrar istehsalın fasiləsizliyini təmin edən fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir. Belə ki, ticarətin köməyi ilə yeni yaranmış dəyərlərin və ticarət kapitalının özünün pul- sərmayə kapitalına dönməsi prosesini real həllini tapır.

Kapitalizmdə, yəni bazar iqtisadiyyatı şəraitində, ölkədaxili ticarətin inkişaf səviyyəsi və əhəmiyyəti, eləcə də dövriyyə sferasında əmtəə mübadiləsi və satışının həcmi cəmi dövriyyə sferasının təşkili və idarəedilməsindən daha çox asılıdır. Misal üçün, XIX əsrin birinci yarısında Qərbi Avropa və ABŞ-da ixtisaslaşdırılmış pərakəndə mağazalar və yarmarkalar geniş yayılaraq özlərində boyaq, manufaktura, baqqaliyə məmulatları və s. məhsulların satışını cəmləşdirmişlər. Lakin Avropada start götürmüş sənaye inqilabı daxili və xarici bazarlarda fabrikin istehsalı olan əmtəələrin çoxalmasına gətirib çıxarmış və nəticədə xırda məhsul istehsalçılarının bazardan sıxışdırıb çıxarılmasına səbəb olmuşdur.

Bir çox ölkələrin daxili bazarlarında gedən ciddi dəyişikliklər XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlində kapitalizmin sərbəst rəqabət dövrünün başa çatmasına və onun yerində inhisarçı kapitalizmin bərqərar olması prosesinin təməl daşını qoymuşdur. Sənayedə işçilərin sayının çoxalması, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi, mexanikləşdirmə standartlaşdırmanın tətbiqi nəticəsində geniş çeşidli əmtəə istehsalının böyük nüsxələrlə buraxılışı yeni tipli ticarət müəssisələrinin yaranması və ticarət metodlarının təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. Əlavə olaraq nəinki sənayedə, həmçinin ticarətdə kapitalın təmərküzləşməsi prosesi başlamışdır ki, bunun da nəticəsində daxili və xarici bazarlarda yeni topli ticarət inhisarları və iri şirkətlərin yaranması baş vermişdir. Bununlada həmin yeni meydana gəlmiş nəhəng ticarət birləşmələri öz rəqabət imkanlarını artıraraq, əmtəə bazarında daha mütərəqqi ticarət vasitələri və metodlarından istifadə edərək, dövlətin əvvəllər tutduğu mövqelərini ələ keçirməyə

nail olmuşlar.

Dövriyyə sferasına sənaye sahəsindəki inhisarların müdaxilə etməsi, ticarət kapitalının təmərküzləşməsi və öz növbəsində nəhəng ticarət inhisarlarının istehsal sferasını nəzarətdə saxlaması birbaşa pərakəndə və xırda topdan ticarətin mövqelərini azaltmışdılar. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrində pərakəndə ticarət əsasən çoximkanlı sistemlərə və ya universal və ixtisaslaşmış mağazalarda cəmləşməkdədir. Həmin proses indiyənə kimi davam etməkdədir. Artıq XIX əsrin ortalarında Avropa ölkələrində özəyi qoyulmuş, mötəbərliklərilə seçilən bir çox şirkətlər öz mağaza şəbəkəsini genişləndirərək, xarici ölkələrdə də yerləşdirməyə başlamışdır. Misal üçün, həmin zamanlarda bütün dünyada şöhrət qazanmış «Zinger» adlı alman şirkəti xarici dövlətlərdən İngiltərə, ABŞ və Rusiyada da öz mağazalarını açmışdır. Artıq 1887-ci ildə həmin adı çəkilən şirkətin yalnız Böyük Britaniyada 160, XX əsrin əvvəlində isə bütün dünyada 400-dən çox eyni tipli firma – mağazaları fəaliyyət göstərirdi.¹

İnkişafda olan kapitalist ölkələrinin daxili bazarlarında əsas və dövriyyə vəsaitlərinin həcmi və strukturuna görə aparıcı yeri böyük kapitalla malik olan xarici və milli biznes tutur. Məhz onlar geniş şəbəkəyə malik olan topdan və pərakəndə satış anbar, baza, mağaza, soyuducular və s. malik olmaqla, xarici və daxili bazarlarda böyük partiyalarla aldıkları müxtəlif çeşidli malları, əhatə dairələrini genişləndirərək, nisbətən kiçik topdan və pərakəndə satış üzrə ixtisaslaşmış ticarət müəssisələri, köşklər və xırda alverçilərin əmtəə təminatçılarna çevrilirlər. Misal üçün, yalnız Hindistan və Pakistanda tamamilə böyük ticarət kapitalından asılı olan 6,5 milliondan çox bu cür xırda mağaza və vasitəçilər mövcuddur.

¹ Фейзуллаев И.Я. Тисарятин игтисадиййаты. Б., Азярняшр. 1989., с.14

Öz növbəsində inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində də ticarət sahəsində əhalinin xeyli hissəsi özlərinə məşğuliyyət və dolanışq imkanları tapıb. Belə ki, İngiltərə, Almaniya, Türkiyə, İtaliya, ABŞ, Fransa, Yaponiya və digər ölkələr- də ticarətdə iş qabiliyyətinə malik əhalinin təxminən 18-20%-i məşğuldur. Müasir Azərbaycan Respublikası şəraitində isə ticarət yeganə sahədir ki, əhalinin əksəriyyətinin məşğuliyyətini təmin etməklə yanaşı, dövlət büdcəsini yaxın keçmişdə sənaye və kənd təsərrüfatında baş vermiş dağıdıcı böhrandan çıxaran xilaskara cəsirlmişdir.

Beləliklə, bütün dünyada ticarət iqtisadiyyatın inkişafına və ayrı-ayrı dövlətlərin çiçəklənməsinə səbəb olmuş, eləcədə müxtəlif coğrafi məkanlarda yaşayan xalqlar və millətlər arasında sivil işguzar münasibətlərin qurulmasının meyarına çevrilmişdir. Müxtəlif səpkili birjaların meydana gəlməsi isə əmtəə – pul münasibətlərinin inkişafı və topdansatış ticarətin formalarının təkamülü proseslərinin nəticəsidir. Əgər beynəlxalq təcrübədə pərakəndə formada əşyalaşdırılmış əmək fəaliyyətinin nəticələri ilə mübadilə təsadüfə xarakter daşıyırdısa, ancaq təbii və ictimai əmək bölgüsü dərinləşdikcə, əkinçilik maldarlıqdan ayrıldıqca, sənətkarlıq inkişaf etdikcə, və bu kimi proseslər baş verdikcə ticarət daha çox meyillər doğururdu. Məhz topdan ticarətin miqyası və hüdudlarının genişlənməsi öncə, sonralar isə digər növ əmtəə və s. birjaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bir çox tarixçi, etnoqraf, iqtisadçı alimlər və s. mütəxəssislər topdan ticarətin ilkin formasını karvan ticarətini hesab edirlər. Qədim mədəniyyət abidələri və tarixi mənbələrdə müasir mənada başa düşdüyümüz kimi birjaların hələ karvan ticarəti sistemində mövcud olmasına birbaşa və ya dolaylı işarələr və qeydlər mövcuddur. Məsələn üçün, Yaxın Şərq ölkələri və Güney Qafqazda keçmiş karvan yollarının üstündə indiyənə kimi müasir mehmanxana kompleksini xatırladan karvansaraylar tarixi abidələr kimi qorunub saxlanılır. Həmin mənbələrdə

tacirlər və adi yolçular görüşür, ölkələr, bazarlar, əmtəə tələbatı və pul vahidləri haqda məlumatlarla bir-birilərilə bölüşür, pullarını dəyişir və digər ticarət-iqtisadi əməliyyatlarını həyata keçirirdilər. Karvan ticarəti tədricən daxili bazarla yanaşı, xarici və beynəlxalq ticarəti də əhatə etməyə başladı. Lakin karvan ticarəti növündəki bir sıra çatışmamazlıqlar, ilk növbədə onun qeyri-dəqiqliyi, yəni epizodik xarakter daşması, o cümlədən yeri və vaxtının tez-tez dəyişməsi, imkanlarının məhdud olması, epizodikliyi-əyaniliyi, yollarındakı qeyri-müəyyənliklər, böyük və kiçik müharibələr, quldurluğun mövcud olması və s. insanları vadar edirdi ki, ona (karvan ticarətinə) tam bel bağlamasınlar. Bununla əlaqədar karvan ticarəti genişləndirilərək, tədricən qismən və sonralar isə tamamilə topdan və pərakəndə ticarətin yarmarka xarakterli forması ilə əvəz edilmişdir. «Yarmarka» sözü alman dili mənşəlidir ki, tərcümədə «illik bazar» deməkdir. Tarixi və milli ənənələrə görə bu cür topdan və pərakəndə satışlar – yarmarkalar əvvəlcədən planlaşdırılaraq, müəyyən yerdə hamıya bəlli olan müddətdə vaxtaşırı təşkil edilirdi.

Yarmarka tipli ticarət öz təşkili və idarəedilməsi səviyyəsinə görə şərq ölkələrində geniş yayılmış bazar alış-veriş və mübadiləsi sistemindən daha yüksək pillədə durur. Belə ki, bazarlarda ticarət prosesi malları nümayiş etmək üçün əlavə vasitələrdən istifadə edilməsini istisna etmir. Əgər karvan ticarəti və şərq tipli bazarlarda qeyri-ardıcılığın və təsadüfi elementlərinin daha çox olmasını nəzərə alsaq, onda aydın olur ki, bu cür ticarət sistemlərində tələb və təklifin biri-birini tapması və tarazlaşması ehtimalı xeyli azalır. Bu isə nəticədə alqı və satqı proseslərinin zaman və məkan çərçivəsində uzadılmasına gətirib çıxarmaya bilməzdi. Ticarətin yarmarka tipi üzrə təşkili və idarəedilməsi və bazarın nisbətən yeni sivil səviyyəyə qaldırılması məhsul və məmulatlar üzrə mütləq olaraq ixtisaslaşmış ticarət sıralarının (cərgələrinin) yaradılmasını tələb edirdi. Belə halda satıcılar, bir qayda olaraq

ixtisaslaşmış olduğundan, onlar tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqəyə girərək uzlaşmasında yardımçı rolu oynamaya bilməzdi. Öz növbəsində ticarət əməliyyatlarının həcmi və miqyasının artması yarmarkaların əmtəə birjalarına çevrilməsinə təkan vermişdir.

Birjalar vasitəsilə alıcılar və satıcılar arasında görüşlər nisbətən qısa vaxt ərzində (təcrübədə ani bir zamanda) təşkil edilir, sövdələşmə və əməliyyat aktlarının həyata keçirilməsi prosesi tezləşir, bu proses nəzərdə edilə biləcək səviyyədə qanuniləşdirilir və istədikdə buradaca alan və satan tərəflər arasında rollar dəyişilir.

Ümumiyyətlə birjalar müştəkkil bazarların növlərindən – variantlarından biridir. Müştəkkil bazar dedikdə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş qaydalar üzrə ticarət əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi üçün satıcı və alıcıların toplaşdığı yer-məkan başa düşülür. Buna bənzər müştəkkil birjalar tarixi mənbələrə görə hələ eramızdan əvvəl IV-III yüzilliklərdə qədim Misir, Çin, Yaponiya və digər ölkələrdə mövcud idi. Sonralar onların təcrübəsi qədim Yunanıstan və Romaya yayılmışdır. Həmin yüksək inkişaf etmiş insan sivilizasiyaları sıradan çıxdıqca ticarətin təşkilinin müştəqqi formaları kimi karvan, yarmarka və birja tipli mübadilə sistemləri tarixlərə qər qalmış və zaman keçdikcə insanlar istehsal və əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etdikcə, həmin tarixi köklərinə qayıdaraq, yeni dövr və şəraitləri nəzərə alaraq onları təzədən bərpa etməyə çalışmışlar. Bütün bunlar bir də ona görə baş verirdi ki, bunun kimi daha yaxşı təşkil edilmiş bazarlar bütün marağında olan tərəflər və cəmiyyət üzvlərinə artıq vaxt, vəsait və əmək sərf etmədən alqı və satı aktlarının mütləq keçiriləcəyi və baş tutacağına təminat verirdi. Müştəkkil əmtəə bazarları elə məkandır ki, orada satıcılar və alıcılar bir araya gəlib toplaşaraq, insani münasibətlərin müəyyən etiketi çərçivəsində, qəbul edilmiş sivil kommersiya mərasimləri və qaydalarına riayət edərək, ticarət

əməliyyatlarını həyata keçirə bilirlər.

Müasir dövrdə birja və hərraclar bazar iqtisadiyyatının zəruri tərkib hissəsi və ayrılmaz hissəsidir. Birja və hərrac ticarəti isə bazarın təşkili və idarə olunmasından irəli gələrək, kapitalist istehsal-iqtisadi münasibətləri şəraitində normal bazar azadlıqları və münasibətlərinin reallaşdırılmasında aparıcı vəzifə və funksiyalar daşıyan xüsusi infrastruktur elementlərindəndir. Topdansatış ticarət formalarının təkamülünə nəzər saldıqda görürük ki, birjalar və hərracların beynəlxalq təcrübədə formalaşması prosesi kapitalist münasibətləri və bazar iqtisadiyyatı mexanizminin bərqərar olmasında ardıcıl və fasiləsiz gedən təbii tarixi prosesin nəticəsidir. Eyni zamanda onların bazar iqtisadiyyatı və ondan əvvəlki ictimai-iqtisadi sistemlərin özünüidarəetmə və özünütənzimləməsinin nəticəsidir. Bu cür özü-özünə sistem yaratma imkanları və şəraiti inkişaf etmiş Avropa ölkələri və ABŞ-da keçmişdən fasiləsiz ictimai-iqtisadi proses kimi gələrək müasir kapitalizm dövründə tam formalaşmışdır.

Hal-hazırda dövrün birjaları kommersiya fəaliyyəti və cəmi biznesin müəyyən bir ayrılmaz sivil hissəsidir. Birjalar kommersiya fəaliyyətinin formasıdır, hərraclar isə birja ticarətinin sanki çevrilmiş növüdür, onun məntiqi və praktiki davamıdır.

Nəhayət, əgər hərraclar birjaların ayrılmaz tərkib hissəsidirsə, onlar birlikdə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bazar iqtisadiyyatının infrastrukturası kompleksinə daxildirlər. Həmin infrastruktur sistemində birja və hərracların xüsusi yeri və müstəsna rolu təkzibedilməzdir.

«Birja» sözünün mənşəyi XV-XVI əsrlərə gedir. Həmin dövrlərdə Niderlandın Bryüqqe şəhərində yerli və gəlmə gəmi kapitanları, eləcədə varlı və imkanlı tacirlər bazarlar, müxtəlif əmtəələr və ölkələrin xüsusiyyətlərini, satılan məhsulların daşınılmasının fərqləndirici cəhətlərini

öyrənmək, həmçinin xarici dövlətlərdən gətirilmiş pulların dəyişilməsi və veksellərin əldə edilməsi məqsədilə bir yerli zəngin alverçinin evinin yanı, sonralar isə içində toplaşardılar. Həmin tanınmış imkanlı tacirin evinin üzəri və şəxsi möhründə üç pul kisəsinin əksi həkk olduğundan onun Vander adından sonra «Bupse» ləqəbi də işlənildirdi, çünki, latın dilində «bupse» sözü pul kisəsi deməkdir. İllər keçdikcə bizim diyarlardan uzaqlarda formalaşmış «bupse» sözü rus dilinə köçərək, tədricən geniş kütlələr arasında «birja» sözü kimi tələffüz edilməyə başlamışdır.

Xarici ölkələrdə nəşr edilmiş terminoloci lüğətlərdə birja sözünün mənası müxtəlif səviyyədə işıqlandırılmışdır. Onlardan rus dilində çıxmış iqtisadi lüğətdə birjalar sözünün mənası daha dolğun olaraq, aşağıdakı kimi verilmişdir: «Birja – qiymətli kağızlar və yaxud əmtəələr üzrə əməliyyatlar aparmaq üçün otaq, müəyyən təminatlar, hesablaşma və məlumat xidmətləri təqdim edən dövlət və ya səhmdar qurum olaraq buna görə əməliyyatlardan komissionlar əldə edən və ticarətə müəyyən məhdudiyyətlər qoyan sabit və dəqiq keyfiyyət parametrlərinə malik olan kütləvi əmtəələrin topdan, o cümlədən beynəlxalq ticarəti (əmtəə birjası), və ya qiymətli kağızlar, qızıl, valyutanın mütəmadi olaraq alış-veriş əməliyyatlarını təşkil edir»¹.

«Birja mənfəəti. Kütləvi məhsullarla əmtəə birjasında və fond birjasında qiymətli kağızlar ticarətindən əldə edilən gəlir»².

«Birja ticarəti. Birjalar vasitəsilə əmtəə və qiymətli kağızlarla ticarət»³.

Elə həmin terminoloci lüğətdə hərraclar haqqında belə qeyd edilib: «Kütləvi satışlar zamanı satışa qoyulmuş

^{1,2,3} Маркетинг: Толковый терминологический словарь – справочник. - : «Инфокент» СПб, Медсервис Интернейшнл, 1991, с. 17-18 (Терминлярја даир рус дилиндян тярсцмяляр мцяллифиндир).

əmtəə və ya əmlakın onlara ən yüksək qiymət verən şəxslərlə alış⁴.

Bütün yuxarıda qeyd edilənlər birja və hərracların məzmununu tam açıqlamır və onların bazar iqtisadiyyatına, yəni kapitalist təsərrüfatçılığı sisteminə yönəldilmiş dövlətin həyatında əhəmiyyətini özündə əks etdirmir. Bunun üçün əlavə edək ki, birja və hərraclar material resursları və maliyyə vəsaitlərinin maddi istehsal və qeyri maddi sahələr üzrə bir-birini əlavə edən və eyni zamanda vəhdədlik təşkil edən bölgüsü və təkrarən bölgülü sistemi formalarıdır. Bununla yanaşı onlar topdan və hərdən pərakəndə məhsul satışı bazarlarının sanki başqa səviyyə və mühitə köçürülmüş formalarıdır. Birja ticarətində əmtəə kimi daşınılmaz əmlak, xammal, materiallar, avadanlıqlar, fərdi istehlak, gündəlik tələbat və istehsal-texniki təyinatlı məhsullar, qiymətli kağızlar, xarici ölkələrin pulları və s. əmtəə kimi dövriyyəyə cəlb edilərək, alqı-satqı obyektinə çevrilirlər. Satışa qoyulan məhsulların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq birjaları əmtəə (əmək vasitələri və əşyaları, fond (qiymətli kağızlar), valyuta (xarici ölkələrin valyutaları (pulları)- xəzinadarlıq öhdəlikləri) kimi qruplaşdırırlar.

Məlumdur ki, kapitalizmdə əmtəə ümumi xarakter daşımağa başlayır və digər məhsullarla yanaşı işçi qüvvəsi də əmtəə xarakteri daşıyır. Buna görə bütün bazar iqtisadiyyatı yönümlü ölkələrdə dövlət və onlara alternativ olan dövlətdən kənar (qeyri dövlət) əmək birjaları, yəni işçi qüvvəsi bazarları yaradılıb fəaliyyət göstərir.

Əksər hallarda hər birjanın nəzdində (əmək birjalarından savayı) hərraclar da fəaliyyət göstərə bilir ki, onların vasitəsilə satışın xarakteri, satılan obyektlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq məhsullar topdan (əsasən

⁴ Щямин йердя, с.14

istehsal vasitələri) və pərakəndə (zinət əşyaları, incəsənət əsərləri, antikvar şeylər və s.) qaydada satışa qoyulurlar.

Müasir dövrdə bütün birjaların hamısından əmtəə birjalrı daha çox seçilir, çünki onların vasitəsilə satılan məhsulların həcmnin və məbləğinin xüsusi çəkisi daha yüksək almaqla, əmtəə birjalarında satışa çıxarılan məhsullar konkret maddi qiymətliyə olduğundan onlar digər əmtəələrə nisbətən ayrı-ayrılıqda və ümumən cəmiyyətin həyatında daha böyük əhəmiyyət və üstünlüklərə malikdir.

Əmtəə birjası dedikdə daimi və ya vaxtaşırı fəaliyyət göstərən istehsal vasitələri ya da istehlak məhsulları bazarlarının yeni mütərəqqi növü başa düşülür. Bir sıra kiçik ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, onların ərazisində fəaliyyət göstərən əmtəə birjalarının çoxunda əsasən geniş çeşidli və siyahılı məhsullar satışa çıxarılır. Lakin, ərazisi və əhalisinin sayı böyük olan əksər ölkələrdə, onlar müəyyən adda əmtəələr üzrə ixtisaslaşmağa meyl edirlər. Misal üçün, Nyu-York şəhərindəki pambıq birjası 1868-ci ildən, kofe və qənd birjası 1888-ci ildən, kakao birjası 1925-ci ildən fəaliyyət göstərir. Rusiyada ilk birja I Pyotr tərəfindən 1703-cü ildə təsis edilmişdir. Həmin Sankt-Peterburq şəhərində fəaliyyət göstərən birja təxminən 130 il ərzində ucsuz-bucaqsız Rusiya məkanında yeganə olaraq qalmışdır. Yalnız 1861-ci ildə təhkimçilik sistemi ləğv edildikdən və kapitalizmin inkişafı üçün ilkin münbit şərait yaradıldıqdan sonra Rusiyada birjaların bütün növləri geniş yayılmağa, eləcədə birja ticarətinin növləri və formaları inkişaf etməyə başlamışdır¹. Fəqət, sivil yolla kapitalizmə keçməklə ictimai- siyasi tərəqqinin bu nailiyyətləri Çar Rusiyasını qabaqcıl Avropa və dünyavi dövlətlər sırasına çıxara biləcəyi halda, 1917-ci ilin oktyabr inqilabi nəticəsində bu ölkə təbii-tarixi məcarasından zorla çıxarılaraq, mütərəqqi inkişaf yolundan təxminən bir

¹ Рыночная экономика. Учебник. В 3-х темах, Т.2, Ч.2. «Основы бизнеса». СОМИНТЭК 1992, с. 102

əsrlik müddətə uzaq düşmüşdür. Azərbaycan Respublikasında isə bu hadisə 1920-ci ilin aprel ayında Rusiyadan transformasiya edilərək 11-ci qızıl ordu tərəfindən reallaşdırılmışdır. Buna baxmayaraq ilk Sovetləşdirmə illərində yeni iqtisadi siyasət dövründə iqtisadiyyatı dirçəltmək məqsədilə ticarət formaları və o cümlədən əmtəə birjaları təzədən bərpa edilməyə başlamışlar. Lakin təxminən on il onların imkanlarından kifayət qədər bəhrələndikdən sonra bütün birjalar sosializmə yad olan elementlər kimi tamamilə ləğv edilmişdir. Nəhayət yalnız 90-cı illərin əvvəllərində Sovetlər ölkəsinin dağılması ərəfəsində birjalar dövrün tələblərinə cavab verə biləcək daha münasib müstəqil ticarət formaları kimi təzədən qurulmağa başladılar.

1.2. Birja ticarətinin müasir dünya iqtisadiyyatında rolu

Birjaların tərəqqisi cəmi dünya iqtisadiyyatı və ümumbəşər istehsal və idarəetmə mədəniyyətləri ilə əlaqədardır. İqtisadçı-alimlərin qeyd etdiyi kimi, artıq üç min ilə yaxındır ki, birjalar yer üzərində həyatın beşiyi sayılan ölkələrdə ictimai istehsalın təşkili və sivil insanlararası münasibətlərdə tərəqqinin yüksək meyarının təcəssümü kimi çıxış edirlər.

Müasir dünya iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafında birjaların rolu durmadan artır və müstəsna əhəmiyyət kəsb etməsi fakta çevrilir.

Birjaların başlıca məqsədi, eləcədə vəzifələri və funksiyalarının təyinatı əmtəələr, qiymətli kağızlar, xarici valyutalar və işçi qüvvəsinin alqı-satqı proseslərini sadələşdirmək, asanlaşdırmaq, az vaxt və vəsait sərf edərək reallaşdırmaqdan ibarətdir. Məhz birjaların vasitəsilə cəmiyyətin maddi, əmək, maliyyə və digər imkanları səfərbər edilərək, hərəkətə gətirilir, bölünüb və təkrarən bölünərək, ən yüksək mənfəət vəd edən sahələrin inkişafına yönəldilir.

Bununla birjalar bazar mexanizminin işə düşüb fəaliyyət göstərməsinin ən zəruri alətlərindən birinə çevrilir. Onların fəaliyyəti ilə cəmiyyətin istehsal potensialının, o cümlədən maddi ehtiyatlar, sərmayələr, istehlak və yığım imkanlarından səfərbər edilməsinə və kompleks şəkildə birgə işləyib yaratmasına nail olunur.

Ümumiyyətlə, müasir dövrdə birjalar məhsuldar qüvvələrdən geniş olan maddi-texniki bazanı, konkret olaraq maddi, maliyyə imkanları, investisiya və innovasiya vəsaitlərinin bütün dünya miqyası və milli iqtisadiyyatlar çərçivəsində cəmləşdirici (akkumulyativ) vəzifəsini yerinə yetirirlər.

Qeyd edildiyi kimi, birjalar bazarın ayrılmaz elementləri olan azad tələb, təklif və qiymətlərə uyğun olaraq, ölkələrin təmərküzləşmiş maddi, maliyyə və s. potensiallarının ayrı-ayrı dövlətlərin milli iqtisadiyyatları arasında bölgüsünü tənzimləyərək, dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasında yaxından iştirak edirlər.

Müasir dövrdə birjaların daima dəyişən bazar vəziyyətlərinin nəzarətedici sisteminə çevrilməsi və bu işdə rolunun güclənməsi təkzibedilməzdir, çünki bazar qanunları ilə yaşayan və birjalara olan hər bir dövlət beynəlxalq iqtisadiyyata inteqrasiyaya qoşulmadan yaşayıb fəaliyyət göstərə bilməz. Məhz bunun üçün birja ticarətinin obyektinə çevrilmiş müəyyən məhsullara tələb, təklif və qiymətlərin ciddi tərəddüdləri yer kürəsinin müxtəlif guşələrində iqtisadi və hətta siyasi proseslərdə öz əksini tapırlar. Buna görə təsadüfi deyildir ki, hər bir birja müasir dövrdə ətraf mühitdəki ictimai və iqtisadi hadisələrə həssaslıqla reaksiya verir və bununla ayrı-ayrı şirkət, birlik və hətta ölkələrin sabitliyi və çiçəklənmə indikatoruna çevrilirlər.

Birjalar vasitəsilə müxtəlif dövlətlər, istehsalçı şirkətlər, kommersiya müəssisələri və hətta bazarın istənilən subyektləri məhsul satışı üzrə öz iqtisadi siyasətlərini

reallaşdırmaq imkanı əldə edirlər. Misal üçün, istehsala qabaqcıl elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi, məhsulun maya dəyərinin azaldılması, iqtisadiyyatın çevik və dəyişkən vergilərlə tənzimlənməsi ilk növbədə özlərini əmtəə və digər birjalarda biruzə verir.

Birjalar bazarlardan doğulmuşlar. Lakin müasir dövrə qədər onların funksiyaları elə dəyişmişdir ki, hal-hazırda məhsulların alqı və satqısı onlar üçün əsas vəzifə hesab edilmir. Belə ki, birjalar üçün başlıcası gələcəkdə məhsulların qiymətlərinin təyin edilməsi və onların aşkarlığının təminatından, planlı və faktiki tələb və təkliflərin reallaşdırılmasından, qiymətlərin tərəddüdlərindən sığortalanmaqdan və s. ibarətdir. Onu qeyd edək ki, direktiv iqtisadiyyatda həmin vəzifələri Dövlət plan komitəsi, Dövlət qiymət komitəsi, Dövlət sığorta sistemi, sahə plan orqanları və s. yerinə yetirirdilər. Eyni zamanda onların həlli prinsipləri və metodları direktiv və bazar iqtisadiyyatı sistemlərində tamamilə fərqli və müxtəlifdir. Onu da etiraf etmək lazımdır ki, direktiv iqtisadiyyat öz planlaşdırma metodlarını işləyib hazırladığı və təkmilləşdirdiyi zaman bazar iqtisadiyyatı həmin məqsədlərə özünəməxsus yollarla nail olurdu.

Əgər sosializm şəraitində məhsul tədarükü üzrə müəyyən edilmiş dövlət tapşırıqları və plan qiymətləri alıcı və satıcılar arasında müqavilələrin bağlanmasını nəinki asanlaşdırır, hətta məcburi edirdisə, bazar iqtisadiyyatında müəssisə, şirkət və təşkilatlar təsərrüfat əlaqələrinin yaranması barədə heç bir dövlət tapşırığı və direktiv qiymətlər sistemi olmur. *(Birçox kapitalist ölkələrində inhisarçılıq meyilləri güclü olduğuna görə qiymətlərin yüksəldilməsinin qarşısını almaq məqsədilə dövlətlər müəyyən məhsullara maksimal qiymət həddi təyin edirlər. Bu məcburi tədbirlə əlaqədar istehsalçılar yüksək qazanc əldə etmək üçün məhsulun maya dəyərini aşağı salmalı olurlar).* Belə bir vəziyyətdə, yəni qiymətlərin əvvəlcədən bilindiyi halda, gələcək dövr üçün

məhsul göndərişi üzrə müqavilələrin bağlanması birjalar vasitəsilə mümkün olur və bazar iqtisadiyyatı şəraitində, yalnız onlar perspektiv qiymətləri təyin edə bilər. Birja ticarətinin başlıca tələbi isə bütün alış-veriş əməliyyatlarının gizli yox, açıq aparılmasından ibarətdir. Eyni zamanda birjalarda bağlanan bütün müqavilələr, o cümlədən, gələcəkdə məhsul göndərmək şərtləri, açıq elan olunan qiymətlər əsasında bağlanılır.

Bütün hallarda gələcəkdə məhsul göndərilməsi haqda əvvəlcədən bağlanan müqavilələrin ilkin bazis qiymətləri hamıya bəlli olan sistem üzrə açıq təyin edilir. Bu cür müəyyənləşdirilən qiymətlər ticarətin özünün açıq aparılması nəticəsində xüsusi kompüter sisteminə daxil edilir və hər ticarət günü açıldıqda bütün məhsul çeşidi üzrə perspektiv gələcək aylara bağlanan müqavilələrin qiymətləri mətbuatda dərc edilir. Belə olduqda, dünyanın harasında olursa olsun, alıcı və satıcılar gələcək üçün aralarında məhsul satışı üzrə müqavilələrin bağlanması yalnız dünyanın aparıcı sayılan böyük birjalarının qiymətlərinə uyğun, onlarda bu əmtəə üzrə satış baş verdikdən və birja qiymətləribəlli olduqdan sonra həyata keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatının işləmə mexanizminin təhlili göstərir ki, o plan və faktiki bazar qiymətlərinin razılaşdırılmasını, məhsulların tələbi və təklifinin uyğunlaşdırılmasını təmin edən planların tərtib edilməsi və dəqiqləşdirilməsinin spesifik sistemini yaradıb. Bazar iqtisadiyyatının plana uyğunluğununa nail olmaqda birjaların əhəmiyyətli rolu mövcuddur.

Müasir dövrdə birjaların əksəriyyəti proqnozlaşdırılan tələb və təklifin əsasında perspektivdə məhsul göndərişi üzrə müqavilələrin bağlanması ilə məşğul olan sivil bazar infrastrukturası qurumlarıdır. Onların vasitəsilə nəticədə kapitalist təsərrüfatçılığı sisteminə planlaşdırma mexanizminin yeni və ola bilsin, ən mötəbər sistemi əldə edilir.

Cari dövrdə bir çox amillərdən asılı olaraq proqnozlaşdırılan vəziyyətlərin alınmaması (misal üçün iqtisadi, sosial, siyasi durumların nəzərdə tutulduğundan kənarlaşmaları və təbii iqlim şəraitinin tərəddüdləri) nəticəsində bəzi bazar subyektləri əvvəl nəzərdə tutduqlarından az və ya artıq məhsul istehsalı və satışı müqavilələri alıb satması olsunlar.

Gələcəkdə yerinə yetiriləcək əldə edilmiş sövdələşmə sazişinin (əqdinin) neçəyə alınmasından asılı olmayaraq, onun real icrası zamanı elə qiymət təyin edilməlidir ki, tələb və təklifi tarazlaşdıra bilsin. Bütün bunlara sazişlərin (müqavilələrin) təkrarən başqalarına satılması, əvvəlki bu kimi əməliyyatların başa çatdırılıb tamamlanması (ləğv edilməsi) və yeni müqavilələrin bağlanması vasitəsilə nail olunur.

Müasir əmtəə birjalarında ticarət mövcud olan hazır məhsullarla yox, onların istehsal və satış müqavilələri ilə aparılır. Bu kimi malların istehsalı ola bilsin məhsulgöndərmə müqaviləsinin başa çatma müddəti qurtarana yaxın tamamlanır. Təcrübədə belə birja əməliyyatların aparılması adi hal olmuşdur: əvvəlki satıcılar satdıqları müqavilələri geri alır, alıcılar isə əllərində qalmış sazişləri (əqdləri) satmağa çalışırlar. Bir çox hallarda konkret əmtəələrin fiziki satışı əsasən birjadan kənarda baş verir. Bununla belə birbaşa istehsalçı müəssisələr və ya topdan məhsul satıcıları ilə alıcıların müqavilələri, onların istədiyindən asılı olaraq, başqasına satılmasa, mütləq vaxtı çatdıqda tam həcmi və tələb olunan kəmiyyəti və keyfiyyəti üzrə yerinə yetirilməlidir.

Birjalarda bağlanmış bütün sövdələşmə əməliyyatlarının təxminən 3% əvvəlcədən satıcılar tərəfindən birjaların sərəncamlarında olan anbar və bazalara daşınır və sonra buradaca alıcılara təqdim edilir.

Beynəlxalq birja fəaliyyəti təcrübəsində belə qəbul edilmişdir ki, əgər bağlanmış əqdlərin satıcıları alıcılardan realizə etdikləri müqavilə sənədlərini geri almazsa, onda müəyyən edilmiş vaxtda nəzərdə tutulmuş əmtəələri həqiqətən

üzə çıxarıb tərəfmüqavillərinə verməlidirlər. Öz növbəsində alıcılar məhsulu qəbul etməli və müqavillə (əqd) bağlanan zaman mövcud olan qiymətlərlə haqqını ödəməlidirlər.

Ümumiyyətlə, cəmiyyət üzvləri və bazar iqtisadiyyatının işləmə mexanizminin təmin edilməsində birja ticarəti vasitəsilə qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi və tələblə təklifin əlaqələndirilməsi həddindən artıq əhəmiyyətlidir. Lakin kommersiya sirri mövcud olsa da, birja ticarətinin bilavasitə agentləri olan tacirlər, istehsalçı və istehlakçıların bu prosesdə iştirakı müxtəlif səviyyəli və miqyaslı maraqlar və digər motivlərlə müəyyənləşir. Belə ki, birjalarda çalışan diler kimi tacirlərin başlıca məqsədi müəyən birja əmtəəsini ucuz alıb baha sataraq qazanc əldə etməkdən ibarətdir. İstehsalçılar və istehlakçılar, eləcədə müxtəlif səviyyəli vasitəçilər birjaya müraciət etməkdə eyni məqsəd-qiymət fərquində qazanc əldə etmək imkanları ilə yanaşı, biri öz məhsulunu satır, digəri isə konkret öz tələbatlarını ödəyərək, təkrar istehsal prosesinin təminatçısına çevrilirlər.

Direktiv iqtisadiyyatda təsərrüfat və ticarət iştirakçılarının məqsədləri dövlət tərəfindən verilərək, heç zaman dəyişilmir, baxmayaraq ki, ölkə və müəssisə səviyyəsində real iqtisadi durum kəmiyyət və keyfiyyətə yaxşılaşır və ya pisləşir. Bütün bunların nəticəsində tələb və təklifin bir-birindən ciddi kənarlaşması, qeyri proporsionallıq, məhsul və xidmətlər qıtlığı baş verir, təyin edilmiş sabit dövlət qiymətləri faktiki olaraq əhəmiyyətini itirir. Ancaq etiraf etmək gərəkdir ki, bu cür qiymətlərin öz üstün cəhətləri mövcuddur. İstehsal başlamazdan əvvəl məhsul satışı qiymətlərinin məlum olması, onun təşkilatçılarına nəzərdə tutulmuş fəaliyyətin əvvəlcədən səmərəli və yaxud səmərəsiz olmasını hesablamağa, məsrəflərin həddini müəyyənləşdirməyə və gözlənilən gəlirləri dəqiqləşdirməyə imkan verir.

Onu da qeyd edək ki, qiymətlərin aşağı düşdüyü zaman və dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş təminatlı

qiymətlərin olmadığı şəraitində, istehsalçılar, istehlakçılar və tacirlər birjalardan kommersiya əməliyyatlarını qiymət tərəddülərindən sığorta etmək üçün istifadə edirlər. Müasir birjalarda əməliyyatların sığorta edilməsinin iki cür imkanı mövcuddur:

1). Qiyməti göstərməklə gələcəkdə aylar üzrə göndəriləcək-alınacaq məhsulların (əmtəələrin) müqavilələrinin alınıb-satılması;

2). Gələcəkdə müəyyən ay müddətində əmtəə üzrə sövdələşmə əqdlərinin (müqavilələrinin) alınması və ya satılması öhdəliklərinin əldə edilməsi.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində birjalar mikro və makro səviyyələrdə, firmadaxili və firmalararası planlaşdırma sisteminin başlıca alətinə çevrilir və direktiv planlaşdırma sisteminə nisbətən daha mürəkkəb və gizli iqtisadi mexanizm yaradır. Buna görə də dəyişkən vəziyyətlərdə bu sistem tələb və təklifi əlaqələndirməyə imkan verir ki, buna təcrübədə direktiv sistemində heç vaxt və heç cür nail olmaq mümkün olmur.

Yuxarıda göstərilən planlaşdırma sistemləri planauyğunluqların təmin edilməsi metodlarına görə prinsipcə fərqlənirlər.

Birincisi, direktiv sistemdə təklifdəki dəyişikliklər tələb və qiymətlərə təsir göstərmir, əlavə olaraq tələbdəki tərəddüdlər məhsul təklifi və qiymətlərini dəyişdirə bilmir. Beləliklə, belə inzibati-amirlik sistemində istehsalçılar və istehlakçılar planların dəyişdirilməsinə dair kənardan heç bir əlavə məlumatlar və təbəçiliklərində olduqları yuxarı orqanlardan nəyisə kəskin dəyişdirəsi yeni göstəriş almırlar, hətta planların yenidən baxılmasına marağında olmurlar. Əgər təcrübədə əvvəl qəbul edilmiş planı təsərrüfat rəhbərləri və mütəxəssislər təzadən nəzərdən keçirməyə nail olurdularsada belə, onlar buna əsasən özləri işlədiyi müəssisədə əmək haqqı fondunun artırmaq və digər maraqlarını güdürək edirdilər, tələb

təklifin tarazlaşdırılması probleminin isə buna heç bir dəxli olmurdu.

İkincisi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəyyən bir həlqənin son məhsulunda qiymətlərin dəyişməsi ondan asılı olan sahələrdə tələb, təklif və qiymətlərə təsir göstərir. Həmin proseslər sanki eyniliklə zaman və məkan çərçivəsində təkrar olunur. Belə ki, müəyyən bir ay ərzində qiymətlərin dəyişməsi digər aylarda da qiymətlərə təsir göstərir, hər hansı bir ərazidə isə qiymətlərin qalxıb və ya enməsi başqa regionlarda da onların bu və ya digər tərəfə tərəddüdlərinə səbəb olur. Bütün bununla yanaşı, bazar iqtisadiyyatında tələb, təklif və qiymətlərin dəyişməsi bir sıra başqa amillərə təsir göstərir.

Direktiv iqtisadiyyat tələb və təklifə təsir göstərən siyasi, iqtisadi, sosial, təbii-iqlim və digər amillərin dəyişməsinə elə də ciddi əməl edə bilmir və ya heç reaksiya vermir.

Üçüncüsü, direktiv iqtisadiyyatda tərtib edilən planların əhatə müddəti dəqiq müəyyənləşdirilir. Ona görə həmin planların reallaşdırılmasına cəlb edilən bütün tərəflər necə olursa olsun mütləq bütün məhsullar üzrə göstərilmiş istehsal və satış müddətlərindən kənara çıxmamalıdırlar.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu cür dönməz və sərt sistem bazarın işləmə mexanizminə tam ziddir. Kapitalist üslubu-idarəsində tərəfmüqavillər məhsulgöndərmə kontraktlarının reallaşdırılması müddətini təyin edirlər. Bütün bunlarla yanaşı, dövlət aparatı bazar subyektlərinə bağladığıları müqavilələr üzrə heç bir həcm göstəriciləri və əhatə müddəti təyin etmirlər. Bu məsələləri istehlakçı və istehlakçılar öz aralarında sərbəst olaraq hər bir konkret məhsul üzrə həll edə bilirlər. Müasir birja vasitəsilə bağlanan müqavilələr beş il müddətə bağlana bilər, lakin təcrübədə bu çox nadir hallarda baş verir.

Dördüncüsü, direktiv iqtisadiyyatla müqayisədə kapitalizmdə hər bir sövdələşmə tərəfi planların tərtib edilməsi

və əqdlərin bağlanması öz məsuliyyətlərini bilirlər. Onlar perspektivi obyektiv və düzgün qiymətləndirdikdə mənfəət əldə edir, hesablamalarda səhəfə yol verdikdə isə gəlirlərini itirmək təhlükəsi qarşısında qalırlar. Yalnız belə vəziyyət planlaşdırmanın keyfiyyətini və iqtisadiyyatın proqnozlaşdırılmasının keyfiyyətini qat-qat artırır.

Birjalar alqı-satqı prosesləri və bazarları daha sivil səviyyəyə qaldırır. Bu cür inkişaf etmiş mütəşəkkil bazarların öz xüsusiyyətləri və ümumi cəhətləri mövcuddur. Belə ki, birjalarda həyata keçirilən bütün ticarət əməliyyatları ciddi qaydalar üzrə həyata keçirilir, onlarda alqı-satqı proseslərinin heç biri gizli yox, yalnız açıq olmalıdır. Bununla belə, bütün əmtəə birjaları kifayət qədər maddi texniki bazaya, o cümlədən iş otaqları və ticarət zallarına, məhsul saxlamaq üçün anbar və baza komplekslərinə malik olmalıdırlar.

Bununla belə birjalar alıcı və satıcılar, a o cümlədən, bütün müştərilərə və vasitəçilər bazarda vəziyyət, tələb, təklif və qiymətlər barədə tam məlumat verməlidirlər. Bu cür inkişaf səviyyəli mütəşəkkil bazarlar qədim dövrlərdə də mövcud olmuşlar. Lakin ilkin kapital yığımı zamanları ölkələr daxilində nisbətən əminamanlıq və sülh şəraitində iqtisadi əməkdaşlığın və karvan yolları vasitəsilə dövlətlər arasında beynəlxalq ticarətin inkişaf etdirilməsi, sonralar isə sahil dövlətlərində gəmiçiliklə yanaşı digər sənətkarlıq sahələrinin təkamülü, eləcədə çay və dəniz yollarının inkişaf etdirilməsi Avropanın sahilyanı iri şəhərlərində əmtəə birjalarının intensiv yayılmasına səbəb olmuşdur.

Əmtəə və digər birjaların yaradılmasının spesifik şərtləri və fəaliyyət xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onlar işgüzar dairələrin və ilk növbədə sənayeçilərin, kommersiya ilə məşğul olanların, fermerlərin, bank işçilərinin və əsasən digər bu gün marağında olan tərəflərin təsərrüfat-iqtisadi və maliyyə-kredit münasibətlərini təkmilləşdirmək üzrə səylərini birləşdirmək imkanı yaradır. Bununla əlaqədar birjalar əsasən

qapalı müəssisələr kimi fəaliyyət göstərirlər və onlar təsisçilərə yüksək mənfəət gətirmək məqsədini güdmədən tərəfmüqavillər arasında işcüzər münasibətlərin asanlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi işinə xidmət edirlər. Bütün bunlar isə nəticəyə milli burcuazıyanın formalaşmasına, onların arasında işgücar fəaliyyətin canlanmasına və nəhayət təsərrüfatçılığın səmərəliliyinin yüksəlməsi və ictimai tərəqqiyə səbəb olurlar.

Cəmi birjalar, və ilk növbədə əmtəə birjaları elmi-texniki tərəqqi şəraitində istehsal edilmiş kütləvi, birnövlü, bölünən və standartlaşdırılmış malların satışını daha yaxşı təşkil etdiklərinə görə nəticədə sahibkarları bir-biri ilə iqtisadi və ticarət sahələrində əlaqələrə girməyə sövq edirlər.

Tarixi mənbələrdən göründüyü kimi, XIX əsrin ortalarına kimi əmtəə birjaları iri topdan ticarət bazarları kimi yalnız real mövcud olan və faktiki olaraq satışa çıxarılan məhsulların realizə edilməsilə məşğul olurlarmış. Lakin kapitalizm inkişaf etdikcə özünün ali və sarsılmaz forması kimi real əmtəə birjaları ticarət fəaliyyəti obyektinə və xarakterinə bir qədər dəyişərək aşağıdakı kimi xassələri özündə cəmləşdirməyə başladı:

1). Sonralar ticarət əməliyyatlarını əmtəələrin özünün mövcud olmadığı şəraitdə onların əsasən keyfiyyət parametrlərinin göstərilməsi nəticəsində aparmaq mümkün olmuşdur.

2). Satış üçün nəzərdə tutulan əmtəə nümunələri daha yüksək səviyyədə standartlaşdırılmış, eyni mənşəli və bir-biri ilə əvəz edilən olmuşlar.

3). Birjalar vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatlar istehsal-istehlak təyinatlı olmaq əvəzinə müəyyən qədər sırf alver xarakteri daşıyan sistemə çevrilmişdir.

4). Satış əməliyyatları birja ticarət qaydalarının gözlənilməsi əsasında alıcı və satıcıların sıx əməkdaşlığı nəticəsində baş verir.

5). Birjalarda satışa çıxarılan əmtəələr və birja

əməliyyatları əksər hallarda tərəfmüqavillərin kommersiya riskini azaltmaq məqsədilə sığortadan keçirilir.

6). Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, birjalar vasitəsilə realizə olunan məhsullar, sazişlər, pul-valyuta resursları və s. həcmi artmağa əmtəə dövriyyəsi yüksəlməyə və satılan məhsulların çeşidi sabitləşməyə və hətta azalmağa meyl edir.

Yuxarıda qeyd edilmiş xüsusiyyət, şərtlər və vəziyyətlər müasir şəraitdə bütün birjaların və ilk növbədə əmtəə birjalarının rolu və əhəmiyyətlərini, bazar iqtisadiyyatının təşkili, planlaşdırılması və idarəedilməsi sistemini keyfiyyətə yaxşılaşdırmağa imkan verir. Belə ki, birjalar vasitəsilə istehsal əqdləri məhsulların alqı-satqısı üzrə ticarət müqavilələrinin bazara çıxarılması bizneslə məşğul olanlar arasında işgüzar fəallığın artması və yüksəldilməsi imkanlarını açır.

1.3. Birjaların əsas tipləri (növləri)

Cəmiyyət inkişaf etdikcə birjaların tipləri genişlənir və yeni iqtisadi zəruriyyət uyğun inkişaf etdirilir.

Cəmi birjalrı müxtəlif əlamətlərinə və fəaliyyət istiqamətlərinə görə təsnifləşdirmək olar. Belə ki, birjalar təsisatların, məsuliyyət dairələrinin, ərazi əhatəsinin, iş yönümünün, fəaliyyət qaydalarının, işçilərinin sayı və tərkibinin strukturuna görə, ixtisaslaşma, yarımixtisaslaşma və universallaşma dərəcələrinə görə bir-birindən fərqlənir.

Birjaların əksəriyyətinin qapalı tipli müəssisələr kimi fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, onların təsisatçıları, işçilərinin sayı və strukturu, müştərilərin siyahısı və s. göstəriciləri daima dinamik proseslərlə əlaqədar dəyişir.

Muasir dövrdə birjaların əsas növləri bunlardır:

- valyuta-banalararası;
- kompyuter;
- opsiyon;
- kütləvi;

- əmtəə;
- əmək;
- universal;
- fraxt;
- fyuçers.

Təcrübədə əmtəə, qiymətli kağızlar, xarici valyutalar, məhsul istehsalı və satışı müqavilələri satan (fyuçers) və əmək birjaları daha geniş yayılmışdır. Əmtəə birjaları məhsul qrupları, konkret məhsul adları və çeşidləri ixtisaslaşmış, yarımixtisaslaşmış və universal ola bilərlər. Hər bir ölkədə onların yaranması tarixi şəraitdən və iqtisadi durumdan asılı olaraq baş vermişdir ki, həmin keçmişin kökləri indiki milli və dünya birjalarının fəaliyyətində öz əksini tapır.

Ümumiyyətlə birjalar aşağıdakı əlamətlərinə görə təsnifləşdirilə bilərlər:

- birja əmtəələrinin növünə (əmtəə-xammal, fond, valyuta birjaları);
- təşkili prinsipi (kütləvi-hüquqi-dövlət birjaları, xüsusi-hüquqi-xüsusi birjaları);
- hüquqi əsasnaməsi statusuna görə (səhmdar cəmiyyətləri və ya məhdud məsuliyyətli yoldaşlıqlar);
- birja ticarətində istiraklarına görə (açıq və qapalı);
- birja ticarətinin obyektı olan əmtəələrin tərkibinə görə (universal və ixtisaslaşmış);
- beynəlxalq ticarətdə yeri və roluna görə (beynəlxalq və milli);
- fəaliyyət sferasına görə (mərkəzi-paytaxt, regionlararası və regional-lokal);
- bağlanmış birja əqdlərinin xarakterinə görə (real əmtəələr, fyuçerslər, opsiyonlar, qarışıq).

Müasir dövrdə əmtəə birjaları hüquqi şəxs qismində çıxış edən təşkilatlar kimi fəaliyyət göstərir. Onlar açıq formada kütləvi şəkildə birja ticarətini müəyyən qaydalar üzrə,

əvvəlcədən təyin edilmiş yerdə və vaxtda birja ticarətini təşkil edib və tənzimləməklə topdansaş bazarlarını formalaşdırırlar.

Fond birjalarının vasitəsilə qiymətli kağızlar bazarı formalaşdırılır və qiymətli kağızların (səhmlərin, istiqrazların və s.) satışı təmin edilir.

Birja ticarətinin genişlənməsi nəticəsinə tamamilə yeni tipli birjaların -fyuçers birjalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Onların yaradılması birjaların real əmtəə bazarından əmtəələr üzərində hüquqların dəyişdirilməsi bazarlarına çevrilməsini göstərir. Fyuçer ticarətinin əsas əlamətləri bunlardır:

- sövdələşmələrin (əqdlərin) fiktiv xarakter daşması;
- real əmtəə bazarı ilə əlaqənin məhsulgöndərmə vasitəslə yox, sığortalama (heçləşdirmə) vasitəsilə olması;
- birja əmtəəsi kimi tərəflər arasında bağlanmış kontraktların (əqdlərin) çıxış etməsi;
- məhsulgöndərmə şərtlərinin bütövlükdə unifikasiya edilməsi;
- sövdələşmənin simasızlaşdırılması və onun kontraqlarının biri-biri ilə əvəz edilməsi.

Opsion birjalarından birja ticarətinin sığorta edilməsi üçün istifadə olunur, çünki onların köməyiylə ehtimal edilən riskləri birja əqdləri bağlanan zaman məhdudlaşdırmaq mümkün olur.

Fəsil 2. Birja və hərraclar bazar və biznes infrastrukturasi sistemində

2.1. İnfrastrukturanın mənşəyi və qısa təsnifatı

Hər bir ictimai-iqtisadi sistemin müəyyən inkişaf mərhələlərində insanlar öz yaşayışı və fəaliyyət göstərməsi üçün müəyyən ilkin şərait yaratmalı olublar. Lakin mülki həyat səviyyəsində bu işdə bir qədər pərakəndəlik olduğundan hərbi quruculuğunda onlar miqyaslı və əsaslı təşkilini tapmışdır.

«İnfrastruktura» sözü latın dili mənşəli olaraq iki söz birləşməsindən yaranmışdır. «infra» - aşağı hissə, aşağı təbəqə, bünövrə altında deməkdir, «struktura» - isə tərkib hissə, vəziyyət, daxili quruluş və vahidin hissələri mənalarını verir.

Hələ ikinci dünya müharibəsinə kimi «infrastruktura» sözü hərbi termin kimi Fransa və digər ölkələrdə istifadə edilirdi. Həmin zamanlar bu termindən ordu və döyüş əməliyyatlarını təmin edən arxa cəbhəyə daxil olan kazarmalar, təlim qurğuları, yollar, təyyarə meydançaları, rabitə sistemləri, hərbi sursat saxlanan anbar və bazalar və s. daxil edilir.

Beləliklə, hərbi termin olaraq «infrastruktura» zahirən ikinci dərəcəli olan, lakin onun əsas canlı heyətinin yaşayış və fəaliyyətini təmin edən, ordunun güclü və qüdrətli olmasına ciddi təsir edən bir çox təsərrüfat qurğuları, binaları, su, istilik və enerji təchizatını, yeraltı və yerüstü istehkamları və s. özündə cəmləşdirirdi. Lakin ən dəhşətli ikinci dünya müharibəsi ərəfəsində və ondan sonra bir çox dövlətlərdə hakimiyyətə gəlmiş hərbiçilər orduda öyrənib bildikləri infrastruktur sahələrinin mülki həyat üçün də əhəmiyyətli

olmasını, onların rolunun artmasını dərindən duymuş və öncə onları uçub dağıdılmış kommunal təsərrüfatlarını, şəhər və kəndlərin özlərini bərpa edib istismara buraxmağa çalışmışlar. Əsasən bu proses nəticəsində «infrastruktur» sözündən mülki həyatda da istifadə edilməyə başlamış və bir termin kimi iqtisadi ədəbiyyatlara düşmüşdür.

Təcrübədə hər bir müstəqil fəaliyyət göstərən ictimai-sosial obyektin (binanın, evin, kəndin, qəsəbənin, mikrorayonun, şəhərin, vilayətin, ölkənin və s.), eləcə də milli iqtisadiyyat sahəsinin, nazirliyin, müəssisənin, dövlət və bələdiyyə icra aparatlarının və bu kimi qurumların özünəməxsus infrastrukturunu mövcud olmalıdır ki, həmin sahələrin fəaliyyətlərini, onlarda çalışan insanların yaşayış və işləməsini təmin etsin.

İnfrastruktur sahələrini müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür təsnifləşdirir və inkişaf səviyyələrini müxtəlif sistemlərlə qiymətləndirirlər. Belə ki, bizdə infrastrukturunu əsasən iki hissəyə – istehsal və qeyri-istehsal (sosial) infrastrukturuna bölürlər. İstehsal infrastrukturuna əsasən bilavasitə maddi istehsal sahələrinə xidmət göstərən və onların fəaliyyəti üçün müstəsna və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən dəmir və şose yolları, magistral boru kəmərləri, qaz və su təchizatı sistemləri, elektrik şəbəkələri və s. daxildir. Qeyri-istehsal (sosial) infrastrukturuna isə əhaliyə xidmət göstərən dəmir və avtomobil yolları, kommunikasiya vasitələri (radio, teleşəbəkələr və s.), yaşayış məntəqələrinin kommunal təsərrüfatları və bələdiyyə qurumların mülkiyyətləri, səhiyyə və təhsil ocaqları, məktəbə qədər təşkilatlar, ticarət şəbəkələri və s. daxil edirlər.

Təsdiq edə bilərik ki, infrastruktura iqtisadiyyatın spesifik sahəsi olaraq, dövriyyə prosesilə istehsal prosesinin ahəngdar fəaliyyətlərini təmin edir, eləcə də onun köməyilə əhalinin müxtəlif maddiləşən və maddiləşməyən tələblərinin ödənilməsi öz məntiqi başlanğıc və, ola bilsin də, davamını tapar. Bunun üçün onun aparıcıları olan nəqliyyat sahələrini,

rabitə sistemlərini, anbar təsərrüfatlarını, maddi-texniki təchizatı, ticarəti, ictimai iaşəni və b. ön plana çəkmək gərəkdir. Burada həmçinin elektrik şəbəkəsi sistemləri, istilik qurğuları və nəqli, qaz və neft boru kəmərləri, sənaye nəqliyyatı, müəssisələrin mühəndis və s. qurğuları da daxildir. Kənd təsərrüfatında infrastrukturanın tərkibinə yollar, anbarlar və s. yanaşı suvarma sistemlərini də aid etmək olar. Şəhər şəraitində infrastrukturanın əhatə dairəsi çox genişdir və yeraltı, yerüstü qurğular, yollar, nəhəng soyuducular və məhsul anbarları, rabitə vasitələri və s. onun qısa tərkibidir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında və digər inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində sosial infrastrukturanın tərkibinə mülki təyyarə limanlarını, kilsələri və məşədləri, hüquq-mühafizə qurumlarını və məhkəmələri, müxtəlif səpkili muzeyləri, kinoteatrları və s. daxil edərək, onun əhatə dairəsini bir qədər genişləndirirlər.

2.2. Bazar infrastrukturası və onun əsas elementləri

İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, onlarda bazar və eləcə də biznes infrastrukturaları fasiləsiz olan təbii-tarixi proses nəticəsində tədricən formalaşmış və daima təkmilləşdirir. Təcrübədə bazar iqtisadiyyatının infrastrukturasını biznesin infrastrukturasından ayırmaq mümkün deyil. Biznesin infrastrukturası bazar infrastrukturasının tərkib hissəsidir, onun sayı bir qədər qısa olaraq, biznes sahələri üzrə konkretləşdirilir.

Bazar iqtisadiyyatı və biznes infrastrukturalarının tərkibinə əsasən aşağıdakılar daxildir:

1. Emissiya sistemi və emissiya bankları.
2. Kredit sistemi və kommersiya inisiarı.
3. İşgüzar dairələrin birlikləri.
4. Vergi sistemi və vergi müfəttişlikləri (polisləri).
5. Gömrük sistemi və gömrük qurumları.
6. Yarmarkalar və müxtəlif əmtəə istehlak bazarları.

7. Sərgilər və sərgi kompleksləri .
8. Ticarət palataları.
9. Qiymətli kağızlar bazarı və fond birjaları.
10. Əmtəə birjaları (universal, məhsul qrupları və ya adları üzrə).
11. Əhalinin məşğulluq mərkəzləri və əmək birjaları.
12. Xarici valyuta bazarları və birjaları və pulların dəyişdirilməsi (alınib- satılması məntəqələri).
13. Fyuçers və opsiyon birjaları (bunlara məhsul istehsalı və ya satışı üzrə bağlanmış müqavilələr və əqdlərin alınib satılması, tərəflər arasında əməliyyatlar üzrə hesablaşmalar müəyyən müddət ərzində həyata keçirilə bilər).
14. Hərraclar.
15. İnformasiya texnologiyaları və işgüzar kommunikasiya vasitələri.
16. Kommersiya və təsərrüfat risklərinin sığorta sistemi.
17. Reklam agentlərin və kütləvi informasiya vasitələri.
18. Auditor palataları (kompaniyaları).
19. Konsaltinq (məsləhətləşmə) kompaniyaları.
20. Sərbəst (azad) iqtisadi zonalar.
21. Alıcıların mənafeşi və sosiallığı keşiyində duran dövlət və qeyri dövlət institutları.
22. Müstəqil həmkarlar təşkilatları.
23. Marketing üzrə milli və beynəlxalq təşkilatlar.
24. Nəqliyyat məsələləri və yükdaşımalar üzrə milli və beynəlxalq struktur.
25. Fektorinqlə (tərəflər arasında qarşılıqlı borcların ödənilməsi) məşğul olan maliyyə-kredit qurumları.
26. Lizing formaları üzrə ixtisaslaşmış kredit bankları və sistemləri.
27. Təşkilatçılıq baxımından formalaşmış topdan və

pərakəndə vasitəçilik sistemləri.

Bu siyahını davam etmək də olar, lakin fəaliyyət növlərindən və istiqamətlərindən asılı olaraq biznesin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır ki, onun infrastrukturası düzgün seçilsin. Belə ki, istehsal yönümlü fəaliyyətdə (sahibkarlıqda) və kommersiya işlərində infrastrukturaya yollar, elektrik, su, qaz, istilik və s. şəbəkələrlə yanaşı anbar təsərrüfatları, soyuducu qurğuları, rabitə-kommunikasiya sistemləri və s. daxildir.

Beləliklə infrastruktura şəbəkələri biznes fəaliyyətini daha az maddi, əmək və maliyyə resursları sərf edərək, daha qısa müddətdə və tələb olan keyfiyyətdə həyata keçirməyə imkan verir. Onların tərkidində birja və hərraclar xüsusi yer tutur.

2.3. Birja və hərraclar bazar və biznes infrastrukturasının tərkib hissəsi kimi

Yarmarkalar və müxtəlif əmtəə-istehlak bazarları, eləcə də birja və hərraclar sayları, tərkibləri əhəmiyyətlərinə görə bazar və biznes infrastrukturası sistemində özlərinə məxsus əhəmiyyətə malikdirlər. Əgər yuxarıda sadalanan bazar və biznes infrastrukturalarına diqqət yetirsək, aydın olar ki, təcrübə onlar biri-birlərini tamamlayır və makro və mikroiqtsadi səviyyələrdə və kompleks şəkildə güclü təşkil, planlaşdırma nəzarət və idarəetmə qüvvəsinə çevrilirlər. Bununla belə müxtəlif növ birja və hərracların xüsusi çəkisi cəmi bazar və biznes infrastrukturasının tərkibində 25-30% təşkil edir. Lakin birja və hərracların əhəmiyyəti, rolu, vəzifə və funksiyalarını digər infrastruktura sahələrin tutduğu yer və mövqelərindən fərqləndirmək, onların hər birinin özünə məxsus səviyyəyə və əhəmiyyətə məxsus olmağını dərk etməliyik. Birja və hərraclar başqa infrastruktur sahələrinin üzərinə düşən bir sıra vəzifə və funksiyaları özlərində müəyyən qədər cəmləşdirmək imkanına malikdir, lakin əksinə biznes

birja və hərracları heç bir bazar infrastrukturası bölməsi əvəz edə bilməz. Misal üçün, birja və hərraclar cəmiyyətin maddi, əmək və maliyyə imkanlarını səfərbər etmək, onları inkişaf ediləcək maddi və qeyri-maddi (istehsal və qeyri-istehsal) sahələri üzrə optimal bölmək və onları idarə etmək imkanlarına malikdir. Bu vəzifəni birja və hərraclardan savayı daha hansı bazar infrastutukturası sahəsi yerinə yetirə bilər ?

Bazar iqtisadiyyatının işləmə mexanizmini anlamaq üçün onun nəyə arxalanması və nə ilə əlaqədar olmasını bilmək lazımdır. Belə ki, kapitalist təsərrüfatçılığı sistemi əsasən insan azadlıqları, onların demokratik hüquqları və azadlıqlarının dövlətlər tərəfindən qorunmasına, mülkiyyət fərmanlarının müxtəlifliyinə və onların bərabər hüquqlu olmasına, rəqabət reciminin mütləqliyinə və insanların bütün fəaliyyətini əhatə etməsinə və s. arxalanır. Bunlarla yanaşı bazar iqtisadiyyatının özünə məxsus qanunverici aparatı, icraedici və nəzarətedici strukturları yaradılır, siyasət iqtisadiyyatdan ayrılır və dövlətin başlıca siyasəti iqtisadi problemlərin həlli olur. Bu sistemdə dövlət orqanlarının ən ümdə vəzifəsi bazar iqtisadiyyatının təməli hesab edilən prinsipləri qoruyub saxlamaqdan və onlara daima riayət etməkdən ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatının əsas elementləri olan tələb, təklif və qiymətlərə kapitalizmdə tam sərbəstlik verilir. Bunun nəticəsində iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi liberal üsullarla həyata keçirilir, din iqtisadiyyatdan və dövlətdən bir qədər ayrılır.

Bazar iqtisadiyyatına keçən dövlətin özünün milli valyutası, tam dövlət atributları, eləcə də sərhəd qoşunları və milli müdafiə sistemləri və s. olmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatının işləmə mexanizmi elə qurulur ki, bazarda tələb artdıqca və məhsul kütləsi azaldıqca onlara qiymətlər yüksəlir. Bunun nəticəsində işə həmin istehsal və ya qeyri-istehsal sahəsində mənfəət durmadan artır. Belə bir şəraitdə sərmayə qoyanlar öz vəsaitlərini – kapitallarını bu

sahəyə yönəltməyə çalışır, bəzi istehsalçılar isə öz fəaliyyətini dayandırıb bu inkişafda olan sahədə çalışmağa üstünlük verirlər. Məhz bu zaman bazar iqtisadiyyatının mexanizmi işləməyə başlayır və əmtəə bazarının, o cümlədən birjaların xüsusi təyinatından istifadə edilir. Bu xüsusi təyinat ondan ibarətdir ki, fond birjaları vasitəsilə birja təsisçiləri və cəmi sərmayədarlar inkişafda olan müəssisələrin səhmlərini əldə edərək, bununla milli iqtisadiyyat üçün zəruri olan sahənin inkişafına maliyyə- kredit resursları cəlb edir. Nəticəsində inkişaf edən sahə üçün əmtəə birjaları və digər bazarlar vasitəsilə maddi resurslar alınıb tədarük edilir, istehsal sahələri inkişaf etdirilir, əmək birjalarından isə işçi qüvvəsi yüksək mənfəət vəd edən sahənin inkişafını təmin etməyə yönəldilərək, dövlətinməşqulluq siyasəti öz real həllini tapır.

Beləliklə, birjalardan başqa heç bir bazar infrastrukturası sahəsi bazarın konyukturasına, onun tələbi, təklifi və qiymətlərinə yüksək həssaslıqla tez və çevik cavab verə bilmir.

Fəsil 3. Birja və hərracların təşkili, yerləşdirilməsi və idarəedilməsi

3.1. Birja və hərracların təşkilat quruluşuna və yerləşdirilməsinə təsir edən amillər

Birja və hərracların təşkilat quruluşuna və yerləşdirilməsinə amillər kompleksi təsir göstərir. Bu amillər əsasən aşağıdakıları əhatə edir:

1. Dövlətin iqtisadi və sosial siyasəti, siyasi sabitlik.
2. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və dayanıqlığı, o cümlədən istehsalın həcmi, məhsul çeşidlərinin müxtəlifliyi, istehlakın həcmi.
3. Bazar iqtisadiyyatının rəqabət recimi.
4. Bazar infrastrukturasının inkişaf səviyyəsi.
5. Bazar iqtisadiyyatının təşkilati-hüquqi bazası.
6. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı və yayılması.
7. Xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin inkişaf səviyyəsi.
8. Müəyyən bir ölkənin daxilində vahib birjalar şəbəkəsinə qoşulması, eləcədə başqa ölkələrdə fəaliyyət göstərən birjalarla informasiya mübadiləsi imkanları.
9. Qarşıda duran məqsədlər vəzifə və funksiyaların xarakteri və yönümü.
10. Elm və texnikanın inkişafı.
11. Təşkilat texnologiyaları və birja və hərraclarda onların tətbiqi.
12. İctimai əməyin təşkili formalarının istehsal və qeyri-istehsal sahələrinə yayılması səviyyəsi.
13. Birja və hərraclarda ixtisaslaşma və ya universallaşma dərəcələri.
14. İstehsalçı müəssisələrin- məhsulgöndərənlərin bazarlardan uzaqlığı.
15. Potensial alıcıların sayı və sıxlığı.

16. Birja və hərracların təsisçilərinin sayı və maddi imkanları.

17. Birja və hərracların müəyyən məkanlarda və ərazilərdə yerləşdirilməsi və yaradılmasının iqtisadi səmərəliliyi.

18. Bazarlardakı tələblər, təkliflər və qiymətlərin fərqləri və birja və hərracların kommersiya əməliyyatlarının mənfəətliliyi və s.

19. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf meyilləri.

Şəhər və qəsəbələrdə birja və hərracların yerləşdiyi və keçirildiyi yerlər mütəxəssis baxımından düzgün seçilməlidir. Bu işdə birjaların fəaliyyət yönümləri, iş xüsusiyyətləri və başqa amillər ön plana çəkilməlidir.

3.2. Birja və hərracların təşkili, yerləşdirilməsi və idarəedilməsinin prinsipləri, metodları və vəzifələri

Təşkil, planlaşdırma və idarəetmə hansı sahələrdə olursa olsun əsasən aşağıdakı prinsiplərə arxalanır:

1. Təsərrüfat bölmələrinin azadlığı, sərbəstliyi və onlarda iş yerlərinin təşkilində liberal münasibətlərin olmasına.

2. Vahid komandalıq və ümumi mərkəziyyətə.

3. Bütün təsərrüfat bölmələrində çalışanların demokratik hüquqları və azadlıqlarının qorunmasına.

4. İqtisadi qanun və qanunauyğunluqların qorunmasına.

5. Qənaətciliyə.

6. İşçi heyətinin mövcud qanunlara uyğun, təhsilləri, şəxsi səriştələri və iş təcrübələri, eləcə də sağlamlıqları və s. nəzərə alınaraq seçilib yerləşdirilməsinə.

7. İşçilərin maddi və mənəvi həvəsləndirilməsinə.

8. İşçi heyəti üçün normal iş şəraitinin yaradılması və onların sosial-iqtisadi tələblərinin ödənilməsi və s.

Bütün bunlarla yanaşı birjaların idarəedilməsinin təşkilində bunları da nəzərə almaq gərəkdir:

1. Yaradılan təsərrüfat bölmələrinin məqsəd, vəzifə və funksiyaların ağırlığı və çoxluğundan asılı olaraq, texniki-iqtisadi cəhətdən obyektiv hesablamalara arxalanmalıdır.

2. Təsərrüfat bölmələri arasında paralellik və təkrarçılığın aradan qaldırılması, işçi heyətinin vəzifə səlahiyyəti dairələri və məsuliyyətlərinin dəqiq göstərilməsi.

3. Komplekslilik.

4. Sistemlilik.

5. Elmlilik və s.

İdarəetmənin müasir prinsipləri əsasən bunlardır:

- idarə aparatı tutduğu vəzifələrə uyğun tərtib edilmiş planların yerinə yetirilməsinə cavabdehlik daşmalıdır (əgər bu işə görə onlara fəvqəladə səlahiyyətlər rəhbərlik tərəfindən verilməyibsə);

- İşçilər arasında inzibatçılıq səlahiyyətləri müəssisənin (birjanın) resurslarından istifadə etmək imkanları ilə həmahəng olmalıdır;

- idarəetmə sistemi çevik, elastik və ətraf mühitə uyğunlaşmaya meylli olmalıdır.

Birja və hərracların idarəetmə qurumları marketinqin aşağıda göstərilən prinsiplərinə daima riayət etməlidir:

- Bazarda məhsul satışının səmərəli həddə çatdırılması;

- Bazarın tədqiq edilməsi və ona fəal təsir göstərilməsi;

- İnsan amilinin gücləndirilməsi;

- Fəaliyyətin istehlakçılara-alıcılara yönəldilməsi;

- Birjalarının imkanlarının perspektiv məsələlərinin həlli üçün səfərbər edilməsi;

- Bütün marketinq və menecment imkanlarından istifadə edərək bazarda müvəffəqiyyətli fəaliyyətin təmin edilməsi.

Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmənin ən geniş yayılmış metodları bunlardır: inzibati (klassik), iqtisadi, sosial-

psixoloci, ideoloci, partisipativ, qrafik və s.

İdarəetmənin funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- ümumi planlaşdırma;
- təşkil;
- həvəsləndirmə;
- uçot və nəzarət (audit);
- koordinasiya və tənzimləmə.

Birja və hərraclər elə yerlərdə təşkil edilməlidir ki, alıcılara, satıcılara və cəmi marağında olan tərəflərə gəlib-gətməyə, səmərəli işləməyə və s. əngəllik törətməsin.

Bütün birjalar və hərraclər bazarlara xas olan aşağıdakı altı funksiyaları yerinə yetirir:

1. Vasitəçilik
2. Qiymətin əmələ gətirilməsi
3. İnformasiya-məlumat vericilik
4. Tənzimləyici
5. Həvəsləndirici
6. Sağlamlaşdırıcı.

Beləliklə, birjaların yerləşdiyi məkan texniki-iqtisadi baxımdan ciddi əsaslandırılmalıdır. Burada satıcıların sayı, alıcıların sayı, satışa çıxarılan məhsulların həcmi və çeşidi, birjaların tipləri və növləri, istehsal və sosial infrastrukturlarının inkişaf səviyyəsi, bazar infrastrukturasının mövcudluğu və s. amillər nəzərə alınmalıdır.

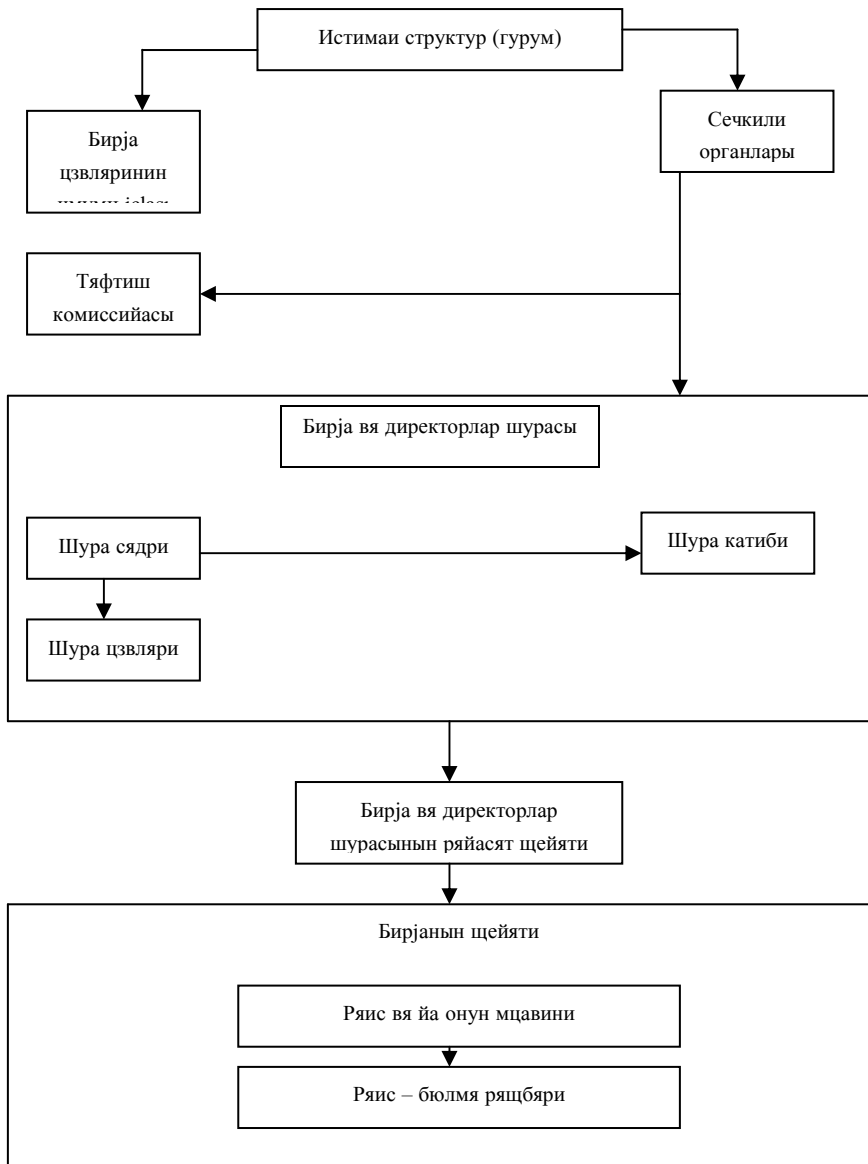
Məlumdur ki, birja və hərraclər, eləcə də cəmi bazarlar sistemi arasında da rəqabət mövcuddur. Bazar komplekslərinin yerləri düzgün seçilmədikdə, orada alıcılar və satıcılar üçün istənilən labüd şərait yaradılmadıqda və s. birjaların təşkili və idarəetməsində də müəyyən problemlər yarana bilər, o cümlədən alqı və satqı proseslərinin nəticələri qarşıda duran məqsədə nail olmağa, vəzifə və funksiyaları yerinə yetirməyə imkan verməz, müştərilərin rəqib bazarlara – birja və hərraclara axınları güclənər və nəticədə maliyyə-iqtisadi problemlər kəskinləşər.

3.3. Birja və hərracların təşkili quruluşları və idarəedilməsi sistemləri

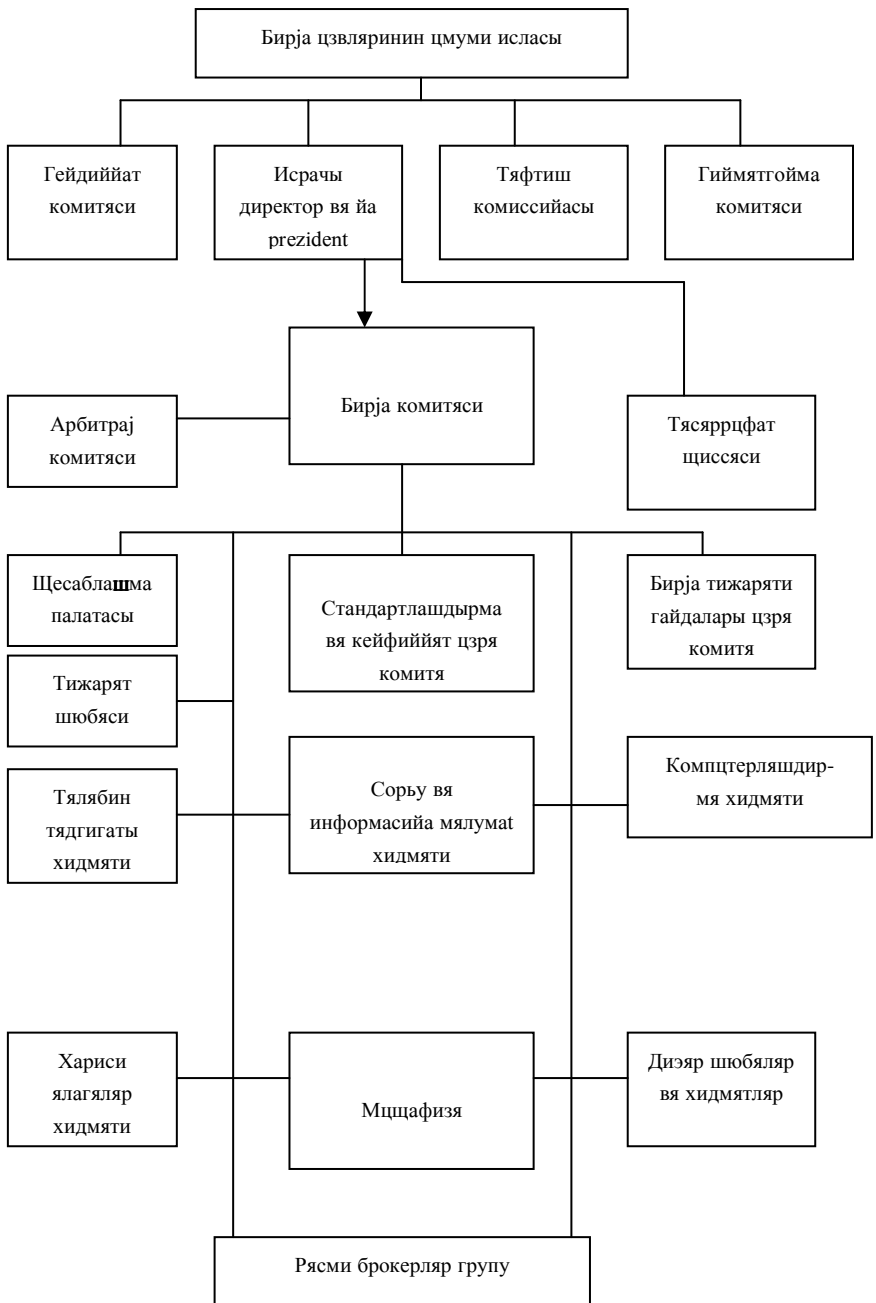
Birjaların təşkili quruluşları işin həcmindən, miqyasından, birjaların fəaliyyət yönümündən, məqsəd, vəzifə və funksiyalarının icra edilməsi problemlərindən və s. asılı olaraq formalaşdırılır. Bu amillərlə əlaqədar birjaların təşkilatı quruluşu və struktur bölmələri kiçikdən böyüyə doğru artmağa və mürəkkəbləşməyə meyl edir. Nisbətən kiçik birjalarda funksional təşkilat sistemi və iri birjalarda isə material və ya iş (fəaliyyət) yönümlü struktur bölmələri seçilir. Təcrübədə birjaların təşkilat quruluşları menecment elminin nailiyyətləri əsasında formalaşdırılır. Menecment elmi isə konkret şəraitləri nəzərə alaraq xətti, funksional, idarəetmənin məqsədli – problem xarakterli quruluşu, matrisa idarəetmə quruluşu, məqsədli proqram xarakterli idarəetmə quruluşu və başqa idarəetmə imkanlarını birja və hərracların təşkilində istifadə edə bilir.

Birjaların fəaliyyət obyektindən asılı olmayaraq onların struktur bölmələrinin adları və istifadə etdikləri idarəetmə metodları və üsullarında bir çox oxşarlıqlar mövcuddur.

Birjaların idarəetmə orqanları və birjaların təşkilatı strukturlarını açıqlayan sxemlərə diqqət yetirək (sxem 1 və sxem 2).

Sxem 1. Birjaların idarəetmə orqanları.

2. Birjaların təşkilatı strukturları (bölmələri).

Birjaların növlərindən asılı olaraq, onların təşkilatı strukturlarında bir qədər əlavələr və ya ixtisarlar ola bilər. Lakin onların hamısında mühasibat uçotu, statistika, təsərrüfat işləri və s. üzrə müəyyən bölmələr də yaradılır.

Birjaların başlıca vəzifələri bunlarda ibarətdir:

1. Sövdələşmə tərəflərinin maraqlarının əlaqələndirilməsi və onlara alqı-satqı aktlarının səmərələşdirilməsi və mülkiyyət hüquqlarının bir tərəfdən digər tərəfə verilməsində xidmətlər göstərilməsi.

2. Birjalar vasitəsilə satış proseslərinin daima sistemləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi.

3. İş prosesində birjaların subyektləri arasında meydana çıxan müəyyən münasibətlərin həll edilməsi.

4. Bazarın konyukturası, tutumu və qiymətlərinin öyrənilməsi, eləcədə başqa zəruri bazar tədqiqatlarının aparılması.

5. Birjaların əsasnamələri və ya nizamnamələrinə uyğun olaraq bazar tədqiqatlarının nəticələrinə dair məlumatların dərc edilməsi və informasiyaların bazar subyektlərinə və dövlət orqanlarına çatdırılması və s.

Bununla belə birjaların hər bir struktur bölməsinin öz konkret vəzifə və funksiyaları dəqiq fəaliyyət dairəsini təyin etməyə imkan verir.

3.4. Azərbaycan Respublikasında birjaların yaradılması və hərracların keçirilməsi qaydası

Azərbaycan Respublikasında birjaların yaradılması mövcud qayda və qanunlar əsasında aparılır. Burada birjaların böyük iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malik olması ilə əlaqədar onların açılması üçün təsisçilər toplanıb qərar çıxarmalı və müvafiq sənədlərlə (təsisçilər haqqında, onların maliyyə-iqtisadi vəzifələri, dəqiq ünvanları və rekvizitləri, arxalarında kimlər olması və s.) birlikdə Prezident Aparatı və nazirlər kabinetinə rəsmi müraciət olunmalıdır. Əgər bu dövlət

strukturları öz prinsipial razılığını versələr, əlavə olaraq Maliyyə Nazirliyi, bəzi hallarda Dövlət Milli Bankı öz rəsmi icazələrini verməli və yeni yaranan birjaların nizamnaməsini təsdiq etməlidirlər. Sonra birjaların möhürü və künc ştampları hazırlanması üçün yerli icra orqanları Daxili İşlər Nazirliyinin ərazi orqanlarına xüsusi məktubla müraciət edilməli və onların eskizlərini təqdim edilib təsdiqlənməlidirlər. Yalnız bundan sonra təsdiq olunmuş möhür, künc ştampları və blankları hazırlamaq üçün xüsusi istehsal sexləri və nəşriyyatlara müraciət edilə bilinər.

Möhür və künc ştampları, birjanın blankı hazır edildikdən sonra onların vurulmuş və çap edilmiş nüsxələri Daxili İşlər və Ədliyyə Nazirliklərinə təqdim edilməlidir.

Bütün bu əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra, Dövlət Statistika Komitəsindən vahid olmuş identifikasiya kodu və onun sənədi alınmalı, yerli-rayon vergi orqanlarında qeydiyyatda düşmək qərəkdir.

Təcrübədə hər bir birja adı bir müəssisə kimi rayon sosial təminat, məşğulluq və təqaüd fondu, sığorta və həmkarlar qurumlarında da qeydiyyatdan keçməli və müvafiq kodlarını almalı, onlara vaxtaşırı uçot-hesabat sənədləri və əsasən də hər rüb öz balanslarını təqdim etməli və onları adı çəkilən strukturlara təsdiq etdirməlidirlər. Birja üçün yer almaq məqsədilə əlavə olaraq rayon və şəhər icraiyyə orqanlarına müraciət edilməlidir. Əgər yer verilərsə onların komunal təsərrüfat idarələrində qeydə salmalı və yerin pulu (torpaqdan istifadə haqqı) ödənilməlidir.

Hər bir birja rayon və şəhər yangından mühafizə orqanı və sanepidemistansiyalarında qeydə alınmalıdır. Cari dövrlərdə birjaların fəaliyyəti dövlətin müvafiq qanunları, sərəncam və qərarları əsasında tənzimlənir və idarə olunur.

Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına təzəcə keçmişdir. Burada birja və hərracların inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin səviyyəsinə qalxması üçün hələ çox işlər

görülməlidir. Belə ki, hərracların təşkil edilməsi və keçirilməsində xarici ölkələrdə böyük təcrübə olduğu halda, Azərbaycanda hərraclar demək olar heç keçirilmir. Lakin bu işə dövlət qayğısı və diqqəti artırılsa, o cümlədən dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsində və bu kimi işlərdə obyektiv hərracların və tenderlərin keçirilməsi iqtisadiyyatımıza və cəmi xalqımıza daha çox dividendlər gətirə bilər.

Fəsil 4. Əmtəə birjalari və hərraclarının təşkili

4.1. Azərbaycanda Respublikasında ilk əmtəə birjalarının yaradılmasının sosial və iqtisadi kökləri

Dünyanın müasir dövrdə mədəni mərkəzləri sayılan mərkəzi muzeylərində (London, Paris, Drezden və s.) toplanmış tarixi mənbələr və arxioloqların tapıntıları Asiyanın astanası hesab edilən Azərbaycan Respublikasının coğrafi mövqeyi, təbii-iqlim şəraiti, yerüstü və yeraltı sərvətləri və s. hələ qədim dövrlərdən burada insanların məskunlaşması üçün əlverişli şərait yaratmaqla, eyni zamanda xarici qəsbkarlar üçün daima cəlbəedici amillər olmuşlar. Məsələn, Füzuli şəhərinin yaxınlığında Quru çay adlanan bölgəsində arxioloci qazıntılar zamanı aşkar edilmiş insan mədəniyyəti izləri 1,5-2 milyon əvvələ gedir. Hələ 1960-cı ildə professor M.Hüseynovun başçılığında Azıx mağarasındakı arxioloci qazıntıların tədqiq göstərmişdir ki, ilk insan oraya bizim eradan 1-1,2 milyon il əvvəl havanın kəskin surətdə soyuqlaşması ilə əlaqədar daxil olmuşdur¹.

Bu qədər qədim kökləri və insanların yaşaması üçün unikal təbii-iqlim şəraiti və əlverişli coğrafi mövqeyi (yerləşməsi) olan ölkə digər sivil cəmiyyətlər və regionlarla təməsdə olmadan, onlara təsərrüfat-iqtisadi və mədəni sahələrdə öz nailiyyətlərini bəxş etmək və əksinə, əlaqələrdən özü bəhrələnməyə bu qədər inkişaf edə bilməzdir. Bununla belə Azərbaycan müasir İran və əsasən Güney Qafqazda tarixçi alimlərin və coğrafiyaşünasların hesablamalarına görə təxminən 250 min kvadrat kilometr ərazini əhatə edərək, quldarlığın eybəcərliklərindən kənarda qalaraq, daha sivil olan feodal münasibətləri sistemini özündə inkişaf yolu seçmişdir. Alimlərin tədqiqatları aydın göstərir ki, Azərbaycan torpaqları, əhalinin həyat və iqtisadi məkanı əsrlər

¹ Азярбайжан тарихи, дярслик. – Бакы: Азярняшр, 1994, с. 20

boyu xarici ölkələrin qəsbkarları üçün cəlbedici olmuşdur. Belə ki, hələ 10 fevral 1828-ci il tarixli Türkmənçay sülh müqaviləsinə əsasən Rusiya imperiyasına zorla daxil edilmiş Şimali Azərbaycanın ərazisinin sahəsi təxminən 140 min kvadrat kilometr təşkil edirdi. Lakin 1920-ci ildə aprelin 28-də Azərbaycan Demokratik hökumətinin başçısı Məmmədamin Rəsulzadə yeni bolşeviklər hakimiyyətinin nümayəndəsinə Azərbaycanın 113,4 min kvadrat kilometr ərazisini təhvil vermişdir. Nəhayət 1966-cı ildə Zəngəzur tamamilə və Qazax rayonunun bir hissəsi Ermənistana, 150 il əvvəl isə Dərbəndin Rusiya tərəfindən zəbt edilməsi və digər ərazilərin yenidən bölünüb birləşməsi Azərbaycanın ərazisini 86,6 min kvadrat kilometr çatdırdı. Müasir dövrdə Dağlıq Qarabağ və onun ətraf rayonlarının Ermənistan ordusu ilə tutulması nəticəsində azərbaycanlıların həyat məkanı da 17 min kvadrat kilometr azaldılmışdır. Beləliklə, Rusiya Azərbaycanın ərazisinin bütövlüyünü öz üzərinə götürməsinə baxmayaraq, heç vaxt bu öhdəliyini təmin etməmişdir. Rusiyanın Qafqazda yeritdiyi siyasətin nəticəsində vətənimiz iki hissəyə parçalanmış, onun ərazisi son iki əsr ərzində 3,6 dəfə, 1828-ci ildən indiyə qədər 2 dəfə, 1920-ci ildən bəri isə 39% azalmışdır.

Müharibə və inqilabi proseslər vətənimizi geri salsada, onun zəhmətsevər vətəndaşları daima işləyib yaratmaq əzmində olaraq, öz zəhmətləri, qanı və təri bahasına istehsalı ictimai təşkilində mütərəqqi dəyişikliklərə və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə nail olmuşlar. Bütün bunlar, ölkəmizin coğrafi və təbii-iqlim cəhətdən üstünlükləri əmtəə istehsalının genişlənməsinə, daxili bazara və xarici ölkələrlə əmtəə-pul münasibətlərini və beynəlxalq əlaqələri inkişaf etdirməyə imkan vermişdir. Burada ictimai istehsalın, topdan və pərakəndə ticarətin, o cümlədən, yarmarka və sərgilərdə əmtəə satışının təkmilləşdirilməsi sahəsində dərin və köklü tarixi proseslər getmişdir. Bütün bu proseslərdə ərəb dünyasının karvan ticarəti və Böyük ipək yolunun

Azərbaycanın ərazisində digər yerli və tranzit tacirlərin ticarət yolları ilə kəsilməsinin rolu böyük olmuşdur. Azərbaycan ərazisindən və onun tacirlərinin iştirakı ilə dünyanın müxtəlif ölkələri ilə sabit ticarət iqtisadi əlaqələrinin yaradılması nəinki beynəlxalq ticarətin inkişafına hətta sivil ticarətin formalaşması istiqamətində birjaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Lakin müasir Azərbaycan üçün sonralar meydana gəlmiş və bərqərar olmuş Avropa ticarəti sistemi və birjalar vasitəsilə ticarət iqtisadi münasibətlərin əhəmiyyəti və məzmunu təkzib edilməzdir.

Keçmiş dövrlərdə Asiya sivilizasiyası və ərəb-ivrit dünyasının nailiyyətləri sonralar meydana gəlmiş Avropa-Amerika ictimai-iqtisadi sivilizasiyanın özəyini təşkil etmiş quldarlıq və feodalizm sistemləri daha mütərəqqi olan kapitalist təsərrüfatçılığı sistemi ilə sürətlə əvəz edilmişdir. Tarixin bizlərə bir qədər yaxın dövrlərində Avropa və Amerika qitələrindən ictimai istehsal, məhsul bölgüsü və satışındakı inkişaf etmiş və artırılmış nailiyyətləri əks istiqamətdə daha böyük miqyas və sürətlə Asiya qitəsi, Aralıq dənizi ölkələri və digər dövlətlərə axmağa başlamışdır. Bunlara Yapon, Cənubi Koreya, Tayvan adası, neft çıxaran ərəb ölkələri və digər dövlətlərinin müasir iqtisadi durumlarını misal göstərmək kifayətdir. İndiki şəraitdə beynəlxalq bank-kredit əməliyyatları, rabitə, nəşriyyat və digər kommunikasiya sistemlərinin imkanları yol verir ki, dünya iqtisadiyyatının ən qabaqcıl – mütərəqqi nailiyyətlərini istənilən ölkənin nisbətən tez zamanda inkişafına cəlb edilsin (əgər həmin ölkələrin özlərində buna iqtisadi sosial və təşkili baza mövcuddursa). Bütün bunlar nəinki sənaye və kənd təsərrüfatı, həmçinin ticarət-iqtisadi, daha mütərəqqi maliyyə-kredit münasibətləri və birja fəaliyyətini də əhatə edir.

Elmi axtarışlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında onun dövlətçiliyi, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafı, ticarətin iqtisadiyyatı və təşkili, xarici-

*iqtisadi əlaqələri və s. sahələrə dair arxiv sənədləri çox məhduddur. Bununla yanaşı, belə məlumatlar milli kadrlardan daima gizlədilib, lazımınca uçota alınsa belə, qəsbkarlar tərəfindən xaricə aparılıb. Bu sahələrdəki mövcud arxiv sənədlərini əldə etmək dövrün maliyyə və digər problemləri ilə əlaqədar əldə etmək asan iş deyil. Belə ki, bugünkü büdcə təşkilatlarının maliyyələşdirmə sisteminin qüsurları, onlarda çalışanların maaşların aşağı olması ölkəmizin Mərkəzi Dövlət arxivinə dağıdıcı təsir etməsilə, buradan lazımı sənədləri axtarıb tapmağa, onları ərəb əlifbasında oxumağa və fars dilindən tərcüməyə yardımçı olan işçilərinin ixtisara salınmasına səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar biz ticarət formaları və tiplərinin Azərbaycanda inkişafını arxiv sənədləri əsasında tam müəşhidə edə bilməyəcəyimizi dərk edərək, onun Rusiyaya birləşməsi dövrünü tədqiq etməklə kifayətlənməli olduq.*¹

Rusiya hələ I Pyotrun hakimiyyəti dövründən başlayaraq imperiya yaradmaq fikri ilə xəstələnib və həmin dövrdən 300 il keçməsinə baxmayaraq ondan yaxa qurtara bilmir. Hələ XVIII əsrin ortalarından rus çarizmi bütün Cənub dövlətlərinin sərhədləri boyunca güc toplamış və nəhayət 1801-ci ildə indiki Soçi sahələrinin ərazisini işğal edərək, Qərbi Gürcüstan istiqamətindən dini qardaşlıq pərdəsi altında, gürcü və erməni zədagən ailələrini gənc üzvlərini rus ordusunda xidmət etdiyindən istifadə edərək, Güney Qafqazı tədricən işğal etməyə başladı. Bu hadisədən yalnız 27 il sonra hərbi təzyiqlərdən, böyük yalanlardan, yerli xanlıqların arasındakı münafişələrdə istifadə edərək, rus çarizmi Azərbaycanı İrandan qopararaq, onu iki yerə parçalamağa və onun Şimal hissəsini öz imperiya hüddulları və təsir dairəsinə daxil etməyə nail oldu.

¹ Фонд 60, гейд 1, иш 29 в. с. Азербайжан Республикасы Мяркузи Тарих архиви

Etiraf etmək gərəkdir ki, Rusiyanın hərbi üstünlüyü və Avropa sivilizasiyasına meyli xanlıqlar çəkişməsindən azad olmuş Azərbaycanın bəzi sahələrdə inkişafına müsbət təsir etsə də, rus çarizminin bununla imperialist mahiyyəti dəyişməz olaraq qalmaqda idi. Görünür Azərbaycan ömrü boyu geridə qalmış aqrar əyalət kimi qalardı, əgər təxminən XIX əsrin 50-ci illərində Abşeron yarımadasında sənaye əhəmiyyətli neft və qaz yataqları aşkar edilməsəydi. Keçən əsrdə faydalı iş əmsalı az olan ağır buxar mühərrikləri əvəzinə daha yığcam, yüngül və güclü olan daxili yanacaq mühərrikləri ilə yanaşı sürətlə inkişaf edən elm, texnika və texnologiya daha çox neft məhsulları – benzin, ağ neft və sürtgü materialları tələb edirdi. Lakin çar reciminin feodal əsasları, kapitalist üslubu – idarəsinin özlərinə inkişaf yolu seçmiş ölkələrə nisbətən, bu problemləri effektiv həll etməyə imkan vermirdi. Nəhayət 1861-ci ildə cəmi Rusiyanın ərazisində təhkimçilik hüququ ləğv edildikdən sonra kapitalist təsərrüfatçılığı və cəmiyyətin bu mütərəqqi sosial-iqtisadi quruluşu uzaq Azərbaycana yalnız imperiyanın deyil, hətta bütün dünyanın neft-kimya sənayesinin gözü olan Bakıya da çatdı. Qısa müddətdə kapitalist təsərrüfatçılığı sisteminin bazar yönümlüyü öz quruculuq missiyasını yerinə yetirə bilmişdir. Bunun sayəsində Bakı şəhəri və onun ətrafında neft-kimya sənayesi və onlarla əlaqədar olan digər xalq təsərrüfatı sahələrinin inkişafına xarici kapital, elmi-texniki tərəqqinin qabaqcıl nailiyyətləri, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər axıb gəlmiş, milli sahibkarlar fəallaşmağa başlamış və s.

Abşeron yarımadasında kapitalizmin inkişafı Azərbaycanın digər ərazisini əhatə etməyərək, burada neft hasilatı ilə əlaqədar sənaye sahələrinin ətrafında böyük canlanmaya səbəb olmuşdur. Nisbətən qısa bir dövr ərzində Bakıda bir çox Avropa ölkələrinin dövlət və işgüzar adamlarının sərmayələri və fəaliyyətləri cəmləşmiş, burada sənaye ilə yanaşı bazarın da zəruri infrastrukturu yaradılmış,

neft və qaz çıxarma avadanlıqları istehsal edən zavod və fabriklər işə salınmış, neft və neft məhsullarının boru kəmərləri vasitəsilə ötürülməsi üzrə ilk beynəlxalq layihələr reallaşdırılmış, dünya təcrübəsində ilk neft doldurma dəmir yolu sistemləri və dəniz tankerlərindən istifadə edilməyə başlamışdır. Bütün bunların sahəsində Bakının neft-kimya sənayesinin məhsullarını Rusiyada və Avropa bazarlarına nisbətən az xərclə, külli miqdarda və tez bir zamanda çıxarmaq mümkün olmuşdur.

Bu şəraitdə Bakıda ticarətin üsul və metodlarının sürətli inkişafda olan kapitalist təsərrüfatçılığı sistemindən geriyə qalması əlamətləri özünü biruzə verməyə başladı. Bunları öz üzərlərində daha kəskin hiss edən Bakının sənayeçiləri, neft maqnatları və tacirləri arasında Avropa ölkələri, Yapon, ABŞ və nəhayət Rusiyada olduğu kimi öz birjalarını yaratmaq zəruriyyəti haqda fikirləri formalaşmağa başladı.

Qeyd edildiyi kimi, hələ eramızdan əvvəlki qədim dövrlərdə mütəşəkkil bazarın elementləri formalaşmışdır və onlar uzunmüddətli təbii-tarixi təkamül prosesləri nəticəsində ilk növbədə əmtəə birjalarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin min illərdən sonra Bakıda öncə Avropa ölkələri sayacağı birjanın yaradılması onu göstərir ki, bu regionun bazar problemləri Avropa dövlətlərinin qarşılaşdığı problemlərlə oxşar idi və Bakıda kapitalizmin inkişafı özündə Avropada bazar münasibətlərinin üstün və mənfə cəhətlərini daşıyırdı. Beləliklə, Rusiya işgüzar dairələri tərəfindən Avropa ölkələrində birjaların yaradılması və fəaliyyəti təcrübəsinin nisbətən asanlıqla öyrənmək mümkün olduğu üçün onlar Rusiyanın özündə və o cümlədən, Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafında maraqlı olduğu halda burada da

Avropa nümunəsi tipli birjalar yaradılmışdır.¹ Artıq 1870-ci ilərin ərəfəsində Bakı və Abşeronda sürətli inkişafda olan kapitalizm bazar iqtisadiyyatının effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün kifayət qədər infrastruktur qurumlarının yaradılmasını tələb edirdi. Həmin dövrdə Bakı və onun ətrafında neftçixarma sənayesinin inkişafı, burada sərmayələrin və işçi qüvvəsinin təmərküzləşməsi, dəmir və yollarının inşası, dəniz limanlarının tikilməsi, neft və onun məhsullarını daşımaq üçün xüsusi sisternlər və tankerlərin hazırlanması və digər mütərəqqi hallar neft məhsulları kimi kütləvi, məhdud çeşidli, eləcə də standartlaşdırılmış məhsulların satışı adı bazar sistemi və səviyyələrinə sığışmırdı. Bütün bunlarla yanaşı, neft-kimya sahələri və neft məhsulları emal müəssisələrinin spesifik olması, neft məhsullarının saxlanması, nəql edilməsi və satışı xüsusiyyətləri və onların iri sənaye və ticarət (tacir) kapitalının əlində cəmləşməsi, həmçinin əmtəə-pul münasibətləri mexanizmi, iqtisadiyyatın təşkili, planlaşdırılması və idarəedilməsi ilə əlaqədar əhəmiyyətli amillər əmtəə birjalarının təşkili vasitəsilə əmtəələrin bölgüsü və satışı problemlərinin həll edilməsini tələb edirdi. Məhz buna görə Bakının o zamankı nüfuzlu varlı sahibkarları və tacirləri çar reciminin hakimiyyət strukturları qarşısında əmtəə birjası kimi topdansatış ticarətin yeni təşkilat formasının yaradılması məsələsini qaldıraraq, onu müdafiə etmiş və maliyyə cəhətdən yardım göstərəcəklərini bəyan etmişlər.

¹ Щолландийа иля йанашы илк ямтя биръалары Мяркузи Авропа юкляриндя щяля ХВЫ ясрдя мейдана эялмишдыр: Антверпендя (1531), Лион, Тулуз (1549), Лондон (1556), Амстердам (1608). Йапонийада дцц тижаряти иля мяшьул олан биръа 1790-жы илдя, АБШ-ын Чикаго щящяриндяки ямтя биръасы 1848-жи илдя йарадылмышдыр. ХВЫИ ясрин сонунда Ы Пйотр Амстердам бирјасында олмуш онун тяжрцбясини Русийада йаймаъа гярара алмышдыр.

Beləliklə, yalnız Bakının qabaqcıl sənayeçi, tacir və ictimai xadimlərinin bu cür çoxillik mütəmadi təkidli müraziətləri nəticəsində Rusiyanın çarı şəxsən Bakı əmtəə birjasının ilk nizamnaməsi və digər sənədləri ilə tanış olduqdan sonra 18 iyul 1886-cı ildə Azərbaycanda birinci əmtəə birjasının açılmasına dair öz yüksək icazəsini vermişdir.¹ Həmin əmtəə birjasının yaranmasında xeyirxahlığı ilə məşğul olan sənayeçi – milioner, birinci dərəcəli tacir Hacı Zeynalabdin Tağıyev bir sıra rus, cuud və erməni milliyyətindən olan nümayəndələr də yaxından iştirak etmişdir. Sonralar həmin birjaların imkanlarından tanınmış milionerçilər Mirzə Şəmsi oğlu Əsədullayev və Musa Nağıyev istifadə etmişlər.

Təxminən 120 il bundan əvvəl yaranmış ilk Bakı birjasının nizamnaməsi çox dərindən işlənmiş və aşağıdakı bölmələrdən ibarət olmuşdur.

I. Ümumən birjalar haqqında (üç paragrafdan ibarət idi)

Misal üçün, bu bəndin birinci paragrafında qeyd edilir ki, Bakı birjası Bakıda ticarət işləri yapan şəxslərin bütün ticarət və sənaye sahəsində əlaqələri və əməliyyatları, həmçinin onlar üzrə lazımi məlumatları əldə etmək üçün topladıqları yerdir.

II. Birjaya gələn şəxslər haqqında (yeddi paragraf)

Həmin bölməyə uyğun olaraq hər bir adama öncə qeydiyyatdan keçdikdən və nəzərdə tutulmuş məbləği ödədikdən sonra, birbaşa gəlib lazımi məlumatları almağa və ticarət əməliyyatlarını öz ümumi və ticarət hüquqları çərçivəsində aparmağa icazə verilirdi.

Ticarət dövriyyəsinin təmin etmək üçün birjaya daima gələn adamlar (özləri və ya nümayəndələri, yaxud vəkaləti üzrə

¹ Щямин биржа 1 йанвар 1887- жи илдя совет щакимиййяти гурулана кими фяалиййят эюстярмишдир. Бу бирья пайтахтымызда кюцня Бакы универмабы кими таныдыьымыз бинада йерляширди.

vasitəçiləri) birjanın binasını saxlamaq və digər təsərrüfat işləri üçün birja komitəsinə müəyyən məbləğdə vəsait ödəməli idilər.

III. Birja cəmiyyəti haqqında (altı paragraf).

Həmin bölmənin birinci bəndinə uyğun olaraq Bakıdakı birja cəmiyyəti yerli və xarici birinci və ikinci dərəcəli tacirlərlə yanaşı gəmi sahibkarları, zavod mülkiyyətçiləri, neft-sənaye müəssisələri olan birjanın fəaliyyətinə maraq göstərən və birja cəmiyyəti tərəfindən müəyyən məbləğdə üzvlük haqqını ödəyən şəxslər iştirak edə bilərdi.

IV. Birja komitəsi, onun hüququ və vəzifələri haqqında (iyirmi üç paragraf)

Bu hissədə birjanın işi və vəziyyəti haqda əsas məsuliyyət birbaşa birja komitəsinin üzərinə qoyulurdu. Həmin komitə səkkiz nəfərdən ibarət başçılardan ibarət olmalı idi. Onlar birja cəmiyyəti tərəfindən dörd il müddətində Rusiya vətəndaşı olan birinci və ikinci dərəcəli tacirlərdən seçilməli idi. Birja komitəsinin üzvləri yalnız azı iki il birja cəmiyyətinə daxil olduqdan sonra Bakı şəhərində daima yaşayan yerli və xarici tacirlərdən seçilə bilərdi.

Birja komitəsi hər il üzrə öz üzvləri sıralarından bir nəfər sədr və onun müavinini seçməli idi. Həmin bir il ərzində bu işçi heyət Bakı şəhərində topdansa satış ticarətini dəstəkləməli və inkişaf etdirməli idi.

V. Birja cəmiyyətinə məxsus olan pul vəsaitlərinin məbləği və onlar üzrə hesabatların aparılması haqqında (doqquz paragraf).

Birja cəmiyyətinin gəlirləri üzvlük haqları, birdəfəlik ödənişlərdən, ticarətçilərdən toplanan vəsaitlərdən və birja cəmiyyətinə məxsus olan kapitallardan əldə edilən faizlərdən ibarət olmalı idi.

VI. Birja dəllalları (maklerləri) haqqında (iki paragraf)

Bu hissədə söhbət müasir mənada birja brokerləri,

inqilabdan əvvəl isə dəllallar (maklerlər) adlananlardan gedir. Bakı birjasının nizamnaməsinə əsasən onların tərkibi doqquz nəfərdən çox olmamalı və özlərinin içindən bir nəfər rəhbər seçilməli idilər. Həmin nizamnamədə xüsusi olaraq qeyd edilmişdir: «Xarici ölkələrin vətəndaşları və qeyri xristian dininə mənsub adamlar birja dəllalları vəzifəsinə seçilə bilməz».¹

Yuxarıda gətirilmiş nizamnamə təsdiq edildikdən sonra 19 noyabr 1886-cı ildə aşağıdakı tərkibdən ibarət birja komitəsi seçilmişdir: birinci dərəcəli tacirlər Qriqori Qerasimoviç Turmayev, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Tomas İvanoviç Əmirov, Yakov İsəyeviç Adamov, Arakel Saturoviç Saturov, Nikita Musaeloviç Şahqədənov; ticarət evlərinin nümayəndələri: Konstantin Aleksandroviç İretski və Vladimir İvanoviç Kozlyakovskiy; birja üzvlüyünə namizədlər: Samuel İvanoviç Baqirov, Hacı Şixəli Dadaşov, İlya Kalustoviç Budaqov və Lev Martinoviç De Burre. Həmin tərkibdəki birja komitəsi 11 noyabr 1886-cı ildə Ya. İ. Adamov sədr və K.A. İretskini onun müavini seçmişdir. Bu ilk əmtəə birjasının fəaliyyəti isə, qeyd etdiyimiz kimi, 1 yanvar 1887-ci ildə başlamışdır.

Onu da qeyd edək ki, həmin dövrdə məşhur kimyaçı-alim D.İ.Mendeleyev Bakıya xam nefti emal edən neft-kimya müəssisələrinin yaradılması sahəsində məsələləri məsləhətçi kimi dəvət edilmişdir. Buna görə də o Bakının nəinki neft-kimya problemlərini hətta istehlak yerlərinə neft məhsullarının çatdırılması və satışı məsələlərini də dərinlən bilirdi. Məhz bu amilləri əsas götürərək Bakı birjası cəmiyyəti Peterburq şəhəri və Rusiyanın digər yerlərində neft sənayesi ilə əlaqədar maraqlarını qorumağı qabaqcıl elm xadimi professor D.İ.Mendeleyevə və ikinci dərəcəli kapitan K.İ.İretskiyə həvalə etməyə nail olmuşdur.

¹ Тярсця мцяллияриндир.

Saf kommersiya əsaslarında qurulmuş, sürətlə inkişaf etməkdə olan kapitalizmin qabaqcıl qanun və qaydalarına cavab verən ilk Bakı birjası inqilabdan əvvəlki Azərbaycanın iqtisadiyyatının qurulmasında öz yaradıcı rolunu oynamışdır. Lakin təxminən otuz il fəaliyyət göstərdikdən sonra Rusiyadakı baş vermiş Böyük oktyabr inqilabının dağıdıcı təsiri nəticəsində kapitalizmin əsasları tamamilə laxlayıb dağılması ilk Bakı birjasının ömrünü də qısaltdı.

4.2. Müasir Azərbaycan Respublikasının əmtəə birjaları

Azərbaycan Respublikasının ən yeni tarixində onun ərazisində əmtəə birjalarının yaradılması inqilabdan əvvəlki dövrə qayıdışı xatırlatsada, müasir dövrdə bu proses tamamilə başqa bir ictimai-iqtisadi və siyasi mühitdə cərəyan etmişdir. Görünür rus çarizmi dövründə formalaşmış imperiya ruhu qırmızı və boz faşist boyaqlı və düşüncə tərzli sosialist həqiqətli bir dövrü yaşayıb, itkilərdən və məhrumiyyətlərdən keçmək gerekmiş ki, kommunist təsərrüfatçılığı sisteminin cəfəngiyat olması aşkar edilsin və yenidən bazar iqtisadiyyatına qayıdaraq, əmtəə və digər birjaları yada salınması və inkişaf etdirilməsi haqda tədbirlər görülsün.

1990-cı ilin 20 yanvar qırğınından sonra Azərbaycanın bir çox ziyalı və rəhbər işçiləri Sovetlər ölkəsini bədbəxtliklər imperiyası, Rusiyanı isə regionlarda millətlərarası və etnik müharibələrin qızıdırıcısı kimi görməyə başladılar. Məhz həmin dövrdən başlayaraq bəzi nazirlik və idarələrin, müəssisə və təşkilatların rəhbər işçiləri əhalini və istehsal sahələrini müxtəlif çeşidli material resursları ilə sabit və fasiləsiz təmin etmək məqsədilə yollar axtarmağa və əmtəə, xammal və s. növ bazarları inkişaf etdirmək üçün müəyyən

tədbirlər görməyə başladılar. Həmin yolları və tədbirləri ümumiləşdirərək, o cümlədən, istehsal və istehlak vasitələri bazarının əmtəə birjaları vasitəsilə topdansatış ticarətinin təkmilləşdirilməsi və bu yolla bazarın infrastrukturunun genişləndirilməsi haqda təklifləri Azərbaycan hökumətinə təqdim etdilər. Nəhayət uzunmüddətli müzakirə və razılaşdırmalar nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 27 iyun 1991-ci ildə «Birja ticarətinin inkişaf etdirilməsi və Bakı birjasının fəaliyyətinin genişləndirilməsi haqqında» 226 sayılı Qətnaməsini qəbul etdi. Həmin sənədə əsasən Bakı birjasına Respublika statusu verilmiş və onun adı «Respublika əmtəə birjası» kimi qeyd edilməsi tələb olunurdu.¹

Yuxarıda qeyd edilmiş Qərara əsasən Respublika əmtəə birjasının nəzdində müəyyən əmtəə çeşidlərinin qruplarının satışı üzrə ixtisaslaşmış broker kontorları yaradılmışdır:

- pambıq, yun, barama, şərab məmullatları, meyvə, tərəvəz və onların emalı məhsulları;
- Xam neft, neft məhsulları, təbii qaz;
- Kimya sənayesinin məhsulları;
- Filiz, alunit, qara və əlvan metallar, boru;
- Maşınqayırma məhsulları;
- Məhlis, xalça və xaçasılıq məhsulları.

Respublika əmtəə birjasının Nizamnaməsi Bakı şəhərində onun təsisçilərinin ümumi iclasında 18 oktyabr 1991-ci ildə (protokol №4) təsdiq edilmişdir və onun tərkibi aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

1. Ümumi əsasnamə.
2. Fəaliyyətin məzmunu və birjanın vəzifələri.

¹Щал-щазырда щямин биръя Гара щящярдя яввялляр Нобел гардашларына малик биналарын бириндя йерляшир.

3. Birjanın təsisçiləri.
4. Birjanın üzvləri (onların hüquqları, vəzifələri və fəaliyyətinin dayandırılması ayrı-ayrılıqda verilib).
5. Birjanın müştəriləri, onların hüquqları və vəzifələri.
6. Birjanın idarəedilməsi və fəaliyyəti üzərində nəzarət.
7. Birjanın struktur bölmələri, birja vasitəçiləri.
8. Birjanın vəsaitləri və əmlakı.
9. Gəlirlərin formalaşdırılması və bölgüsü.
10. Birja vasitəçiləri.
11. Birjanın fəaliyyətinin dayandırılması.

Onu da qeyd edək ki, ölkəmizdə respublika əmtəə birjasının mövqeyinin zahirən möhkəmləndirilməsini görən bəzi nazirlik və idarələrin rəhbərləri, hətta bir çox sahibkarlıq və kommersiya fəaliyyətinə təzəcə qoşulmuş şəxslər yüksək mənfəət axtarışı sorağında müxtəlif səpkili birjalar yaratmaq iddiasında olmuşlar. Lakin onların bu iddiaları birjaların əsas təyinatı, onların mənfəət gətirən sahə yox, topdansatış əməliyyatlarının asanlaşdırılması, tezləşdirilməsi və sivil səviyyədə başa çatdırılması imkanlarını nəzərdən qaçırmışlar. 1997-ci ilin sonunda Azərbaycanda ona qədər birja olması və indiyənə qədər onların əksəriyyətinin gündəlik problemlərinin içində boğularaq sıradan çıxarılması faktdır. Bütün əmtəə birjalarının içində yalnız Respublika əmtəə birjasında yüksək səviyyəli ali təhsilli zəngin təcrübəyə malik mütəxəssislərin işləməsi nəticəsində rəqabətin kəskinləşməsinə, korrupsiyanın güclənməsi və məmur təzyiqlərinin artmasına, iqtisadiyyatın üzləşdiyi digər problemlərin kəskinləşməsinə baxmayaraq birjada işlər daha yaxşı təşkil edilmişdir və ciddi qənaət reciminə keçərək öz yüksək potensialını saxlaya bilmişdir. Əmtəə birjalarının Nizamnaməsində qeyd edilmişdir: «Bakı şəhərindəki Respublikanın əmtəə birjası dövlət, kooperativ təşkilatlar, sənaye müəssisələri və bilikləri, istehsal-texniki təyinatlı məhsullar və xalq istehlakı mallarının sahibkarları və

istehlakçıları, bank idarələri, maddi-texniki təchizat təşkilatları vasitəçi, ticarət və kommersiya təşkilatları, həmçinin öz maddi əmək və maliyyə resursları ilə onun fəaliyyətində iştirak etmək istəyən hüquqi şəxslərin könüllü razılaşması və birləşməsi əsasında yaradılmışdır».

Yaxın keçmişdə (1994-1998 –ci illərdə) Bakı Respublika əmtəə birjanın təsisçilərinin siyahısına 13 müəssisə və təşkilatdan, birja üzvlərinin sayı 29-dan, broker yerlərinin sayı isə 67 ədəddən ibarət idi. Hal-hazırda isə müxtəlif obyektiv və sudyekativ səbəblərə görə bu göstəricilər 1,5-2 dəfə azalıb.

Əmtəə birjasının əsas – aparıcı şöbələrinin fəaliyyətini tənzimləyən öz əsasnamələri mövcuddur. Misal üçün, birja ticarətinin təşkili və keçirilməsi qaydaları, birjanın pul vahidi haqqında əsasnamə və başqaları vardır.

Əmtəə birjasının ümumi iclasında onun hər bir təsisçisinin iki və birja üzvünün bir səsi vardır.

Hər bir alıcı və ya satıcı birja satışlarında iştirak edə bilər. Lakin bunun üçün onlar qeydiyyatdan keçməli və müvafiq olaraq alıcılar 5 min manat və satıcılar hər məhsul çeşidi və növü üçün 100 manat birjanın hesabına keçirməlidirlər.

Əmtəə birjasında adi ticarətin təşkili hərracların keçirilməsindən fərqlənir. Belə ki, hərracdən kənar məhsul satışı zamanı əmtəələr satıcıların qiymətləri əsasında birja vasitəsilə bazara çıxarılır. Lakin həmin qiymətləri artırmağa icazə yoxdur, ona baxmayaraq ki, tərəflər arasında sövdələşmə zamanı bu qiymətlər yalnız aşağı salına bilər.

Bütün hallarda alıcı və satıcılar arasında hesablaşmalar yalnız əmtəə birjasının iştirakı ilə həyata keçirilsə də bu əməliyyatların reallaşdırılması müddəti onların aralarındakı müddəti razılaşmalardan asılıdır. Həmin kommersiya əlaqələrinin təşkilatçısı olan əmtəə birjasına alıcı tərəfi nəzərdə tutulmuş xidmət məbləğini (əmtəə dövriyyəsinin

1-3% həcmində) 10 gün müddətində mütləq ödəməlidir.

Sonralar Milli Məclis tərəfindən bazar iqtisadiyyatına keçidi hüquqi cəhətdən əsaslandırmağa və kapitalist təsərrüfatçılığı sisteminin infrastrukturasını, o cümlədən birjaları, formalaşdırmağa imkan verən bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Onların içində «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında» (ölkə prezidenti tərəfindən 9 noyabr 1991-ci il tarixində təsdiq edilmişdir (№256-XII)), «Müəssisələr haqqında» (1 iyun 1994-cü il, №847), «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» (4 mart 1993-cü il, №526), «Müflisləşmə və iflas haqqında» (13 iyun 1997-ci il, №326-1q) və başqaları birja ticarəti sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Lakin birjaların fəaliyyətinə birbaşa təşkilati-hüquqi baza yaradan «Qiymətli kağızlar və fond birjalari haqqında» (24 noyabr 1992-ci il, №383), «Əmtəə birjası haqqında» (25 may 1994-cü il, №803) və yenə də «Qiymətli kağızlar haqqında» (9 sentyabr 1998-ci il, №765) Azərbaycan Respublikasının qanunları qəbul olunmuşdur.

«Əmtəə birjalari haqqında» Qanunda qeyd edilib: «Əmtəə birjası - müəyyən edilmiş birja qaydaları əsasında əvvəlcədən təyin olunmuş yerdə və vaxtda aşkar kütləvi sövdələşmə şəklində həyata keçirilən topdansatış ticarət bazarı təşkil etmək məqsədi güdən və (və ya) fiziki şəxslərin könüllü birliyi əsasında yaradılan hüquqi şəxs statusu təşkilatdır»¹.

«Əmtəə birjalari haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu cəmi üç fəsildən ibarətdir. «Ümumi

¹ «Ямтя биржалары цаггында» Азярбайсан Республикасынын Гануну (25 май 1994-ыц ил, №803). Азярбайсан Республикасынын Ганунлар Кцдлийаты, 1993-1995 ЫЫ китаб Бакы: Ганун, 1997, с.224-235. Ялава вя дйишикликляр: 15 нойабр 1996-жы ил.

² Азярбайжан Республикасынын Ганунлар кцдлийаты, 1993-1995 ЫЫ китаб, Бакы: Ганун, 1997, с.225

əsasnamə» adlanan I fəsil 7 maddədə mətndə rast gələn müxtəlif termin və mənalara izahatı verilib, əmtəə birjalarının fəaliyyət sədləri müəyyənləşdirilib, onların iş prinsipləri, hüququ və vəzifələri açıqlanıb. Misal üçün, birja əmtəəsinin mahiyyətinə dair izahatda əmtəə birjalarının fəaliyyət dairəsi sanki bilərəkdən məhdudlaşdırılıb. Bütün bunlar prinsipcə azad sahibkarlıq və sərbəst təsərrüfat – iqtisadi fəaliyyəti və bazar iqtisadiyyatının tələbləri ilə heç cür uzlaşmır. Belə ki, həmin qanunda birbaşa qeyd edilir: «Birja əmtəəsi - birja tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qaydada birja ticarətinə buraxılmış və dövrüyyədən çıxarılmış əmtəə, o cümlədən həmin əmtəə üzrə standart kontraktıdır. Hər hansı daşınmaz əmlak və ya əqli mülkiyyətin obyektini birja əmtəəsi ola bilməz».

Yuxarıda gətirilmiş sitatdan aydın görünür ki, özəlləşdirmə üçün nəzərdə tutulmuş əmlaklar, intellektual mülkiyyətin məhsulları və s. əmtəəlik məhsullar birja fəaliyyətindən kənara çıxarılır. Bununla əmtəə birjalarının geniş imkanlarından, onların yüksək dərəcədə ixtisaslaşmış və mütəşəkillik təşkilli imkanlarından, daha keyfiyyətli görəcəyi işdən, az xərcəli və dövlət xeyrinə olan xidmətlərindən qanunlaşdırılmış qaydada (ola bilsin qəsdən kiminsə xeyrinə) imtina edilir. Hal hazırda bu özəlləşdirmə proqramı və əmlakların dövlətsizləşdirilməsi özünəməxsus qaydada Dövlət Əmlak Komitəsi və icra hakimiyyətlərinin kabinet və iclas zallarında həyata keçirilir. Fikrimizcə bu ilin heç olmazsa müəyyən hissəsinin əmtəə birjalara həvalə edilməsi, onlar tərəfindən əmlakın hərraclara əsasən satılması bazar iqtisadiyyatının və əsasən də onun keçid mərhələsinin ruhuna cavab verər, dövlət büdcəsini əlavə gəlirlərlə doldurmağa və birjaların ölkəmizdə həyatiliyini əyani sübuta yetirərdi.

«Əmtəə birjası haqqında» qanunun II fəslində «Əmtəə birjasının təsis, idarəedilməsi və fəaliyyətinin dayandırılması» (6 maddə), III fəsil isə «Birja ticarətinin təşkili» (8 maddə) adlanır. Məhz sonuncu bəndin 16-cı maddəsində («Birja

əməliyyatlarının növləri») Azərbaycan Respublikasının ərazisində əmtəə birjaları tərəfindən həyata keçirilən konkret əməliyyat növləri – dairələri təyin edilir. Onlara əsasən aşağıdakılar daxildir:

1) Konkret əmtəələrin alqı-satqısı haqqında əməliyyatlar, o cümlədən əyani olaraq həmin vaxt məhsulun təqdim edilməsi və ya göndərilməsi, ola bilsin əmtəə üzərində hüquq mülkiyyətinə dair sənədlərin təqdim edilməsi;

2) Forvard əməliyyatları, yəni göndərilməsi uzadılmış real əmtəələrin alqı-satqısına dair əməliyyatlar;

3) Fyuçers əməliyyatları, yəni birja əmtəələrinin göndərilməsi üzrə standart əqdlərin (müqavilələrin) alqı-satqı əməliyyatları;

4) Opcion əməliyyatları, yəni gələcəkdə birja əmtəəsinin göndərilməsi üzrə sazişlərin və ya birja əmtəələrinin alqı-satqı hüquqlarının müvafiq qiymətlər üzrə alqı-satqı əməliyyatları;

5) Birja ticarəti qaydalarında müəyyən edildiyi kimi birja əmtəələri, sazişlərin və ya birja əmtəələri üzərində hüquqların alqı-satqısına dair digər əməliyyatlar.

Mövcud qanuna əsasən birja əməliyyatlarının qeydə alınması və onlara dair məlumatların toplanıb yayılması yalnız əmtəə birjasının özü tərəfindən həyata keçirilməlidir.

«Əmtəə birjası haqqında» qanun birbaşa birjaların adından və onların hesabına müəyyən müqavilələrin başlanılması və onlar üzrə əməliyyatların aparılmasını qəti qadağan qoyur.

Müasir dövrdə əmtəə bazarında olan obyektiv və subyektiv səbəblərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasında konkret real əmtəələr üzrə forvard əməliyyatlarının aparılması nisbətən geniş yayılmışdır.

4.3. Əmtəə birjasının təşkili və idarəedilməsi qaydaları

Cəmi birjalar, o cümlədən əmtəə birjaları və onlara

bənzər hər hansı başqa bir qurumunun təşkili və idarəedilməsi aralarında sıx əlaqədə olan və bir-birinin mövcudluğuna bilavasitə təsir göstərən texniki, texnoloci, təşkilatı, iqtisadi və sosial məsələləri üzərində cəmləşdirir. Ümumiyyətlə texniki sistemaltı kimi birja müəyyən növ spesifik avadanlıq və qurğuların güclərinin əlaqələndirilmiş və proporsional halda – konkret məkanda yerləşdirilməsi texnoloci sistemaltı kimi isə birja məhsullarının yayılması (bölgüsü) və irəlilədilməsi (satışı) ilə əlaqələri ardıcıl olan bir-biri ilə bağlı fərdi proseslər sırasından ibarətdir.

Birjanın təşkilat-istehsalat quruluşu onun idarə olunan sistemlərinin – bölmələrinin müəyyən ixtisaslaşmış həlqələrə bölünməsi və öz növbəsində onların əlaqələndirilməsinin təyin edilməsindən ibarətdir. Birjaların təşkilatı quruluşu əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, əsasən aşağıdakı göstərilən amillərdən asılıdır:

- satışa çıxarılan əmək vasitələri və əmlaklarının həcmi, nomenklaturu və çeşidlərinin tərkibi və növlərindən;
- fəaliyyətlərinin ixtisaslaşması və ya universallaşması dərəcəsindən və ümumiyyətlə əməyin və müəssisələrin ictimai təşkil formalarından;
- qarşılarında duran vəzifə və funksiyalarından;
- istehsal texniki bazaları – imkanlarının inkişafı dərəcəsindən;
- yerləşdiyi yer və ərazilərin kommunikasiya – infrastruktur təminatından, potensial alıcılar və satıcıların yaxınlığından, onların fəaliyyət dairələri və maddi imkanlarından;
- dövlətin iqtisadi siyasətindən və s.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, əmtəə birjaları fəaliyyətlərinin təşkili formalarından asılı olaraq əmtəə birjaları məhsullar və onların konkret növləri üzrə ixtisaslaşmış və geniş profilli spesifik ticarət mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərirlər. Əksər hallarda bu cür təşkilat quruluşları material və ya funksional yönümlü olurlar.

Birjaların təşkili və idarəetmə strukturu, öz növbəsində bazar infrastrukturasının mövcudluğu və inkişaf səviyyəsindən, beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrinin və ölkədaxili və ölkələrarası integrasiya proseslərinin miqyasından, məhsulun həyat dövrünün mərhələsindən, ümumiyyətlə, istehsalçılar, vasitəçilər, digər satıcılar və istehsalçılar arasında alqı-satqı aktlarının həyata keçirilməsi üçün əlaqələrin yaradılmasından tutmuş tərəflərlə hesablaşmaların başa çatdırılması üçün bütün zəruri proseslərin toplusundan asılıdır.

Məhsulun satışı şəraiti və xüsusiyyətlərindən, infrastruktur təminatının vəziyyətindən, tərəfmüqavillərin ətraf mühiti problemlərindən və s. asılı olaraq, həmin alqı-satqı proseslərinin zaman və məkan çərçivəsində uzana və ya qısala bilməsi əmtəə birjalarının təşkil və idarəedilməsinə də təsir göstərir.

Bütün birjalarda olduğu kimi, əmtəə birjalarının struktur bölmələrini məhsulun satışı əməliyyatlarının və alqı-satqı aktlarının ləğv edilməsi (tam başa çatdırılması) işində roluna görə əsas və əlavə hissələrə bölmək olar. Əmtəə birjalarının broker və diler kimi əsas- aparıcı struktur bölmələri birja ticarəti əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi ilə birbaşa məşğul olurlar, digər həlqələr isə həmin prosesdə sanki yardımçı rolunda çıxış edir, onun sivil səviyyədə saxlanılmasını təmin edir və qoruyurlar.

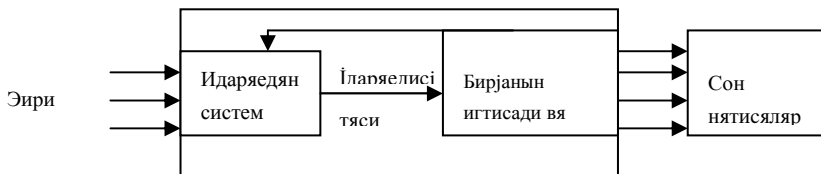
Əmtəə birjaları təsərrüfat-iqtisadi müstəqilliyə malikdirlər. Bu isə öz əksini marağında olan tərəflər arasında alqı-satqı əməliyyatlarının müstəqil olaraq öz təşkili bölmələrinin söyləri nəticəsində, əksər hallarda təsərrüfat hesabı əsasında idarəetmə funksiyalarının yerinə yetirilməsində tapır.

Əmtəə birjası sosial qurum kimi işçi kollektivindən ibarətdir. Bu o deməkdir ki, əmtəə birjası ümumi əmək, məslək, məqsəd, kollektiv maraqlar, sosial qurum və idarəetmə

sistemilə biri-birinə bağlı olan işçi heyətinin birliyidir. Sosial qurum kimi əmtəə birjasının məqsədi stabil və yekdil işçi heyətinin formalaşdırmaqdan ibarətdir ki, bunların əsasında əldə edilmiş nailiyyətlərə və əmək məhsuldarlığının artımına görə öz üzvlərini maddi cəhətdən həvəsləndirə bilsin. Həmin məqsədə uyğun olaraq, işçi heyətinin idarəetmə strukturu tərbiyəvi funksiyaları yerinə yetirir, insanların sosial tələbatlarının ödəməyə imkan yaradır və s. Belə ki, işçilərin tərbiyəsi əmək intizamını, texnoloci intizamı (vəzifə borcları dairəsində iş prosesinin ardıcılığı şərtlərinin gözlənilməsi), plan-maliyyə intizamı (dövlət qarşısında öhdəliklərin, müqavilə şərtləri və s. yerinə yetirilməsi), işçi təşəbbüskarlığı (əməyin səmərəliliyi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində daxili motivlərin hərəkətə gətirilməsi) və s. kimi məvhumları özündə birləşdirir. Əmtəə birjası ilkin bölmələr (şöbələr, qruplar, komitələr və s.) çərçivəsində eyni tipli və ya uyğun əlavə əməliyyatları yerinə yetirən bir çox əlaqələndirilmiş işçi kollektivləri – işçilər qruplarından ibarətdir. İdarəetmənin təşkilində elə etmək gərəkdir ki, ayrı-ayrı qrup və işçi heyəti üzvlərin maraqları əmtəə birjasının ümumi marağının əksinə getməsin. Təbii olaraq bazar münasibətləri şəraitində ictimai, kollektiv və şəxsi maraqlar bir-birini əlavə etməlidirlər.

Əmtəə birjalarının idarəedilməsi üzərində təsərrüfat rəhbərliyi, ictimai təşkilatlar və birjanın inzibati qurumlarının son nəticələrə və işçi heyətinin hər tərəfli inkişaf etdirilməsi məqsədilə onun iqtisadi və sosial inkişafına ardıcıl məqsədyönlü təsir göstərməkdən ibarətdir.

Əmtəə birjasının idarəedilməsi sistemini idarəetmənin ümumi nəzəriyyəsinə görə aşağıdakı sxem kimi göstərmək olar (sxem 3).

Sxem 3. Əmtəə birjalarını idarə edən sistem.

Əmtəə birjalarının idarəedilməsi metodları istehsal kollektivlərinin idarəedilməsinin ümumi metodlarından ciddi fərqlənir və hətta üst-üstə düşür. Təkrarən yada salmaq ki, həmin metodlara daxildir: təşkilati-inzibati (mütləq tapşırıq və göstəricilərinin təyin edilməsi), iqtisadi (qiymətlərin, gəlirlərin, bölgü normativlərinin, əmək haqqı və digər iqtisadi normaların idarə olunan obyektin idarə edən sistemə lazım olan istiqamətdə inkişafını maraqlandırmaq üçün tətbiqi) və sosial-psixoloji (ictimai fikir vasitəsilə işçilərin hərəkət motivlərinə təsir edilməsi) metodlar.

İdarəetmə funksiyaları dedikdə isə əsasən müəyyən funksional – icraçı bölmələr və ya işçi heyətlərinin öhdələrinə tapşırılmış məzmunları ilə fərqlənən idarəetmə fəaliyyətlərinin müxtəlifliyi və növləri başa düşülür. İdarəetmənin sosial funksiyaları konkret sosial-təşkil məqsədlərin reallaşması ilə üst-üstə düşür.

Əmtəə birjasının idarəedilməsinin ümumi funksiyası ixtisaslaşmış xüsusi idarəetmə orqanının fasiləsiz fəaliyyətindən ibarət olaraq, idarəetmə tsiklinin müəyyən hissəsini təşkil edir. İdarəetmənin ümumi funksiyalarına əsasən aşağıdakılar daxildir: təşkil, planlaşdırma, həvəsləndirmə, uçot və nəzarət, tənzimləmə və nizamlama-koordinasiya.

Əmtəə birjalarının idarəedilməsi prinsipləri idarəetmənin vəzifələrini dəqiq və aydın şəkildə açıqlanmasını və həmin fəaliyyət növünə müəyyən edilmiş tələbləri dəqiqləşdirməyə imkan verən rəhbəredici qaydalardan ibarətdir. Həmin prinsiplərə daxildir: fəaliyyətin son nəticələrə yönəldilməsi, komplekslik, səmərəlilik (effektivlik), perspektivli və optimal yanaşma, operativlik və qənaətcilik, demokratiklik və b.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmtəələrin satış formaları həddindən artıq genişdir. Əmtəə birjalrı geniş xalq

kütləsi tələb etdiyi adi bazar məvhumundan bir qədər fərqli olan məhsul satışı formalarıdır. Müasir əmtəə birjaları məhdud çeşiddə əmtəə satışının nisbətən məhdud alıcı və satıcıların bir yerə gələ bildiyi spesifik təşkil edilmiş istehsal vasitələri və fərdi istehlak məhsullarının daimi fəaliyyət göstərən topdansasatış bazarıdır.

Əvvəlki fəsillərdə qeyd etdiyimiz kimi, cəmi birjaların, o cümlədən əmtəə birjalarının başlıca vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- alqı-satqı aktlarının sənədləşdirilməsi və bununla əlaqədar əmtəə üzərində mülkiyyətin bir tərəfdən digər tərəfə keçməsi ilə əlaqədar ticarət əməliyyatları iştirakçılarının maraqlarının əlaqələndirilməsi və onlara xidmət göstərilməsi;

- birjalar vasitəsilə məhsul satışının sistemləşdirilməsi və daima təkmilləşdirilməsi;

- iş prosesində bütün birja fəaliyyəti ilə əlaqədar subyektlərin arasında yaranan münaqişələrin həll edilməsi;

- ətraf mühitin, o cümlədən, bazarın tutumu, konyuktura, tələb, təklif, qiymətlər, rəqabət recimi və s. tədqiq edilməsi;

- əmtəə birjaları haqqında əsasnaməyə və birjaların özlərinin nizamnamələrinə uyğun olaraq, bazar tədqiqatlarının nəticələrinə dair məlumatların dərc edilməsi və, yeri gəldikdə, tələbnamələr əsasında dövlət orqanlarına göndərilməsi və s.

Əmtəə birjaları bir qayda olaraq, qapalı struktur kimi ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatların, eləcədə hüquqi və fiziki şəxslərin vəsaitləri hesabına və birgə səyləri nəticəsində səhmdar cəmiyyəti kimi təşkil edilir. Əmtəə birjalarının hüquqi şəxs kimi ünvanı, binası, kifayət qədər otaqları və digər maddi – texniki bazası ilə yanaşı konkret rekvizitləri və bankda hesablaşma hesabı olmalıdır. Bununla yanaşı onlar dövlət orqanları və təsisçilər tərəfindən maraqlananlara, eləcə də maliyyə və vergi strukturlarına rüblər üzrə balansı və digər uçot-hesabat sənədlərini təqdim etməlidirlər.

Əmtəə birjalarının qapalı olması onunla əlaqədardır ki, həmin birjanın işində (məhsul satışında) qanuna görə yalnız təsisçiləri, onların nümayəndələri və müəyyən məbləğdə vəsait ödəmiş və qeydiyyatata alınmış kənar hüquqi və fiziki şəxslər bir satış prosesində, ola bilsin bir neçəsində və müəyyən müddət ərzində iştirak edə bilərlər.

Əksər hallarda əmtəə birjası həyata keçirdiyi alqı-satqı əməliyyatlarının reallaşdırılması müddətinin altı ay və bəzi hallarda 14 ay müddətinə başa çatdırmağı nəzərdə tutur. Məsələn, ola bilsin əqdlər may ayında bağlanılsın, real məhsul göndərişi isə noyabr ayında yekunlaşdırılsın.

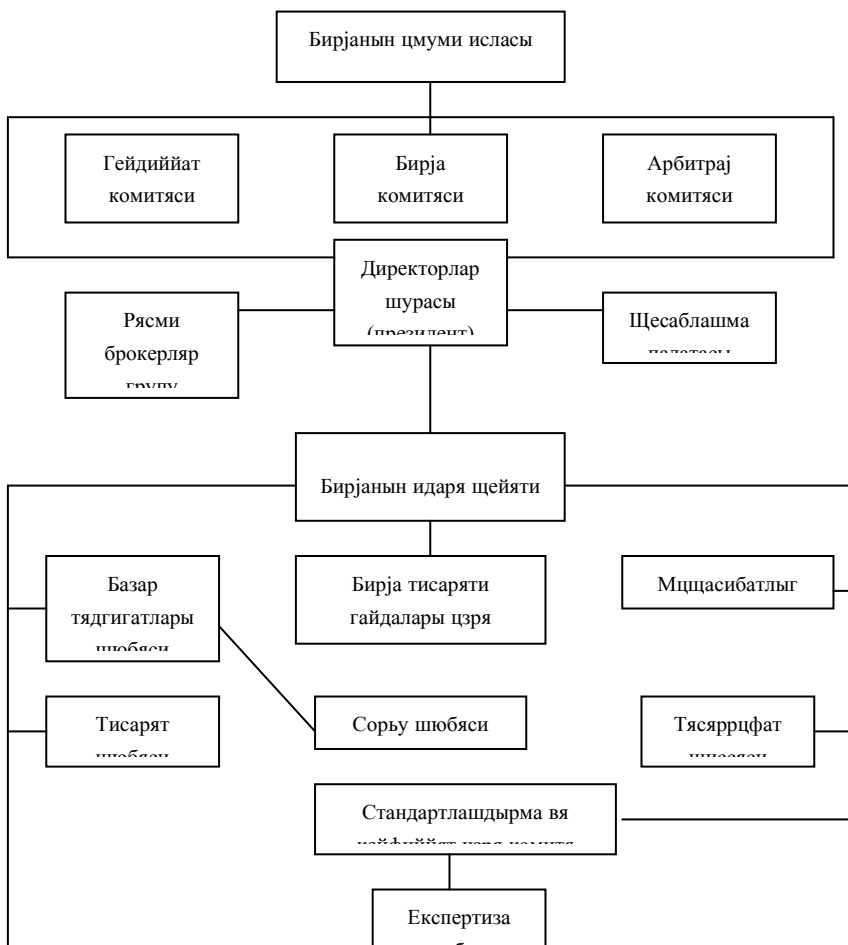
Əmtəə birjasının idarəedilməsində onun üzvlərinin ümumi iclasına ali orqan statusu verilir. Nizamnaməyə uyğun olaraq təsisçi-üzvlərin ümumi iclasında birja komitəsi, ola bilsin onun əvəzində direktorlar şurası, aparıcı şöbələrin strukturu (nəzarət komissiyası, arbitrac palatası və b.) müəyyənləşdirilsin. Bunlara uyğun olaraq əmtəə birjasının qarşıda duran vəzifə və funksiyaları yerinə yetirməsini təmin etmək üçün xüsusi struktur bölmələri – qeydiyyat komitəsi, hesablama palatası, standartlaşdırma və məhsul keyfiyyəti komitəsi, rəsmi brokerlər qrupu, birja ticarəti qeydiyyat üzrə komitə və b. zəruri şöbə və bölmələr yaradılır. Adı çəkilən struktur bölmələrini aşağıdakı sxemdəki kimi təqdim etmək olar (sxem 4).

Əgər həmin sxemə diqqət yetirsək görərik ki, əmtəə birjalарına xas olan spesifik qurumlarda müvafiq formada müəssisələrdə olduğu kimi mühasibatlıq, təsərrüfat hissəsi, mühafizə və digər zəruri bölmələr yaradılır.

Əmtəə birjalarında çalışanların sayı, eləcə də şöbə və komitələrin tərkibi və strukturu təcrübədə işin həcmi, o cümlədən perspektiv vəzifə və funksiyalardan, bazarların yerləşməsindən və digər vacib amillərdən asılıdır.

Beləliklə, əmtəə birjası ticarət əməliyyatlarının aparılması üçün yaradılmış xüsusi yerdir; o, komitələrdə təşkil

edilmiş və öz idarə heyətini seçmiş səhmdarlar birliyi; o, prezidenti başda olmaqla şöbələri və komitələrdə çalışan mütəxəssislərlə mövcud qaydalar və qərarlara uyğun olaraq birja tacirlərini tənzimləyən, öz üzvləri və muzzdlu heyətilə müştərilərinin qulluğunda duran və onların kommersiya işlərində yardımçı rol oynayan təşkilatdır; o, məhsulları qəbul edib və göndərilməsini təmin etmək üçün lazımi avadanlıqlarla təmin edilmiş məntəqədir.

Sxem 4. Əmtə birjalarının təşkilat quruluşu.

Əmtə birjalarının struktur bölmələri elə təşkil edilir və formalaşdırılır ki, birja üzvləri ticarət əməliyyatlarını müvəffəqiyyətlə başa çatdırmağa bilsinlər. Xidmətlərinə görə əmtə birjasının hesabına köçürülən cüzi vəsaitlər idarə heyətinin əməkhaqqı və cari xərclər istifadə edilməklə yanaşı, yeri gəldikdə birjanın ehtiyat fondlarının artırılması üçün də istifadə edilir. Təcrübədə əmtə birjası səhmdarlar birliyi, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət və yaxud səhmdar şirkəti kimi yaradılır. Ayrı-ayrı ölkənin və cəmi dünya iqtisadiyyatında birjaların rolunun artması ilə əlaqədar, onların yaradılması və fəaliyyəti dövlətlərin hakimiyyət strukturlarının diqqət mərkəzindən kənarda qalmır. Birjanın bünövrəsini qoyanlar əsas fondların dəyərini ödəmək, dövrü vəsaitləri və təsərrüfat və kommersiya riskini sığorta etmək üçün ehtiyat fondlarını yaratmaq üçün ilkin kapital qoyaraq öncə nizamnamə fondunu yaradır və sonralar öz vəsaitlərini optimal səviyyəyə çatdırıb və onun məbləğini qoruyub saxlamağa cəhd göstərirlər. Təsis fondu məbləğində qoyulmuş vəsaitlər üzrə özəlləşdirmə səhmləri vəsait qoyanlara verilə bilər. Bununla onlar paylarına uyğun dividend əldə etmək imkanı qazansınlar. Lakin bu kimi səhmlər sahibkarlarına birjada ticarətlə məşğul

olmaq hüququ vermir.

Qanuna görə birjanın muzzdlu işçiləri (klerkləri) alqı-satqı əməliyyatları aparmaqdan məhrum olunurlar. Birjada ticarət-kommersiya fəaliyyəti ilə yalnız birja üzvləri və onların rəsmi nümayəndələri, eləcədə birjada yer almış brokerlər, dilerlər və müştərilər məşğul olub mənfəət əldə etmək hüququna malikdirlər, baxmayaraq ki, risk olan yerdə ziyan da ola bilər. Bəzi birjalarda ticarətlə birdəfəlik yer – bilet almış qonaqlar da iştirak edə bilərlər.

Ayrı-ayrı vətəndaşlar müəssisə və təşkilatlar (şirkətlər) əmtəə birjasının üzvü ola bilərlər. Bunun üçün müəyyən proseslərdən keçmək gərəkdir: birjada yeri satın almaqdan əvvəl xüsusi yoxlanışdan keçmək və icraçılar şurasının razılığını almaq, bankda hesablaşma hesabında lazımı məbləğdə pulu olmalı, broker şirkəti və ya qrupunu tapıb və ona üzv olmaq, tədris kursu keçmək və imtahan vermək lazımdır. Birja üzvləri öz yerlərini icarəyə verə bilərlər. İcarə haqqı tərəflər arasında danışıqlar əsasında təyin edilir. İcarəyə götürən tərəf birja üzvlərinə şamil edilən proseslərdən keçib yoxlanılmalı və bu sahədə müəyyən təhsili olmalıdır.

Yeni yaradılan birja özünə üzvlər yığaraq, onlara birjada işləmək – ticarətlə məşğul olmaq üçün yerləri satır. Sonralar birjanın hər hansı bir üzvü öz yerini başqasına satmaq istədikdə bu haqda üzvlük komitəsinə bildirib satış qiymətini təyin edir. Müvafiq olaraq alıcılar da öz alış qiymətlərini elan edirlər. Alıcıların ən yüksək qiymətləri və satıcıların ən aşağı qiymətləri, həmçinin birjada axırıncı dəfə müəyyən tipli yerin alqı-satqısı haqqında əməliyyatın qiymətinə dair məlumatlar elanlar lövhəsində yerləşdirilir və nəzərə çarpmaq üçün ticarət zalındakı xüsusi elektron tablosunda işıqlandırılır.

Birjanın üzvü olmaq istəyən hər bir kəs müvafiq qaydaya əsasən üzvlük komitəsinə ərizə ilə müraciət etməlidir. Yer iddiaçısına dair məlumat 24 gün ticarət zalında qalır. Həmin müddət ərzində birjanın hər bir üzvü birja yerinin

iddiaçısına dair öz müsbət və ya mənfi rəyini verə bilər.

Birja üzvü, yeri gəldikdə, özünə köməkçi tuta bilər. Lakin köməkçilər özləri ticarət əməliyyatları aparmaq hüququna malik deyillər. Bütün köməkçilər birjanın prezidentində qeydiyyatda almalıdırlar.

Broker şirkətləri yalnız o zaman birja üzvü ola bilər ki, əgər onlar müəyyən edilmiş sayda birja yerləri almış olsunlar və birjanın hesablaşma hesabında təyin edilmiş məbləğdə pul vəsaitləri ödəsinlər. Həmin şirkətlərdə birjada broker yerini icarəyə götürmək qadağan edilir. Ancaq onların özləri minimal sayından artıq əldə etdikləri broker yerlərini ticarətə qoya bilərlər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, birja üzvləri birjanın rəhbərliyini, yəni icraçılar şurası və ya birja komitəsini seçirlər. Həmin şuraya hər bir üzvlük qrupu üzrə müəyyən kvota əsasında, həmçinin biznesmenlər, siyasi xadimlər, sənaye müəssisələri və təşkilatların nümayəndələri seçilə bilərlər. Təcrübə göstərir ki, birja şurasının tərkibində 25 adamdan çox olması özünü doğrultmur. Birja şurası özünə sədr, onun müavinləri, icra komitəsini seçir və birjanın prezidentini təyin edir. Birja şurasına və onun rəhbərliyinə seçkilərin keçirilməsi qaydası və müddəti hər bir birja tərəfindən müstəqil müəyyənləşdirilir. Şura birjanın fəaliyyətinə dair məsuliyyətli qərarlar qəbul edir.

Birja komitələri yalnız birja üzvlərindən seçilə bilərlər. Bir qayda olaraq hər birja əmtəəsi üzrə ayrıca komitə yaradılır. Birja yanında yaradılan yalnız arbitrac komitəsi neytral mövqedən çıxış edərək, birja üzvləri, müştərilər və birja arasında yaranan münaqişələri həll etməklə yanaşı, birja fəaliyyəti ilə əlaqədar hüququ boşluğu doldurmağa cəhd göstərir və ticarət qaydalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Eyni zamanda birjanın fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə maliyyə, sığorta, intizam və digər komitələri və bölmələri yaradılır.

Birja rəhbərliyinə seçkilərin keçirilməsi və komitələrin tərkibi yalnız birja üzvlərinin razılığı əsasında mümkündür. Birjanın prezidenti birjanın üzvü ola bilməz. Onun özü və eləcə də birjada çalışanların hamısı muzzdlu işçilər olmalıdırlar.

Birjada işçiləri funksional bölmələrdə çalışaraq, alqı-satqı proseslərin kənardan müşahidəçiləri sifətində çıxış etsələr də təcrübədə onlar ticarət əməliyyatlarının real icraçıları və şahidlərinə çevrilirlər. Birja fəaliyyətində aparıcı bölmələrə informasiya təminatı, telekommunikasiya şöbələri, ticarət zalında nizam-intizam və qaydaların gözlənilməsinin təmin edilməsi, əməliyyatların düzgün aparılması və tərəflər arasında hesablaşmalara nəzarət, müqavilələr üzrə məhsulların çatdırılmasına nəzarət, nəqliyyat, iqtisadi təhlil və planlaşdırma, əməliyyat-axtarış və nəzarət və digər işləri həyata keçirən bölmə, komissiya və ya palatalar daxildir.

Adları çəkilən bölmələr və işlərin qısa siyahısı birjaların vəzifə və funksiyalarının genişliyindən bəhs edir. Belə ki, yalnız hesablaşma palatasının funksiyalarına dair bəzi məqamları qeyd edək. Həmin bölmə ticarət zalında alqı-satqı əməliyyatları keçirildikdən sonra ən intensiv çalışan komitədir. Tərəflər arasında əlaqələr üçün başlanğıc olan əqdlər və məhsul göndərmə müqavilələri haqqında bütün son məlumatlar məhz hesablaşma palatasına alıcı və satıcılar bir-birlərindən asılı olmayaraq təqdim edirlər. Burada onların informasiyaları yoxlanılır, çatışmamazlıqları, qeyri-dəqiqlikləri aşkar edilir, nöqsan cəhətlərin düzəldilməsi üçün tədbirlər görülür. Yalnız əməliyyatlarda aşkar edilmiş bütün qüsurlar düzəldikdən sonra tərəflərin razılığı əsasında onlar qeydiyyata alınır və satıcı və alıcılar arasında birbaşa əlaqə pozulur.

Bütün əməliyyatlarda hesablaşma palatası üçüncü tərəf kimi çıxış edir. O, bir halda hər satıcı üçün alıcı və digərində isə, alıcı üçün satıcı sifətində çıxış edir.

Hesablaşma palatası müvafiq qaydada alıcı və ya

satıcılardan həyata keçirilmiş kommersiya əməliyyatları üzrə rüsum götürür, müştərilərdən sığorta xərcləri toplayır, birja qiymətlərinin dəyişməsinə nəzərə alaraq, hər gün müştərilərin hesablaşma hesabında pul vəsaitlərini təzədən sayır və onların sığorta ehtiyatı məbləği azaldıqda, müştəridən bu vəsaitləri tamamlamağı – artırmağı tələb edir. Bununla yanaşı hesablaşma palatası sifarişçi – müştərilərin əməliyyatlarının başa çatdırılıb bağlanmasını qeydiyyatda alır və əgər məhsul göndərmə müddəti tükənməyibsə, daşıma ilə məşğul olan şöbəyə müştərilər tərəfindən müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsini nəzarətə almaq üçün məlumatlar verir.

Müasir birjalar broker şirkətləri, broker qrupları və ya broker çalaları adlandırılan bazar iqtisadiyyatının infrastruktur şəbəkələri olmadan normal fəaliyyət göstərə bilməzlər. Broker şirkətləri xüsusi, kooperativ, səhmdar cəmiyyəti və digər kommersiya müəssisəsi növü kimi formalaşdırılır. Onların başlıca funksiyası müştərilərlə birja arasında kommersiya əlaqələri yaratmaqdan və onlardan doğan əməliyyatları həyata keçirməkdən ibarətdir. Broker şirkətləri bir qayda olaraq birja əmtəələri üzrə müştərilərin alqı və satış üzrə sifarişlərini toplayır, onları qeydiyyatdan keçirir və operativ olaraq birbaşa birjalarda çalışan öz brokerlərinə ötürür. Aldıqları sifarişləri yerinə yetirən kimi brokerlər təbəçiliyində olduqları broker şirkətlərinə məlumat verir və onlarda bu haqda müştərilərə rəsmi xəbər çatdırırlar.

Broker şirkətlərinin funksiyalarında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də ticarət əməliyyatlarının sığorta edilməsidir. Bütün özləri üçün kommersiya əməliyyatları ilə məşğul olan və müştərilərin sifarişlərin yerinə yetirilməsi üçün çalışmayan birja üzvləri mütləq olaraq müəyyən bir broker şirkətinə təhkim edilmirlər. Həmin broker şirkətləri öz brokerləri və eləcə də xidmət etdikləri müştərilərin maliyyə baxımından ödəniş qabiliyyətli olmalarının təminatçısı kimi çıxış edirlər. Broker şirkəti onların hamısının hesablarını yoxlamağı öz üzərinə

götürür və sığorta məbləğlərinin vaxtlı-vaxtında ödənilməsinə nəzarət edir. Birjanın hesablaşma palatası broker şirkətləri ilə əməkdaşlıq edərək, sığorta vəsaitlərini müxtəlif sifarişçilərin açıq hesablaşma hesabından yox, broker şirkətlərinin açıq əməliyyat hesablarından cəmləşdirirlər. Cari müddətdə birja idarəetmə şurası tərəfindən təsdiq edilmiş qaydalara və birjanın prezidenti və ya icra komitələri tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar əsasında fəaliyyət göstərir. Öz növbəsində, birjada qərar və qaydaların qəbul edilməsində birja ticarəti haqqında mövcud qanunverici sənədlər rəhbər tutulur.

Müasir birjalar lazımi elektron hesablama texnikası ilə təmin edildiyi üçün, ticarətin gedişatını qeydiyyatla almaq, daxil olan məlumatları işləmək, qiymətlərin dinamikasını, əməliyyatların sayı və tərkibini, eləcə də digər göstəriciləri birjanın hər iş günü, həftələr, aylar və illər üzrə təhlil etmək mümkün olur. Bu yolla alınmış operativ məlumatlar müasir kompüter texnikası və rabitə vasitələrinin köməyi ilə tezliklə bütün dünyaya yayılır. Təcrübədə hər bir fərdi kompüter sahibi bu gün həmin müasir sistemə qoşulub və bu yolla əldə etdikləri operativ informasiyanı müəyyən qərarların qəbul edilməsi üçün istifadə edə bilər.

Müasir dövrdə alıcı və satıcılarda bir çox informasiyaların toplanması, o cümlədən müxtəlif bazarlarda onların qiymətləri barəsində məlumatlarının cəmləşməsi, həmçinin əmtəələrin çox saylı hərəkət və satış məhdudiyyətlərinin olması, bazarlar və mallar haqqında informasiyanın tez və kütləvi yayılması, əmtəələrlə alver etmək üçün münbit şəraitin yaradılması və s. ticarət prosesinin xarakterini də bir qədər dəyişdirir. Belə ki, əvvəllər ticarət işinə xas olan dinamizm, məkanları qətt edərək, məhsul və ya alıcı arxasınca qaçış, bank əməliyyatları və mühasibat uçotunun qəlizlikləri, nəqliyyat problemləri və s. artıq bir qədər arxada qalmışdır. Müasir birja əməliyyatları fərdi kompüter texnikası və ümumiyyətlə, interaktiv texnologiyalar (vahid bank sistemi,

birja əmtəələri, onların qiymətləri və göndərilməsi haqqında məlumatların geniş və operativ yayınması, «İnternet» sistemi və s.) kommersiya ilə məşğul olanların işini tamamilə yeni mütləq səviyyəyə qaldırır, sığorta sisteminin inkişafı isə biznes və eləcə də birja və bank əməliyyatlarının risklərini minimuma endirməyə imkan verir. Lakin bu yeni şəraitə uyğunlaşıb birja əməliyyatları vasitəsilə kommersiya işinə qoşulmaq üçün böyük təcrübəyə və müxtəlif sahələrdə geniş biliklərə malik olmaq gərəkdir.

Müasir dövrdə beynəlxalq bazarın bərqərar olduğu bir şəraitdə məhsulu almazdan və ya satmazdan əvvəl ticarət əməliyyatı iştirakçıları olan tərəfmüqavillər, interaktiv texnologiyalardan istifadə edərək, dünyanın əsas birjalarındakı qiymətlərlə tanış olurlar. Bu əmtəə alverinin qarşısını almasa və ya onu inkar etməsə də, dünya bazarlarında qiymətlərin qısa diapazonda tərəddüd etməsi onun imkanlarını məhdudlaşdıran yeni meyillərdir.

Birja ticarətinin təşkilində nəzərə almaq lazımdır ki, əmtəə birjası vasitəsilə məhsul satışı bir qədər qeyri-adi görünən və ola bilsin adi kommersiyada diqqətdən yayınan qayda, üsul və metodlarla həyata keçirilə bilər. Misal üçün birja ticarətində əmtəələrin bir sahibkardan digərinə verilməsində əsasən üç üsulundan istifadə edilir:

- konkret – fiziki əmtəənin alqı-satqısı;
- birja əqdləri– müqavilələrinin (fyuçers və opsiyonların) alqı-satqısı;
- gələcəkdə məhsul göndərmək üçün ikitərəfli əqdlərin (müqavilələrin) bağlanması (forvard –əqdləri).

Son iki halda kommersiya əməliyyatı haqqında əqd bağlandıqda yalnız əmtəənin sahibi dəyişir, lakin bu mərhələdə əmtəənin özü ola bilsin hələ heç mövcud deyil və yaxud istehsal mərhələsində təzəcə hazırlanır.

Əmtəə birjasında məhsulların fiziki satışı, bazarda olduğu kimi, kəmiyyəti və digər parametrləri alıcı tərəfindən

yoxlanıldıqdan və qiyməti təyin edildikdən, və ya topdansatış bazarları və yarmarkalarında nümayiş edilən əmtəə nümunələri təqdim edilən tərzdə satıla bilər. Əmtəələri birjaya satıcı gətirir, birjadan isə onları alıcıların özləri aparırlar. Konkret fiziki məhsulların ticarəti tələb edir ki, əmtəə birjaları nəzdində gətirilmiş hələ satılmamış və yaxud satılıb aparılmamış malları kəmiyyət və keyfiyyətcə tam saxlanması üçün müasir anbar təsərrüfatı fəaliyyət göstərsin.

4.4. Hərraclər və onların keçirilməsi qaydaları

Hərraclər və onların keçirilməsi bazar subyekti tərəfindən birja ticarətinin məntiqi davamı kimi qəbul edilir. Əmtəə birjalarının təşkili və idarəedilməsində hərraclara xüsusi yer ayrılır. Hərrac (auksion) – «auktio» latın sözü olub, əvvəlcədən müəyyən edilmiş yerdə və vaxda fərdi xüsusiyyətlərə malik əmtəələrin satış vasitəsidir. Hərraclər – pərakəndə satış ticarətinin bir növü olmaqla əmtəələrin satışı zamanı satıcıların yüksək mənfəət götürməsi məqsədi ilə bir neçə müstəqil alıcının birbaşa qiymət rəqabətinə əsaslanır. Bu zaman satıcı hərracın gedişi zamanı alıcıların tədiyyə qabiliyyətindən və ödənilməmiş tələbənin səviyyəsindən asılı olaraq özünün yüksək qiymətini alacaq malların start (ilkin) qiymətini müəyyənləşdirir.

Bir qayda olaraq, belə növ ticarət nisbi mənada məhdud olan malları (əntiq əşyalar, bədii məmulatlar, bahalı daş- qaşlar, qızıl və gümüşdən hazırlanmış zinət məmulatları və s.) əhatə edir. Hərracların keçirilməsini bu sahə üzrə ixtisaslaşdırılmış müəsisələr, firmalar, səhmdar cəmiyyətləri, assosasiyalar, kooperativlər və başqa sərişdəli qurumlar təşkil edirlər. Eyni zamanda hərracları, əsas fəaliyyəti hesab edilməyən, lakin nizamnaməsində keçirmə hüququ təsbit edilmiş müəsisə və təşkilatlar da təşkil edə bilərlər. Belə təşkilati formalar: birjalar, bədii salonlar, muzeylər, daimi fəaliyyət göstərən yarmarkaları, ticarət təşkilatları və

müəssisələrini özündə birləşdirir.

Keçirilmə qaydasından və təşkilati formasından asılı olaraq hərraclar məcburi və könüllü keçirilən hərraclar kimi təsnifləşdirilirlər. Məcburi hərraclar bir qayda olaraq dövlət tərəfindən keçirilməklə tələb edilməyən və haqqı ödənilməyən malların, eləcədə musadirə edilmiş malların satışını, könüllü hərraclar isə mal sahiblərinin yüksək gəlir əldə etmək məqsədilə keçirtdikləri satış formasını nəzərdə tutur. Keçirilmə texnologiyasına görə də hərracları fərqləndirirlər. Hazırlaşdırılmış hərraclarda ticarət satıcı tərəfindən müəyyən edilmiş, qoyulmuş minimum qiymətin elan edilməsi ilə başlayır. Bundan sonra bu və ya digər malların əldə edilməsində maraqlı olan potensial alıcılar minimum qiymət həddinə ticarətin keçirilməsi qaydalarına müvafiq olaraq əlavələr edir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu qiymət real alıcı müəyyənləşdirilənədək müxtəlif intervallarda tərəddüd edir.

Qiymətin artması ilə müşahidə edilən razılaşdırılmış hərraclar aşkar və qapalı (gizli) üsullarla keçirilə bilər.

Gizli üsullarla keçirilən ticarətdə alıcı hərracı aparana gəbul edilmiş start qiymətinin müəyyən interval daxilində qaldırılması üçün əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş xüsusi işarələr verir. Ticarətin belə aparılması zamanı hərracı alıcının adını elan etmədən yeni qiyməti elan edir. Bir çox hallarda alıcı kimi hərrac agentləri də çıxış edirlər. Belə ticarətin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, hərracın keçirilməsi zamanı start qiymətinə əlavələr birdəfəlik olur və real alıcının adı gizli saxlanılır. Bu yolla mal-material qiymətləri əldə etmiş alıcı növbəti hərracda mal sahibi kimi çıxış etmək imkanı əldə edir. Adi ticarət qaydalarından fərqli olaraq hərraclər vasitəsilə reallaşdırılmış istehsal vasitələri və ya istehlak şeylərinin keyfiyyətinə görə (daxili qüsurlar da nəzərə alınmaqla) hərrac komitəsi heç bir maddi məsuliyyət daşımır.

Hərracların keçirilməsində idarəçilik funksiyasını

yaradılmış hərrac komitəsi yerinə yetirir. Bu komitənin tərkibinə: sədr (hərracın direktoru), kommersant, hüquq məsləhətçisi, ekspert hərracı və mühasib daxil edilir.

Satılmaq üçün təklif edilmiş malların hərraca qəbulu üçün satıcı satılacaq malların qruplar üzrə tam adını, onların qısa təsvirini, keyfiyyət və istehlak xassələrinin xarakteristikalarını, nümunələrin kəmiyyəti haqqında məlumatları hazırlayır və hərrac komitələrinə təqdim edir. Komitəyə təqdim edilmiş mallar ekspert yoxlamasından keçir və bu yoxlama start (ilkin) qiymətin müəyyənləşdirilməsi ilə başa çatır. Bir çox hallarda HK-nın işçiləri «ehtiyat» qiymət haqqında da satıcı ilə razılaşır. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, komitə azaldılmış qiymətlərlə hərraca keçirilən zaman göstərilən qiymət həddindən də malları reallaşdırmaq imkanına malik olur. Bu yalnız azaldılmış qiymətlərlə keçirilən hərraclər üçün xarakterikdir. Malların hərracda razılaşdırılmaları adlanan sənəddə öz əksini tapır və maraqlı tərəflərin təsdiqi ilə hüquqi qüvvəyə malik olur.

İstehsalçılardan və mal sahiblərindən (vasitəçilərdən) qəbul edilmiş mallar keyfiyyətindən və təsnifləşdirmə əlamətindən (sinif, alt sinif, qrup, növ, çeşid) asılı olaraq lotlar üzrə qruplaşdırılır, yəni partiyalara ayrılır və hər bir partiyadan H üçün nümunələr seçilir. Qruplara bölünmüş lotlar üzrə hərraclərin keçirilmə qaydalarına müvafiq olaraq nömrə verilir, sortlaşdırılmış mal partiyaları üzrə hərrac komitələri lotların nömrəsi göstərilməklə kataloqlar hazırlayır və onu hərracın keçirilməsi qaydaları ilə birlikdə iştirak edəcək potensial alıcılara göndərir. Hərracın məhsuldar keçməsinə şərtləndirən başlıca amil ondan ibarətdir ki, alıcı əvvəlcədən hərraca çıxarılaçaq mal qrupları ilə tanış olmalıdırlar. Belə tanışlıq alıcılara imkan verir ki, onlar özlərinə lazım olan bu və ya digər mal material qiymətlərinin əldə edilməsi yollarını və əlverişli iqtisadi şərait seçmiş olsunlar. Daha doğrusu öz tələbinin bu bazar daxilində ödənilməsinin qeyri-mümkünlüyü

ilə qarşılaşan alıcı öz fəaliyyətini digər bazarların seçilməsinə və bu bazarlarda tələbin ödənilməsi formalarının axtarış tapılmasına yönəldir. Satıcılar tərəfindən təqdim edilmiş, ekspertdən keçmiş və hərracın cədvəllərinə düşmüş əmtəələr əvvəlcədən baxışa təqdim edilməlidir. Real alıcı hərracın keçirildiyi vaxta qədər satılacaq malların nümunələri ilə tanış olmaq imkanı əldə etməklə bu və ya digər malların alınib-alınmaması, daha doğrusu hərracda iştirak etməyin zəruriliyi haqda müstəqil qərar qəbul edir. Digər tərəfdən isə alıcı baxışa təqdim edilmiş malları saf-çürük etməklə əldə edəcəyi əmtəənin keyfiyyətini lazımi tələblər səviyyəsində olmasını müəyyənləşdirir.

Qeyd olunduğu kimi, hərrac ticarətinin bir neçə keçirilməsi üsulu mövcuddur. Belə ki, qiymətin yüksəldilməsi qaydası üzrə hərrac ticarəti səsli və ya səssiz keçirilə bilər. Səsli qaydada hərracı aparan şəxs satışa çıxarılan məhsul vahidinin start – başlanğıc qiymətini təyin edərək, ticarət iştirakçılarına «Kim çox verir?» - deyə sualı ilə müraciət edir. Bu zaman alıcılar bir-bir məhsula öz yüksək qiymətlərini elan edirlər. Əgər növbəti alıcı satılan məhsula yeni yüksək qiymət təyin etmirsə, hərracı aparan şəxs iştirakçılara yenə üç dəfə müraciətlə, məhsula daha yüksək qiymət vermək istəyənini axtarır. Nəhayət zəldə alıcılar arasında məhsulun ona ən yüksək qiymət verənə satılması haqda aparıcı ağacdən hazırlanmış çəkicin stola zərbəsi vasitəsilə rəsmi elan edir. Səssiz hərrac sistemində isə alıcılar (brokerlər, dilerlər və b.) hərracın aparıcısına dinmədən xüsusi işarələr verərək, satılan məhsulun qiymətinin növbəti yeni pilləyə qaldırılmasına razılıq verirlər. Bu zaman hərracın aparıcısının özü də dinmədən və heç kəsin adını çəkmədən, yalnız işarələr vasitəsilə alıcıların əmrlərinə reaksiya verir.

Yuxarıda təqdim edilənlə yanaşı hərracın keçirilməsinin skandinaviya üsulu da mövcuddur. Həmin hərrac sistemində satışa çıxarılan məhsula qəsdən yüksək start

qiyməti təyin edərək, alıcılara onun qiymətini aşağı salmağa imkan verilir. Lakin məhsul yenə də alıcılar arasında ən yüksək qiymət verənə satılır. Bəzi hallarda istehsal–texniki təyinatlı məhsulların hərrac ticarəti bu sahədə təcrübəsi və icazəsi olan kommersiya mərkəzləri tərəfindən keçirilir. Keçmiş postsovet məkanında yaranmış yeni dövlətlərdə bazar iqtisadiyyatı hələ tam formalaşmış, sivil səviyyəyə çatmadığı üçün bəzi istehsal vasitələri üzrə müəssisə və təşkilatlar qıtlıq hiss edirlər. Bununla əlaqədar dövlət sifariş nomenklaturu-çeşidi üzrə istehsal-texniki təyinatlı məhsulların hərracla vasitəsilə satışı əmtəələrin limitsiz azad ticarətinin spesifik forması kimi mövcuddur. Belə halda istehsal vasitələri üzrə kommersiya əməliyyatları ticarət prosesində alıcılar arasında yaranmış yarış nəticəsində meydana çıxan qiymətlərlə, vahid çeşidli və ya formalaşdırılan məhsul partiyaları üzrə aparılır.

Hərrac ticarətləri vasitəsilə mal satışı təsərrüfat hesabı əsasında həyata keçirilir. Müşahidə və tədqiqatlar göstərir ki, hərracların təşkili nəticəsində vasitəçilərin əldə etdikləri gəlir kütləsi əsasən ilkin-start qiyməti və satış prosesində yüksəldilmiş hərrac qiyməti arasında yaranmış fərqdən asılı olaraq, faizlə hesablanır. Müxtəlif hərracla üzrə həmin gəlir mənbəyi ümumi hərrac satışı üzrə əldə edilən gəlirlərdə xüsusi çəkisi 100%-dən 22%-ə kimi təbəddüd edir.

Ölkəmizdə hərrac ticarətinin müvəffəqiyyəti və miqyası bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar iqtisadi münasibətlərin yenidən qurulması, qiymət siyasəti, vergi və kredit, pul və maliyyə sistemlərində aparılan dəyişikliklərin səmərəliliyindən asılı olacaqdır.

4.5. Azərbaycan Respublikası Bakı əmtə birjasının vəziyyəti

Hər bir müəssisədə olduğu kimi, əmtəə birjasının fəaliyyəti bir sıra obyektiv və subyektiv amillərdən asılıdır. Belə ki, birjanın özündən asılı olan daxili hadisə və proseslər

onun maliyyə-iqtisadi vəziyyətinə bilavasitə təsir edirsə, xarici mühitdə gedən proseslərə o heç cür təsir edə bilməyərək, onların «şıltaqlıqlarına» məruz qalmağa məcbur olur.¹

Əmtəə birjasının fəaliyyətinə təsir göstərən xarici amillərin özlərini də belə bölmək olur:

a) qismən idarə olunanlar (tələb, təklif, qiymətlər, rəqabət və s.) və idarəsi mümkün olmayan (siyasi vəziyyət, iqtisadi durum, vergi və gömrük sistemləri və s.);

b) maliyyə-iqtisadi vəziyyətinə güclü, zəif və heç cür təsir etməyən amillər.

Əmtəə və fyuçers birjalarının təsərrüfat-iqtisadi fəaliyyəti və maliyyə vəziyyətlərini təhlil edərək qiymətləndirmək üçün onlara konkret obyektiv və subyektiv amillərin təsir səviyyəsini təyin etmək gərəkdir.

İqtisadi təhlil prosesində onu da nəzərə almalıyıq ki, bir sıra göstəricilər birjanın fəaliyyətinə keyfiyyət baxımdan mənfi təsir etdiyi halda, kəmiyyət nöqtəyi nəzərindən müsbət dəyişə bilər. Bununla əlaqədar həmin göstəricilərin dinamikasını düzgün qiymətləndirmək üçün onlar keyfiyyət və kəmiyyət parametrləri prizmasından baxılmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir müəssisənin olduğu kimi, birjaların da fəaliyyətini düzgün qiymətləndirməyin əhəmiyyəti artır. Çünki onlar təsərrüfat-iqtisadi müstəqilliklərini əldə etdikləri üçün tam təsərrüfat hesabı prinsiplərinə uyğun işləyir və bazar subyektləri ilə öz

¹ Юлжамиздя ээдян игтисади, социал вя сийаси процесляр таяссяф ки, перспектив бахымындан дяриндян юйрянилиб лайигли гиймятляндирилмир. Башлыжасы ися, щакимийят даиряляринин хошуна эялмяк цццн мцяййян структурлар юлкянин мювжуд дурумуну мцяййян эюзял бойаларла бязясяляр дя, коррупсийада Азярбайжан Республикасы дцнйада биринжи йерлярдян бирини, ящалинин игтисади вязиййятиня эюря ися дцщмян щесаб етдийимиз Ермянистандан елядя габаьа эетмямищдир.

münasibətlərini maddi maraq əsasında qururlar. Lakin onu da unutmamaq lazım deyil ki, müasir şəraitdə məsələ birjaların kəskinləşən rəqabət şəraitində həyatailiyini təsdiq etməklərindən ibarət deyil, problem həmin birjalar vasitəsilə xalq təsərrüfatı və iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafına müsbət təsir göstərməkdən asılıdır. Nəhayət, birjalar müxtəlif biznesmenlərlə mənfəət əldə etmək üçün özü-özünə yaradılmış müəssisələr deyil, onlar əmtəə-pul münasibətlərini daha sivil xarakterli etmək üçün və bazarın işləmə mexanizmini təmin etmək məqsədilə bir çox əmtəə istehsalçıları, kommersiya qurumları və dövlətin birgə səyləri nəticəsində araşdırılıb tapılıb və sınaqdan çıxarılmış mütərəqqi təsərrüfatçılıq və ticarət sistemi vasitəsidir. Bütün bu şərtlər bazar iqtisadiyyatı subyektlərini məcbur edir ki, öz daxili və xarici münasibətlərini iqtisadi təhlil etmək və proqnozlaşdırmaq üçün effektiv sistem yaratsınlar. Təcrübədə bu proses iqtisadi təhlil vasitəsilə xarici mühitdə kəşviyyat aparılmasını xatırladır və alınmış nəticələrə uyğun öz fəaliyyətinin planlaşdırılmasına imkan verir. Təxminən bu cür də əmtəə və digər birjalarda analitik iş təşkil olunur. Lakin, birjaların təsərrüfat-iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin təhlilini heç vaxt onların adi məhsulları satdığı zaman və fyuçers və opsiyon sövdələşməsi prosesində istifadə etdikləri analitik işlə qarışdırmaq lazım deyil. Əmtəə birjalarının nizamnaməsinə əsasən birjanın işçiləri – klerkləri birbaşa ticarət əməliyyatlarında iştirak edərək, satıcı və ya alıcıların maraqları mövqeyindən çıxış edə bilməzlər (ixtiyarları yoxdur). Bu kimi işləri brokerlər, dilerlər, hecerlər, dəllallar, nəhayət birja üzvləri və b. görməlidirlər.

Birja işçiləri – klerkləri və birja iştirakçıları arasında fəaliyyət sahələrinin ciddi bölünməsi və qadağanlar onların nizamnamələri ilə yanaşı, müxtəlif növ birjalar haqqında qanunlarda da əksini tapmışdır. Məsələn, «Əmtəə birjası haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunun 11-ci, «Qiymətli kağızlar və fond birjalrı haqqında» qanunda isə 39-cu

maddələrində bu haqda açıq yazılıb. Həmin vəziyyət birjada çalışanlar və birja üzvlərinin fəaliyyət dairələrini müəyyənləşdirməklə yanaşı, onlar tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi təhlilin həddlərini müəyyənləşdirir. Belə ki, əksər hallarda birja işçiləri birjanın təsərrüfat-iqtisadi və maliyyə baxımından təhlilində, həmçinin marağında olan tərəflərin tələbatlarını və istəklərini ödəmək üçün birjanın maddi-texniki bazasının qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi məqsədi güdürlər. Birja ticarəti prosesində brokerlər, dilerlər və digərləri kimi çıxış edən alıcı və satıcılar tələb, təklif, qiymətlər, konyuktur və bazarın tutumu, rəqabət recimi və s. tədqiq etmək üçün «... ənənəvi iqtisadi təhlildən (onu əsaslı adlandırırlar) və yalnız birjalarda istifadə edilən spesifik (texniki və ya mexaniki) təhlildən ...»¹ istifadə edirlər.

Onu qeyd etmək ki, fundamental – asılı təhlil vasitəsilə tələb və təklif öyrəniləndikcə qiymətlərin dəyişməsinə təsir göstərən daxili amillər aşkar edilir. Texniki təhlil isə məhsul satışı, tələb, təklif və s. səviyyəsini diaqramlar, qrafiklər qurulması və onların köməyi ilə bazarda qiymətlərin tərəddüdlərini, onlardakı fərqləri izləyərək, mənfəətlilik dərəcəsini müəyyənləşdirmək olur. Beləliklə, əmtəə və digər növ birjalarda iqtisadi və texniki təhlil problemlərinə müxtəlif səviyyəli və maraqlı birja ticarəti subyektləri müraciət etdiyinə baxmayaraq, onlar biri-biri ilə sıx əlaqədardır. Belə ki, texniki təhlil nəticələrində birja xərcələri, müştərilər arasında vasitəçi kimi çıxış edən broker və dilerlər əmtəə dövriyyəsinə artırmağa, satılan məhsulun çeşidini optimallaşdırmağa və mənfəət normalarını yüksəltməyə üçün, birjalarda da mədaxilinə əlavə vəsaitlər daxil olaraq, onları işçilərinin əməkhaqqı və həvəsləndirmə fondlarını artırmaq, maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək sahəsində yeni imkanların açılmasına nail olurlar. Bütün bu məsələlərlə əlaqədar, birjalarda

¹ Дегтярова О.И., Кандинская О.Н. Биржевое дело: учебник для вузов. М.: Банки и биржи. ЮНИТИ, 1997, с. 318.

çalışan və onun fəaliyyətini təmin edən işçilər bilavasitə satıcı, alıcı və müxtəlif tip vasitəçilərin maliyyə-iqtisadi problemlərinə biganə deyillər. Çünki onların qarşılıqlı maddi marağı və birgə fəaliyyətlərindən bazarda işgüzar fəallıq və birjaların özlərinin xüsusi təyinatlı bazar infrastrukturunu şəbəkəsi kimi mövcud olması bilavasitə əlaqədardır.

Bazar iqtisadiyyatının tam formalaşmaması, dərin iqtisadi böhran, təşkilati-hüquqi bazının qeyri-tamamlığı, bazar infrastruktur sahələrinin yarımçıqlığı, icra və nəzarətedici strukturlarının təşkilindəki çatışmamazlıqlar və s. əlaqədar Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında yaranan problemlər müxtəlif növ əmtəələrin birja ticarəti üzrə tam miqyaslı iqtisadi və texniki təhlil aparmağı qeyri-mümkün edir. Bundan əlavə, başlıcası isə ondan ibarətdir ki, sağlam və tam miqyaslı əmtəə bazarı, fyuçers və opsiyon birjalrı və onlar kimi vacib bazar infrastrukturları şəbəkələri hələlik tam formalaşmayıb. Bununla əlaqədar diqqətimizi Bakı şəhərində 1991-ci ilin əvvəlindən fəaliyyət göstərən respublika əmtəə birjasının təsərrüfat-iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin ümumi təhlilinin bəzi cəhətlərində cəmləşdirək.

Azərbaycan Respublikası əmtəə birjasının yaradıldığından cəmi on səkkiz il vaxt keçsə də, bu müddət ərzində ölkədə dörd dəfə hökumət dəyişib və xalq təsərrüfatını ardı-arası kəsilmədən iqtisadi və siyasi böhranlar lərzəyə gətirərək, cəmiyyətdə durmadan sosial gərginliklər yaradır və istər-istəməz birjanın fəaliyyəti göstəricilərinə mənfi təsir göstərirdi. Respublika əmtəə birjasının maliyyə-iqtisadi göstəricilərini gətirməzdən əvvəl onun işçiləri, təsisçiləri, üzvləri və brokerlərinin tərkibinə diqqət yetirək (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

	İllər
--	-------

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2007
İşçilərin sayı, adam										
Plan üzrə	59	58	18	16	18	15	15	11	8	5
Faktiki	30	24	16	12	12	15	15	11	8	5
Təsisçilərin sayı	24	19	15	14	14	13	13	9	9	9
Birja üzvlərinin sayı	43	35	29	29	29	29	29	15	16	16
Brokerlərin firmalarının sayı	79	50	52	54	60	63	65	69	72	37

Bakı şəhəri Respublika əmtəə birjasının işçiləri, təsisçiləri, üzvləri və brokerlərinin 1991-1999-cu illər ərzində dəyişməsi dinamikası

Qeyd: göstəricilər Bakı şəhəri respublika əmtəə birjasından götürülmüşdür.

Əgər məntiqə istinad etsək, bazar iqtisadiyyatına keçid prosesinin müddəti uzandıqca onun infrastruktur şəbəkələri, o cümlədən əmtəə birjaları da inkişaf etməli və güclənməlidir. Lakin Bakı ş. Respublika əmtəə birjasının təmsalında biz bunun əksini görürük. Belə ki, yuxarıdakı cədvəl məlumatları əmtəə birjasında işçilərinin daima azalması nəzərə çarpır. 1991-1993-cü illərdə plan üzrə işçilərin sayı çox götürüldü də, faktiki olaraq onların sayı daima azalaraq 1991-ci ildə 30, 1992-ci ildə – 20, 1993-cü ildə isə 16 nəfər olmuşdur. Bu məlumatlardan aydın olur ki, yaradılmasının ilk üç ili ərzində əmtəə birjası öz sahəsində təcrübə topladıqca, işçilərin sayını optimallaşdırmağa, onların plan və faktiki sayını tam uyğunlaşdırmağa nail olmuşdur.

Göstərilmiş müddət ərzində respublika əmtəə birjasının təsisçilərinin sayı 15 nəfər, üzvlərinin 27 üzvə qədər azalaraq, müvafiq olaraq 9 və 16 təşkil etmişdir. Həmin birjanın təşkili və idarədilməsində baş vermiş əsas dəyişikliklər 1993-cü ildən ölkədə hakimiyyət böhranı nəticəsində hökumət və dövlət başçısının dəyişməsi, nəhayət

iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi meyilləri və ola bilsin korrupsiyanın geniş yayılması ilə əlaqədar baş vermişdir. Bununla yanaşı 5 fevral 1993-cü ildən etibarən əmtəə birjası komitəsinin qərarına əsasən təsisçilərin sayının artırılması dayandırılıb və 1994-cü ilin əvvəlindən isə illik birja üzvlüyü haqqı 250 min manat (62 ABŞ dolları), broker yerlərinə görə ödənəcək vəsaitin məbləği isə 100 min manat (25 ABŞ dolları), həcmində təsdiq edilərək stabilləşmişdir. 1.01.2007-ci ildə Bakı əmtəə birjasında hər bir stukturunun təsisçilik haqqı 10 min, üzvlük haqqı 5 min və broker yeri 2,5 min AZN təşkil edirdi.

Bakı ş. Respublika əmtəə birjası MDB dövlətləri ərazisində fəaliyyət göstərən bu tipli birjaların əllisi ilə əməkdaşlıq münasibətlərindədir.

İşlədiyi müddət ərzində Respublika əmtəə birjası 814 əmtəə ticarəti üzrə hərrac keçirmişdir, yəni orta hesabla bir ildə 51 hərrac təşkil etmişdir.

Cədvəl 2.

Bakı şəhəri Respublika Əmtəə Birjası tərəfindən 1991-2007-cu illər ərzində bağlanmış əqdlərin və xidmət göstərilən müəssisələrin dinamikası

	İllər									
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2007
Bağlanmış əqdləri sayı = cəmi:	309	361	190	329	74	73	26	59	78	11
O cümlədən işçiyə düşən	10,30	15,04	11,90	27,42	6,17	4,87	1,73	5,36	9,75	2,2

Xidmət göstərilən müəssisələrin sayı, cəmi	1089	217,8
	974	121,75
	936	85,09
	898	59,87
	884	58,93
	833	69,42
	779	64,92
	626	39,12
	533	22,21
	267	8,9
O Cümlədən işçiyə düşən		

Bu cədvəl məlumatlarına görə guya Respublika əmtəə birjasının vəziyyəti heç də pis deyil. Lakin işçilərin sayının azaldılması yolu ilə əmək məhsuldarlığını xarakterizə edən göstəriciləri zahirən yaxşılaşdırılması işin daxilindəki keyfiyyət dəyişikliklərini açıqlamır. Əksinə, yuxarıda təqdim edilən cədvəllər Respublika əmtəə birjasının keçən illərdə qeyri-bərabər işləməsi, bazarın xarici amillərin təsiri altında qeyri-müəyyən istiqamətdə inkişaf etməsini göstərir. Qeyd olunanları aşağıda təqdim edilən cədvəl məlumatlarından daha real görmək olar.

Cədvəl 3

Son ilər ərzində Bakı şəhəri Respublika Əmtəə Birjasının maliyyə-iqtisadi vəziyyətini xarakterizə edən bəzi göstəricilər (AZN)

	İllər						
	1991	1996	1996	1996	1996	1996	2002
Nizamnamə fondu	97,076	29,693	29,693	29,693	47,693	47,693	3,093
Əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri	27,212	3,002	333,9	5,5608	1,6154	1,4782	30,000

Ödənilmiş vergilər, cəmi (%)	237,46	1758,63	14393,2 0	1245,30	242,80	270,14	-
- mənfəətdən	231,80	1766,19	2059,90	-	0,08	-	6,44
Orta maaş	4,1	8,6	30,2	43,5	34,8	18,4	40
Xeyriyyə üçün	20,0	40,0	-	-	-	-	-
Maliyyə nəticələri	678,4	5141,5	23648,1	-17395,8	-11597,9	3701,1	-5429,8

Təqdim edilmiş cədvəldən aydın olunur ki, göstərilmiş müddət ərzində RƏB-in nizamnamə fondu nisbətən sabit qalsa da, onun ən yaxşı göstəricilər əldə etdiyi 1996-cı ildə vəsaitləri xeyli təzələnsə də, sonrakı illər ərzində köhlənməsi müddətinə görə tamamilə sıradan çıxmaq ərəfəsinə çatmaqdadır. Nəhayət müəyyən səbəblərə görə 1996-cı ildən etibarən bazar proseslərindəki qeyri-mütərəqqi meyllər və Respublika Əmtəə Birjası mənfəəti maliyyə nəticələri ilə birlikdə işləməsinə gətirib çıxarmışdır. Gələcəkdə iqtisadiyyat sağlamlaşmasa müəssisə və regionlar səviyyəsində əyalətçilik meylləri, şəxsi mənafeələr və korrupsiya cilovlanmasa birjalar cəmi bazar iqtisadiyyatı ümumən daha ciddi problemlərlə qarşılaşa bilər.

4.6. Birja fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi təcrübəsi

Müxtəlif ölkələrdə birjaların formalaşdırılması prosesində onların makro və mikro səviyyələrdə fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar çoxsaylı problemlər aşkar edilmişdir. Həmin problemlərin başlıcası ondan

ibarətdir ki, hər bir ölkədə fəaliyyət göstərən birjalar böyük miqyasda maddi resursları və pul vəsaitləri kütlələrindən istifadə edərək, əllərində güclü iqtisadi, sosial və hətta siyasi imkanları cəmləşdirirlər. Bütün bu məsələlər birjaların dövlətlərin həyatında əhəmiyyətli iqtisadi və sosial rol oynadığından bəhs edir. Məsələn, Avropa ölkələrinin əmtəə və fond birjaları onların fəaliyyəti miqyası və coğrafi əhatəsini nəzərə alsaq görərik ki, onlar nəinki İspaniya, Portuqaliya, İngiltərə və b. ölkələrdə, hətta bütün dünyada tələb, təklif, qiymətlər, informasiya prosesləri, beynəlxalq səviyyədə bir çox strateji problemlərin həlli və digər aktual məsələlərə ciddi təsir göstərə bilirlər. Müxtəlif növ birjaların nəzarətsiz fəaliyyəti nəticəsində baş verəcək xoşagəlməz iqtisadi proseslərin qarşısını almaq məqsədilə və Avropa ölkələrində hökumətlərin mövqelərini möhkəmləndirmək üçün bu qitədə çoxları birjaları dövlət nəzarətində saxlamağı üstün tutmuşdur.

Onu xatırlamaq gərəkdir ki, ilk dövrlərdə Avropa qitəsində yaradılan əmtəə, fond və valyuta birjaları özbaşına sahibkarlıq fəaliyyətinin fəallaşması və region və ölkələr arasında təsərrüfat-iqtisadi əlaqələrin inkişafının zəruri elementləri kimi meydana gəlmişlər. Lakin müxtəlif ölkələrdə birjalar öz fəaliyyət dairələri və miqyasını genişləndirdikcə hökumətlər öz təsir dairələrini itirdikləri üçün vahiməyə düşərək, onları bağlamış və yaxud öz nəzarəti altına almağa çalışmışlar. Təbiiidir, illər boyu öz ilkin adları, əmlakı və hökmranlıqlarını (məhsul çeşidləri, bazarları və s.) elə birjalar saxlaya bilmişlər ki, onların fəaliyyət göstərdikləri ərazidə maraqlarının müdafiə edilməsinə dövlət məmurları və hüquq-mühafizə orqanları işçiləri də cəlb olunmuşlar. Beləliklə, müəyyən mənada birjalar məhsulların bölgüsü, təkrarən bölgüsü əksər hallarda strateji malların satışı və cəmiyyət üzvlərinin böyük məbləğdə dövriyyəyə buraxılan pul vəsaitlərini işlədən və bununla böyük imkanları, dövlətin və ayrı-ayrı şəxslərin maraqlarına toxunan real qüvvəyə –

hakimiyyətə çevrilir. Həmin hakimiyyəti verən birjalar vasitəsilə təcrübədə əmtəə istehsalçılarına, vasitəçilərə, alıcılara və ümumiyyətlə, cəmi ictimai-iqtisadi proseslərdə iştirak edənlərin əksəriyyətinə təsir göstərmək imkanları əldə olunur. Əsasən bu səbəbə görə əksər ölkələrin dövlət aparatı birjalara qarşı bir qədər qısqanclıq, ehtiyat və eyni zamanda diqqətlə yanaşırlar.

Beynəlxalq miqyasda yüzilliklərdən keçərək quldarlıq, feodalizm və kapitalizmin əyani şahidi olan Avropa ölkələri və ABŞ birjaları bəzən elə proseslər və böyük kommersiya sövdələşmələrinə cəlb olunmuşlar ki, öz təsisçiləri, təşkilatçıları və idarəedənləri arasında bu dərəcədə həyati əhəmiyyətli əmtəə resursları və maliyyə potensialının kommersiya və təsərrüfat risklərindən irəli gələn böyük məsuliyyətə görə xeyli müddət ərzində həyəcan və təşviş içində saxlamışlar. Beləliklə, təcrübədə bir çox birjalar öz fəaliyyətlərini sığorta etmək, kəskinləşən bazar rəqabəti şəraitində əmtəə istehsalı, bölgüsü, satışı və s. uğrunda faydalı iri sifarişləri əldə etmək üçün gələcəkləri naminə dövlət himayəsində olmaqlarını və onun yardımından bəhrələnməklərinə üstünlük verirlər. Əgər birja rəhbərləri və dövlət təşkilatları arasında qarşılıqlı anlaşılma və güzəştlər olmasa, onda bazar prosesləri qeyri-müəyyənlik və idarə olunmamazlıq təhlükəsi altında qalır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu cür vəziyyət bazarın özünün prinsiplərinə zidd olduğu üçün çoxlarını qane etmir, çünki idarə olunmayan azad kapitalist təsərrüfatçılığı sistemi yoxdur. Birjalara və cəmi bazar proseslərinə gəldikdə isə, onların idarə olunması ölkələrdə qəbul olunan qanunlar, icraedici və nəzarətedici strukturların yaradılması, sərt məhdudiyyətlər və ya liberal həvəsləndirici tədbirlərin görülməsi və digər yollarla həyata keçirilir. Məsələn, əgər birjalar hökumətin iqtisadi siyasətinə məhəl qoymur, bazar iqtisadiyyatının dövlətin qanunlarına riayət etməirlərsə, onda onları reallığa qaytarmaq və dövlətin

gücünü hiss etdirmək üçün kifayət qədər təsirli vasitələr işə salına bilinər (sanksiyalar və cərimələr sistemindən istifadə edilməsi, hətta müəyyən məhsullar üzrə birja ticarətinin qadağan edilməsi və birjanın özünün bağlanması). Belə ki, XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Avstriya və Almaniyada birjalarında taxıl və bitki yağı dənlilərinin fyuçers ticarəti qismən bağlanmışdır. Bu kimi tədbirlər indiki dövrdə də bir çox birjalara şamil oluna bilər.

Əksər ölkələrdə birjaların yaradılması və fəaliyyətinin genişləndirilməsi prosesi ciddi tənzimlənir. Bu işdə ABŞ, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Cənubi Koreya və başqa ənənəvi olaraq demokratikləşdirmə prosesləri və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi möhkəm olan və mötəbər maliyyə sistemi formalaşmış ölkələrdə daha zəngin təcrübə toplanılmışdır.

ABŞ-da fyuçers ticarətini birjaların özləri və Fyuçers əmtəəsi ticarəti komissiyası tənzimləyir. Orada bu sistem sosializmə xas olan mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş idarəetmə və koordinasiya sistemini xatırladır. Fyuçers əmtəəsi ticarəti üzrə komissiya birja proseslərinə bir qədər kənardan müşahidə edərək, dövlət bazar iqtisadiyyatı qanunları şərtlərinin yerlərdə gözlənilməsi və icrasına öz yüksək nəzarətedici missiyasını yerinə yetirir. Bununla belə, fyuçers ticarətinin birbaşa subyektləri kifayət qədər müstəqillik və sərbəst fəaliyyətə malik olaraq, əmtəə bazarında birja ticarəti sisteminin normalaşdırılması üzrə operativ və uzunmüddətli tədbirlərin öyrənilməsi və tərtib edilməsinə məsuliyyət daşıyırlar.

1974-cü ildə ABŞ-da qəbul edilmiş «Əmtəəlik fyuçers ticarəti üzrə komissiyalar haqqında» Qanuna əsasən yuxarıda adı çəkilən əmtəəlik və fyuçers ticarəti üzrə komitəni yaratmağa qərar vermişdir. Həmin qanunun qəbul olunması üçün ABŞ-da təxminən yüzillik bir dövr gərək olub. Bunun üçün 1916-cı ildə pambıq üzrə fyuçerslərin birja ticarəti haqqında qanuna yeni əlavələr edilərək təkmilləşdirilib.

Nəhayət, 1922-ci ildə taxıl və 1936-cı ildə əmtəə birjası haqqında qanunlar yeni maddələrlə zənginləşdirilərək, əmtəə birjaları üzrə komissiya yaratmağa imkan vermişdir. Nəhayət, 1947-ci ildə bu qanunun başlığı «Əmtəə birjaları üzrə inzibatçılıq» adı ilə dəyişdirilmişdir.

Müasir dövrdə əmtəə və fyuçers ticarəti üzrə komissiya ABŞ-ın konqressi tərəfindən təyin olunur və yalnız onun qarşısında müəyyən bazar subyektləri hesabat verir. Diqqətə layiqdir ki, həmin komissiya üzvləri ABŞ prezidenti tərəfindən seçilir. Onlardan cəmi beş nəfəri növbəti beş il müddətində işləmək üçün Konqresə təsdiq edilmək məqsədilə təqdim olunurlar. Təsdiqdən keçdikdən sonra həmin komissiyaya dövlət idarəsi kimi çox böyük səlahiyyətlər verilir. Belə ki, yalnız bu komissiya yeni təsis olunan fyuçers birjalarını və bütün bağlanmış fyuçers əqdlərini qeydiyyatla alsaq hüquqlarına malikdir. Bununla yanaşı, təkcə həmin komissiya fyuçers birjalarının nizamnamələri və onların digər sənədlərini ABŞ qanunları və qaydalarına uyğun gəlib-gəlməməsini təyin etmək üçün yoxlamışdır.

Onun (komissiyanın) tələblərinə uyğun olaraq, fyuçers birjaları bağladıkları fyuçers əqdlərinin iqtisadi cəhətdən məqsəduyğunluqlarını dəqiq əsaslandırılmalı, birja ticarətinin keçirilməsinə dair əlverişli qaydaların tərtib edilməsi və əvvəlcədən komissiya ilə razılaşdırıldıqdan sonra yerinə yetirilməsini təmin etməlidirlər. Lazım bildikdə əmtəəlik fyuçers ticarəti üzrə komissiya tərəflər arasında bağlanmış əqdləri ləğv etmək hüququna, onlarda əlavələr və ya dəyişikliklər aparmaq səlahiyyətlərinə malikdir.

ABŞ-da «Əmtəəlik Fyuçers Ticarəti Üzrə Komissiya» ilə yanaşı, fyuçers ticarətinin professional üzvlərini Milli Fyuçers Assosiasiyası da qeydiyyatla sala bilər. Onların qeydiyyat şərti ondan ibarətdir ki, özləri haqda müvafiq formada məlumat verməli və səlahiyyətli şəxslərin barmaqlarının izlərini qoymalıdırlar. Bununla yanaşı, adı

çəkilən Komissiya və Milli Fyuçers Assosiasiyası fyuçers komission tacirlərini, ticarət zalında çalışan brokerləri, ticarət pulu operatorlarını (*commodity pool operator*), sifarişləri qəbul edən brokerləri qeydiyyatdan keçirir və faktiki olaraq, öz aralarında onların fəaliyyəti ilə əlaqədar nəzarət və idarəetmə işləri üzrə rəhbərlik işlərini bölürlər. Hər iki mötəbər dövlət qurumlarında qeydiyyata alınan bazar infrastrukturuna bölmələrinin arasında fyuçers komission tacirləri və ya fyuçers komission müəssisələri və əksər hallarda, broker evləri kimi tanınan xüsusi ticarət sisteminin əhəmiyyətli rolu vardır. Bazar iqtisadiyyatına xas olan bu vacib qurumlar sifətində müştərilərdən sifariş qəbul etmək hüquqlarına malik olan, onların hesablarını aparan adi fiziki şəxslər, təşkilatlar, şirkətlər və s. çıxış edə bilər. Fyuçers komission müəssisələri müştərilərə fyuçers sövdələşməyinin risklə əlaqədar olması haqda məlumat verməli, bu haqda onlar müvafiq sənədə qol çəkdirməli, eləcədə bazarlar, qiymətlər, müştərilər və b. haqda yalan məlumatların yayılmasının qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görməlidirlər.

İş prosesində müəyyən xoşa gəlməz halların qarşısını almaq məqsədilə Əmtəəlik Fyuçers ticarəti üzrə Komissiya fyuçers komission tacirlərindən müştərilərdən onların sifarişlərinin yerinə yetirilməsi, hesablarının aparılması və s. dair yazılı qaydada təsdiq olunmuş xüsusi icazənin alınmasını tələb edir. Bütün bunlar sifarişçilərin vəsaitlərini effektiv mühafizə etməyə və baş verəcək kriminal halların qarşısını almağa imkan verir.

ABŞ-da fəaliyyət göstərən Əmtəəlik Fyuçers Ticarəti Üzrə Komissiya fyuçers komission müəssisələrindən tərəfmüqavillərin maliyyə-iqtisadi vəziyyətlərinə qayğıkeşliklə yanaşmağı tələb edir. Misal üçün, Əmtəəlik fyuçers Ticarəti üzrə Komissiyanın Əsasnaməsinə uyğun olaraq fyuçers komission müəssisələrinin minimal kapitalı (netto-kapital) 100 min ABŞ dolları və yaxud ola bilsin, müştərilərin depozitləri

cəminin 4% təşkil etsin (əgər fyuçers komission müəssisəsi birja üzvüdürsə, netto-kapital 50 min dollar təşkil edə bilər).

Hər bir brokerin öz xüsusi kitabı olmalıdır. Həmin kitabda və yaxud xüsusi vərəqlərdə müştəridən alınan əməllərin daxilolma vaxtı və onların yerinə yetiriləcəyi haqda müddət qeydiyyat edilməlidir. Müştərilərin əməllərindəki dəyişikliklərdə bu xüsusi kitab və vərəqlərdə əksini tapmalıdır. Bütün bu uçot və hesabat sistemi Əmtəəlik Fyuçers Ticarəti üzrə Komissiyaya imkan verir ki, istənilən vaxt yerlərdə fyuçerslər və digər əmtəələrin birja ticarəti şərtləri və qaydasının düzgün yerinə yetirilməsinə nəzarət edilsin və yoxlanılsın.

Fəsil 5. Maliyyə bazarları, qiymətli kağızlar və fond birjaları

5.1. Maliyyə bazarları, qiymətli kağızlar və fond birjalarının iqtisadi mahiyyəti, vəzifə və funksiyaları

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə bazarları pul vəsaitlərini sərmayə kimi qoyanlar və onların və onları götürənlər arasında qarşılıqlı maraqlar əsasında vasitəçi rolunu oynayır. Bu kimi bazarlar cəmiyyətin əlində olan pulları cəmləşdirərək ən yüksək mənfəət gətirən sahələrə qoymağı təmin edirlər. Bununla yanaşı həmin maliyyə bazarları mübadilə və pulun digər funksiyalarını da yerinə yetirirlər.

Maliyyə bazarları müəssisələrin gəlirlərinin səmərəli bölünməsi və təkrarən bölünməsinə, milli sərvətlərin idarəedilməsi və işgüzar fəallığı həvəsləndirən sistem kimi çıxış edirlər. Mahiyyətə qiymətli kağızlar müəyyən şəxsə kağız üzərinə göstərilmiş məbləğin borc kimi çatacağını və ya onu təqdim edən adı göstərilən müəssisənin mənfəətinin müvafiq hissəsində payının olduğunu təsdiq edən rəsmi sənəddir.

«Qiymətli kağızlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir: «Qiymətli kağız- onun sahibinin əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarını və bu qanunların verilməsi imkanını müəyyən edilmiş formada və məcburi rekvizitlərə riayət etməklə təsdiqləyən sənəddir»¹

İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrində qiymətli kağızlar bazarı ilkin və təkrarən (ikinci) hissələrə bölünür. İlkin qiymətli kağızlar bazarında tamamilə yeni olan qiymətli kağızlar satılır, o birisində isə onların təkrarən alışı-verişi

¹ «Гиймятли кабызлар щаггында» Азярбайжан Республикасынын Гануну. Багы шящяри. 14 ийул 1998-жи ил, №523-1Г. сящ.1

həyata keçirilir. İlk qiymətli kağızlar dövryyəyə əsasən fond birjaları vasitəsilə cəlb edilir.

Kapitalist ölkələrində qiymətli kağızların birjadan kənar satılması adi hal kimi qəbul olunur və o, ümumi qiymətli kağızlar dövryyəsinin 60% təşkil edir.

Fond birjaları qapalı tipli müəssisələr kimi fəaliyyət göstərir. Birja oyunlarında isə əsasən dilerlər və brokerlər iştirak edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, cəmi qiymətli kağızlar pay və borc xarakterli ola bilər. Qiymətli kağızların əsas növləri aşağıdakılardır: dövlət istiqrazları, adi istiqrazlar, veksellər, depozit çekləri, əmanət sertifikatları, bankların təqdim edənə əmanət kitabçaları, konosament (yüklərin əmtəə- müşahidə sənədləri), səhmlər, girov sənədləri, özəlləşdirmə qiymətli kağızları və s. Səhmlərdən əldə edilən gəlirlərə dividend deyilir.

Səhmlər ünvanlı və təqdim edənlərə bölünürlər.

Müəssisənin idarəedilməsi üzrə səhmlər səs hüquqlu və səsiz ola bilərlər. Öz növbəsində səhmlər sadə (adi) və imtiyazlı kimi buraxılır. Sadə səhmlərin sahibləri mənfəəti bazarın dəyişən konyukturasına uyğun əldə edirlər, imtiyazlı səhmlərin sahibləri isə bazarın tərəddüdlərindən asılı olmayaraq mənfəət alırlar.

Azərbaycan və keçmiş SSRİ ərazisində əsasən dövlət yönümlü müəssisələrin, səhmdar cəmiyyətlərinin və işçi heyətlərinin səhmləri buraxılır.

Fond birjalarında bütün əməliyyatların əksəriyyəti səhmlərin və digər qiymətli kağızların qiymət fərqlərindən asılı olaraq adi alver kimi qurulur. Bəziləri onları məzənnələrinin yüksəlişinə, digərləri isə aşağı düşməsinə oynayırlar.

Qiymətli kağızların satışı (alış-verişi) onların kursları (məzənnələri) üzrə aparılır. Təcrübədə səhmlərin məzənnələri bank faizlərinin səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, səhmlərin alışı o zaman özünü doğrurur ki, onlar eyni məbləğin

banka qoyulduğuna nisbətən daha yüksək mənfəət vəd etsinlər. Məsəl üçün, əgər bank faizi 4% olsa və hər yüz dollar il ərzində 8 dollar səhm üzrə mənfəət gətirirsə, onda səhm 200 dollara satılmalıdır ($8 \times 100 / 4 = 200$) və səhmin məzənnəsi 8% olacaqdır.

İstiqraz vərəqləri qiymətli kağızların başqa bir növüdür.

Fond birjalarında ticarət ayrı-ayrı qiymətli kağızlar üzrə aparılır.

Birjalarda baş tutan bütün əməliyyatlar (sövdələşmələr) kassa (üç gün ərzində) və müddətli (göstərilmiş vaxt ərzində və ya hər ayın 29-a kimi) başa çatdırılmalıdır.

Fond birjalarının məqsədləri vəzifələri və funksiyaları müvafiq qanunlarda geniş əksini tapmışdır.

5.2. Ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarı və fond birjalarının vəziyyəti

Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar və fond birjalrı hələlik tam formalaşmayıb, ona baxmayaraq ki, bazar iqtisadiyyatına keçid 1991-ci ildən elan edilib. Ümumiyyətlə, bu müddət ərzində bazar iqtisadiyyatını formalaşdırmağı imkan verən qanunlar paketlərinin qəbulu və infrastruktur şəbəkələrinin yaradılması bir qədər sistemli və ləng həyata keçirilir. Bunun nəticəsində isə ölkəmizdə sivil bazar münasibətlərinin bərqərar olması prosesi uzanır, cəmiyyətdə bir çox sosial və iqtisadi məsələlərin həlli qeyri-müəyyən dövrə keçirilir. Onu qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının «Qiymətli kağızlar və fond birjalrı haqqında» Qanunu 24 noyabr 1992-ci ildə (№ 383) təsdiq edilib. Həmin qanun üç bölmə doqquz fəsil və 46 maddədən ibarətdir. Birinci bölmə, fəsil «Qiymətli kağızlar və onların dövriyyəsi qaydası» adlanır (33 maddə, 7 fəsil); birinci fəsil Ümumi maddə (3 maddə), ikinci fəsil «Səhmlər» (5 maddə), üçüncü fəsil

«İstiqrazlar» (4 maddə), dördüncü fəsil «Dövlətin xəzinədarlıq öhdəlikləri» (3 maddə), beşinci fəsil «Əmanət sertifikatı» (4 maddə), altıncı fəsil «Qiymətli kağızların qeydiyyatı, buraxılması və dövriyyəsi» (7 maddə), yeddinci fəsil «Qiymətli kağızlar üzrə professional fəaliyyət» (7 maddə) problemlərini əhatə edir.

Həmin qanunun ikinci bölməsi «Fond birjaları» adlandırılır (bir fəsil 7 maddə). Üçüncü bölmə «Səhmdarların mənafələrinin müdafiəsi» bir fəsil və maddədən ibarətdir.

Yuxarıda adı çəkilmiş qanundan sonra əmtəə və qiymətli kağızlar bazarlarını ölkəmizdə tənzimləmək məqsədilə «Əmtəə bircsı haqqında» (25 may 1994 № 804), «Qiymətli kağızlar haqqında» (9 sentyabr 1998 № 765) və digər Qanunlar qəbul edilmişdir. Onu qeyd edək ki, bu qanunlar bir-birini tamamlamaqla yanaşı, bir qədər də ziddiyyətli vəziyyətlər yaradır. Belə ki, aydın olmur ki, bu qanunların mənası, əhatə dairəsi, tənzimlədiyi məsələlər harada və nədən başlayır və nədə qurtarır. Həmin qeyri-müəyyənliyin nəticəsidir ki, ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarı və fond birjaları yox dərəcəsində, əmtəə birjalarının isə onundan səkkizi öz fəaliyyətlərini dayandırmağa məcbur olmuşdur.

Artıq on ilə yaxındır ki, respublikamızın əhalisinə özəlləşdirmə çekləri kimi qiymətli kağızlar paylanmışdır. Həmin dövrdən bu qədər vaxt keçməsinə baxmayaraq həmin özəlləşdirmə çeklərinin paylanmasında məqsəd nədən ibarət olduğu və bu qiymətli kağızlar əhaliyə nə verdiyini dövlət məmurları açıqlamaqdan boyun qaçıırırlar. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunları da bu məsələyə aydınlıq gətirmir.

Bildiyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatının işləmə mexanizmi elə qurulmuşdur ki, bazarda məhsul kütləsi azaldıqca onun qiymətləri yüksəlməlidir. Nədənsə bu prinsip Azərbaycanın qiymətli kağız bazarında işləmir. Məsələn, minlərlə özəlləşdirmə çekləri özəlləşdirmə proqramının həyata

keçirilməsi nəticəsində dövriyyədən çıxmışdır, lakin onların qiymətləri aşağı düşməkdə davam edir (2008-ci ilin əvvəlində bir özəlləşdirmə çeki təxminən 25-30 yeni manata satılırdı).

Bu cür anlaşılmaz vəziyyət səhmlərin, istiqrazların və s. bazarında da mövcuddur. Əgər qanunlarımızı nəzərdən keçirsək, onda aydın olar ki, onların özündə bir tərəfdən bazar münasibətləri azadlığı, digər tərəfdən isə məhdudiyyətləri qoyulur. Belə ki, «Əmtəə birjası haqqında» Qanunun elə ilk səhifəsində əmtəə birjasının mənası açıqlanaraq, onun fəaliyyətinə sədd qoyulmur, ancaq digər sətirdə əmtəə kimi onun obyektindən əmlak və intellektual mülkiyyətin məhsulları çıxarılır. Həmin uyğunsuzluq bazar iqtisadiyyatına keçərək mülkiyyəti özəlləşdirən ölkədə olmamalıdır. Qanunların bu cür yazılması nəticəsində binalar, qurğular, zavodlar, fabriklər və s. əmlak komitəsi, icra hakimiyyətləri və s. öz iclas salonlarında hərrac kimi yox, özləri bildiyi və özlərininki kimi satırlar, daha təcrübəli və ciddi intizama tabe olan birjalar isə bu işdən qanunla uzaqlaşdırırlar. Bu cür problemlərin kökünü həmçinin «Qiymətli kağızlar haqqında» qanunda axtarmaq lazımdır. Belə ki, həmin qanunun II fəsilinin 3-cü maddəsi («Qiymətli kağızlar bazarının dövlət tənzimlənməsi») bu ifadə ilə tamamlanır: «Qiymətli kağızlar bazarında münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir». Beləliklə, qiymətli kağızlar haqqında qanun bazarın dövlət tənzimlənməsini sağlam iqtisadiyyatda mövcud olmayan istiqamət və orqana yönəldərək, məsələyə dolaşılıq gətirməklə yanaşı müəyyən məmur və dairələrin sosial sifarişlərini yerinə yetirir, müəyyən dövlət orqanlarında korrupsiya və rüşvətxorluq üçün şərait yaradır. Bu kimi qeyri-müəyyənlik və anlaşılmamazlıq həmin qanunun digər bölmələrinə də aiddir.

Fəsil 6. Valyuta birjalarının təşkili.

6.1. Valyuta birjası – bazar infrastrukturasının vacib ünsürüdür

Valyuta birjalrı bazar subyektlərinə imkan verir ki, mövcud tələb və təklifin vəziyyətindən asılı olaraq alış-verişlərini daha iri miqyasda həyata keçirsinlər. Həmin valyuta birjalarında xarici ölkələrin rül vahidlərinin təyin edilmiş mübadilə- satış qiymətlərinə rəsmi valyuta məzənnəsi (kursu) deyilir.

Tarixi mənbələrə görə valyuta birjalrı xarici ölkələrin pullarının dəyişdirilməsi mərkəzləri kimi tədricən formalaşaraq müasir sivil sistemə çevrilmişdir. İlk valyuta birjalarının prototipləri tacirlərin təsadüfən görüşdüyü yerlərdə, karvan ticarəti ilə məşğul olanlar tərəfindən karvansaraylarda və əmtəə bazarlarında mövcud olmuşdur. Sonralar isə valyutaların dəyişdirilməsi sistemi bazarların tərkib hissəsi olmuşdur.

Müəyyən ölkələrin tarixi iqtisadi inkişaf yollarının xüsusiyyətlərindən, əhalinin sayından, bazar iqtisadiyyatı yönümlü olan ölkələrdə isə tələb və təkliflərdən asılı olaraq müxtəlif sayda valyuta birjalrı formalaşmışdır. Belə ki, İtaliyanın Roma, Milan, Genuya və Venesiya şəhərlərində dörd valyuta birjası, Almaniyada- beş, Azərbaycan Respublikasında isə cəmi bir banklararası valyuta birjası mövcuddur.

Əksər hallarda valyutaların məzənnələri birjaların maklerləri tərəfindən, müəyyən müəssisələrin, dövlət orqanlarının nümayəndələrinin iştirakı ilə təyin edilir və onların məzənnələri əsasında bankların müştərilərilə hesablaşmaları aparılır. Hesablaşma qiyməti kimi bütün birjalarda mövcud məzənnələrin ortaq məxrəci götürülür.

Almaniyada valyuta birjalrı Mayn üzərində Frankfurtda, Berlində, Hamburqda, Düseldorf və Münxendə yerləşir. Onların ümumi tənzimləyicisi rolunda Frankfurt

birjası çıxış edir. Almaniyada hər gün 14 valyuta kursları təyin edilir və onlar bankların müştərilərilə hesablaşması üçün mütləq hesab edilir.

Fransada cəmi bir valyuta birjası vardır ki, o da ölkənin paytaxtı olan Paris şəhərində yerləşir. Həmin birjada valyuta məzənnələri dövlət maklerləri (dəllaları) tərəfindən təyin edilir. Vena şəhərinin valyuta birjasında valyuta məzənnələri birjanın maklerləri ilə Avstriyanın mərkəzi bankı tərəfindən birgə təyin edilir. Niderlandın Amsterdam və Rotterdam valyuta birjalarında vahid valyuta məzənnəsi təyin edilir. Skandinaviya ölkələrində isə kommersiya müəssisələri və mərkəzi bankın müştəriləri və nümayəndələri tərəfindən valyuta məzənnələri ingilis funt-sterlinqlərinə əsasən təyin edilir və onların bazasında mövcud bazar məzənnələrinə uyğun olaraq digər valyutaların məzənnələri müəyyənləşdirilir.

Nisbətən böyük bankları olan ABŞ, Böyük Britaniya və İsveçrə kimi ölkələrdə valyuta birjaları yoxdur. Məsəl üçün, ABŞ-da valyuta ticarəti yalnız banklararası bazarlarda həyata keçirilir. Həmin bazarlarda alıcı və satıcı tərəflərinin məzənnələri əsasında orta valyuta məzənnəsi formalaşır. Bu zaman banklar heç bir əlavə komissionlar (gəlirlər) əldə etmirlər. Gəlir isə satıcılar və alıcıların valyuta məzənnələrinin fərqiindən ibarət olur. ABŞ kimi super dövlətdə ən nəhəng valyuta ticarəti mərkəzləri Nyu-York, San-Fransisko, Yeni Orlean, Boston və Çikaqo şəhərlərində yerləşir. İngiltərədə hər gün banklar bir-birlərinə valyuta qiymətləri haqda məlumat verirlər.

İsveçrədə valyuta məzənnələri aparıcı satıcıları olan banklar və digər bazar subyektlərinin sorğusu əsasında təyin edilir. Buna görə sövdələşmələrin ümumi məbləği müəyyən həddən yüksək olduqda valyuta məzənnələri bir qədər tərəddüd edir.

Azərbaycan Respublikasında valyuta birjalarının formalaşması prosesi davam edir. Hələlik isə onların istənilən

səviyyəli təşkilati-hüquqi bazası, kifayət qədər işlənmiş valyuta sistemi yoxdur və bu sahədəki dövlət siyasəti bazar proseslərini tam əks etdirə bilmir.

Valyuta birjalarının təşkili və idarəedilməsi təxminən əmtəə birjalarının işinə bənzəyir, lakin təcrübədə dövlətin maliyyə və iqtisadi siyasətindən çox asılıdır.

Fəsil 7. Əmək birjalarının (məşqulluq mərkəzlərinin) təşkili

7.1. Əmək birjalarının bazar münasibətləri sistemində yeri

Kapitalist təsərrüfatçılığı sistemində – yəni bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək birjaları əhalinin məşğulluq mərkəzləri kimi çıxış edir. Həmin birjaların mövcud olması bazar iqtisadiyyatının işləmə mexanizmini təmin edir. Buna görə də əmək birjaları bazar infrastrukturası sahələrinin ən aparıcılarından biridir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatının işləmə mexanizmi elə qurulmuşdur ki, iş qabiliyyətinə malik olan əhalinin 3-5% ehtiyat etmək qüvvələri kimi daim hazır vəziyyətdə duraraq, inkişaf edən ən yüksək mənfəət gətirəcək istehsal və qeyri-istehsal sahələrində çalışmağa yönəldirlər.

Bazar münasibətləri sisteminin qanunları ilə yaşayan ölkələrdə əmək birjalarının iqtisadi, siyasi və ya sosial əhəmiyyətini dərindən dərk edirlər. Bunun üçün inkişaf etmiş ölkələrdə əmək birjaları dövlətin məşğuliyyət siyasətini həyata keçirən və vətəndaşların öz əmək hüquqlarını reallaşdıran xüsusi mərkəzlər kimi formalaşdırılır.

ABŞ, Almaniya, İtaliya və digər qabaqcıl bazar iqtisadiyyatı yönümlü ölkələrində dövlət və dövlətdənkənar məşqulluq mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Bütün əmək birjalarının açılması üçün dövlət qurumları xüsusi icazə verməlidir.

Dövlət məşğulçuluq mərkəzləri – dövlət əmək birjalarının başlıca funksiyaları əmək resursları və iş yerlərinin təhlil edilməsi, uçotunun aparılması, bu sahədə informasiyaların verilməsi, xidmətlərin göstərilməsi və s. ibarətdir.

Dövlət məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi üçün aşağıda göstərilən mənbələr hesabına dövlət məşğulluq fondu yaradılır:

- mütləq sığorta ödənişləri və işçilərin əmək haqqından ümumi vergilər həcmində tutulan pulları;

- sahibkarların mütləq ayırmaları;
- büdcə hesabına və b.

7.3. Əmək birjalarının təşkili və idarəedilməsi

İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrindən 100 ildən çoxdur ki, işçilərin əmək hüquqlarının qorunması və onların əmək birjalarında qeydə alınması və işsizlik üzrə müvazinatların verilməsi sistemi daima təkmilləşə-təkmilləşə inkişaf edir.

Əldə etdiyimiz məlumatlara görə ABŞ-da vətəndaşların işsizlik üzrə müvazinat – yardım almaq hüquqları onların əmtəə birjalarında qeydiyyatda düşdükdən 11 gündən başlanaraq qanuna minir və işə düzəlmə kimi 12 aydan çox olmayan müddəti əhatə edir. (Bu vaxt ərzində hamı işlə təmin edilir). Bu ölkədə öz günahı olmadan işdən azad edilən hər bir kəsə əvvəlcədən üç aylıq əmək haqqı verilir və bu müddət başa çatana kimi onlar özlərinə iş yerləri axtarırlar. Yalnız bundan sonra iş tapmadıqda həmin adamlar əmək birjalarından alınacaq vəsaitlərə iddia edə bilirlər.

Əmək birjalrı insanlara müvazinat verməklə yanaşı, onlara iş yeri axtarmağa da köməklik edirlər. Elə iş məcbur hesab edilir ki, o işçinin professional hazırlığına, keçmiş işinə, sağlamlığına və digər (nəqliyyat və s.) tələblərinə uyğun gəlsin. İşsizlərə müvazinatların verilməsi üç ay müddətinə və tamamilə o zaman dayandırıla bilər ki, iş axataran ona verilən təkliflərdən imtina etsin. Əgər əmək birjası qeydiyyatda olan işsizləri iş yerləri ilə təmin edə bilmirsə, onda həmin şəxslərə ictimai işlərdə çalışmaq və ya ixtisaslarının dəyişdirilməsi üçün pulsuz kurslarda oxumaq təklif olunur. Əhalinin məşğulluq qanunun pozulmasında əmək birjalarının işçiləri inzibati və cinayət məhsuliyyəti daşıyırlar.

Fəsil 8. Fyuçers və opsiyon birjaları

8.1. Dünyanın əsas fyuçers və opsiyon bazarları

Beynəlxalq iqtisadiyyatda, eləcə də müxtəlif ölkə və qitələrdə fyuçers və opsiyon bazarlarının formalaşması prosesi müxtəlif coğrafi məkanlarda tarixi keçmişin və xalq təsərrüfatının inkişafı xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Onu da qeyd etmək ki, hər bir konkret ölkədə bütün bu bazarlar dövrün mövcud iqtisadi-siyasi vəziyyəti ilə yanaşı, müəyyən əmtəə növlərinə, istehsal və satış problemlərinin təsiri altında formalaşmışdır. Bütün bu bazarların içində əlvan metallar, kənd təsərrüfatı məhsulları, neft və neft məmulatları, həmçinin maliyyə-kredit resurslarının fyuçers və opsiyon bazarları xüsusi seçilir.

Fyuçers ticarəti əsasən müddətli fyuçers kontraktları (əqdləri) vasitəsilə birja əmtəəsilə birja ticarəti formasıdır. Fyuçers əqdi sövdələşmə zamanı tərəflər arasında müəyyənləşdirilmiş qiymətlə müqavilədə göstərilmiş müddətdə birja aktivinin göndərilməsi üzrə standartlaşdırılmış birja müqaviləsidir.

Hələ XIX əsrin sonlarında dünyanın bütün birjalarında əlvan metallarla ticarət əməliyyatları, kapitalist təsərrüfatçılığın metodlarının xüsusilə Avropa dövlətləri və ABŞ-da maşınqayırma və metallurgiya sənayesinin sürətli inkişafının təmin etməsi nəticəsində, həddindən artıq fəallaşmışdır. İlk dövrlərdə birjalarda misin və qalayın topdansaışı, sonralar isə istehsal imkanlarının artması, daxili və xarici bazarların genişləndirilməsi nəticəsində həmin əlvan metallara qurğuşun və sinkin əlavə edilməsi, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində elektroliz sobalarında elektrik enerjisindən alunit filizinin sənaye emalında istifadə edilməsi adı çəkilmiş metalların sırasına alüminiumu da əlavə etdi. Beləliklə, təcrübədə əlvan metalların ixtisaslaşmış bazarlarının birja forması ümumdünya etirafını qazandı.

Əlvan metallar üzrə beynəlxalq fyuçers və opsiya bazarlarının əsas xüsusiyyətləri, onların dünyanın müxtəlif şəhərlərinin, müəyyən ixtisaslaşmış əmtəə birjalarında cəmlənməsindən ibarətdir. Dünya bazarlarının tərkibində əlvan metalların ən yüksək dövriyyəsi London metal birjasının üzərinə düşür ki, burada bir il ərzində orta hesabla 27 min kommersiya əqdi satılır. Əlvan metalların reallaşdırılmasına görə ikinci yeri ABŞ-ın Nyu-York şəhərində fəaliyyət göstərən Komet birjası tutur. Həmin birja cəmi Amerikanın əmtəə birjalrı arasında bir il ərzində təxminən 13 min əqdin dövriyyəsini təmin edərək, dünyaya gücünə görə dördüncü yeri tutur.

Müasir dövrdə keçmiş Sovetlər ölkəsində sosialist sisteminin dağılması və bir sıra mövcud sosialist dövlətlərində müxtəlif səpkili azad iqtisadi zonaların yaradılması ilə əlaqədar, beynəlxalq əmtəə və digər birja sistemində də ciddi dəyişikliklər baş verməkdədir. Belə ki, Çin Xalq Respublikasının 1991-ci ildə Quandun əyalətinin Kuala-Lumpura şəhərində dünyanın əlvan metallar üzrə fyuçers bazarı yeni ixtisaslaşmış birja ilə əlavə olundu. Həmin birja vasitəsilə kütləvi miqyasda mis, qurğuşun, qalay, alüminium, sink, nikel, sürmə və maqniy satılır.

İngiltərənin paytaxtı London şəhərində metallar birjası 1876-cı ilin sonundan fəaliyyət göstərir. Müxtəlif dövrlərdə həmin birja qara və əlvan metallar və o cümlədən, gümüşün kütləvi satışı ilə məşğul olmuşdur. Lakin illər keçdikcə həmin metal birjası vasitəsilə satışın məhsullarının dairəsi bir qədər daralaraq mis, alüminium, sink, qurğuşun, nikel və qalayla kifayətlənmişdir. Nəhayət 1988-ci ildə Londonun metal birjası xüsusi dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra beynəlxalq birja statusu almışdır. Həmin birjada xarici və yerli şirkətlər broker yerlərinin 80%-i öz əllərində cəmləşdirərək, əsasən xarici müəssisələrinin kommersiya əməliyyatlarının reallaşmasını təmin edirlər.

London metal birjasının tərkibinə daxildir:

- öz adlarından, həmçinin bilavasitə alıcı və ya satıcıların sifarişləri ilə əqdlər bağlayan hesablaşma palatalarının (rinqlərin) üzvləri;

- hesablaşma palatasının üzvləri olan və hətta olmayan ticarət şirkətləri;

- broker şirkətləri (onların bəziləri hesablaşma palatasının tərkibinə daxildir, digərləri isə nisbətən müstəqildir).

Londonun metal birjasının cari işləri ilə 1986-cı ildə yaradılmış 15 nəfərdən ibarət (onlardan 10 nəfəri rinqin üzvləridir) İdarə şurası məşğul olur¹.

Hal hazırda London metal birjasında baş tutan bütün sövdələşmələr faktiki olaraq təminatlıdır, hesablaşma palatası isə müstəqil səhmdar şirkəti kimi çıxış etməkdədir. Həmin birjada mis, qurğuşun, alüminium, nikel və sink üzrə opsiyon ticarət sistemi azı 10 il əvvəl tətbiq edilib. Onu qeyd edək ki, opsiyon dedikdə pulla müəyyən zaman müddətində əvvəlcədən təyin olunmuş qiymətlə maddi qiymətlərinin alınması və yaxud satılması hüququnun əldə edilməsi başa düşülür.

London metal birjasında hələ 1988-ci ildə qəbul edilmiş yeniliklər fyuçers əməliyyatlarının bir qədər qeyri-mütləqliyindən müddəti başa çatmaqda olan əqdlərin mütləq yerinə yetirilməsi və həqiqətən real əmtəələrin göndərilməsinə keçidin əsasını qoymuşdur. Bununla vasitəçi kimi çıxış edən satıcının birjada qeydiyyatdan keçmiş metalların markası ilə yanaşı, məhsulların təhvil verilməsi məntəqəsini də seçmək hüququnun əsası qoyulmuşdur.

London metal birjasında kəmiyyət və keyfiyyət üzrə metalların satış üçün qəbul edilməsinin sərt qaydaları mövcuddur. Məyyən metalın birjada qeydiyyatdan keçməsi və

¹ Дегтярова О.И., Кондинская О.А. Биржевое дело: Учебник для вузов. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997, с. 364-368.

onun keyfiyyətinin etibarlı olmasını göstərməklə yüksək qiymətə satılmasına təminat verir. İndiyənə kimi London metal birjasında dünyanın azı 65 ölkəsinin təxminən 400 metal markaları dövlət qeydiyyatından keçmişdir.

London metal birjasında əlvan metallar üzrə kommersiya əməliyyatları cəmi bircə səhifədə yerləşən standart əqdlər üzrə aparılır.

Tərəfmüqavillərin sövdələşmə şərtlərindən asılı olaraq birja əqdlərinin icrası üç aydan 27 aya kimi müddəti əhatə edə bilər. Lakin məhsulların real göndərilməsi hər ayın 3-cü həftəsi yerinə yetirilir və əmtəənin faktiki çəkisi anbar şəhədətnaməsində göstərilmiş çəkiddən bu və ya digər tərəfə 2%-dən artıq tərəddüd etməməlidir.

Təcrübədə hər bir kəs London metal birjası vasitəsilə kommersiya əməliyyatlarını həyata keçirə bilər. Lakin bunun üçün onlar həmin birjada üzvlük statusuna malik şirkətlərə və yaxud xüsusi broker kontorlarına müraciət etməlidirlər. Həmin vasitəçi qurumlar kənardan olan alıcı və ya satıcılara göstərdiyi əlaqələndirici vasitəçi xidmətlərinə görə reallaşan kommersiya əməliyyatının ilgisinin ümumi məbləğinin 0,16% ölçüsündə komission alırlar.

London metal birjasında ticarət günü hər bir metal üzrə səhər və axşam hərəsi 5 dəqiqədən olan alış-veriş aktı kimi keçirilir. Lakin yalnız səhərki ikinci ticarət sekiyasında «dairə»nin içində səslənən qiymətlər həmin birjanın rəsmi məzənnəsi kimi götürülür. Həmin məlumatlar tezliklə bu və ya digər metal üzrə beynəlxalq qiymətlər kimi qeyd olunurlar. Bunun üçün əlvan metalların satışında ikinci səhər ticarət sekiyası daha əhəmiyyətli hesab edilir.

Dünyanın ən böyük əlvan metallar birjasının biri də hələ 1933-cü ildə müxtəlif profilli metallar, kauçuk və s. birjalarının birləşdirilməsi nəticəsində yaranmış Nyu-Yorkun Komeks əmtəə birjasıdır. Lakin zaman keçdikcə həmin birja satdığı malların çeşidini daraltmaq məcburiyyətində qalmış və

nəticədə yalnız iki növ mis, cəmi alüminium, qızıl və gümüş çeşidlərinə daxil olan məhsulları realizə etməklə məşğuldur. Nəticədə «Komiteks» satdığı əlvan metalların məzənnəsini– qiymətqoymasını da həyata keçirərək, beynəlxalq miqyasda öz nüfuzunu nəzərə qarpan dərəcədə yüksəltməyə nail olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında bir sıra təbii sərvətlərin hasilatı (çıxarılması) və emaledici sahələrinin inkişafı, neft-kimya və qaz komplekslərinin genişləndirilməsi məqsədilə maşınqayırma sənayesinin yeni vüsət alması burada neft, neft məhsulları və qaz kondesatı (propan və s.) birjası – bazarının yaradılması daha üstün və aktual məsələyə çevirir. Bununla belə, Azərbaycanın gələcək taleyini neft və neft-kimya, eləcədə onlarla əlaqədar bir sıra sənaye sahələrinin inkişafı ilə bağlamazdan əvvəl, həmin sahələrin beynəlxalq bazarlarında olan tələb, təklif və azad qiymətlərin xüsusiyyətləri və dəyişmək meyllərini dərindən təhlil etmək gərəkdir. Bununla yanaşı həmin sahələrin inkişafı variantları, istehsal, ekologiya və s. riskləri köklü öyrənməli, inhisarçılıq meylləri və korrupsiya amilləri də nəzərdən yayınmamalıdır. Onu unutmaq lazım deyil ki, hələ XIX əsrin sonlarında yaranmış ilk Bakı əmtəə birjasında neft və neft məhsullarının alış-verişi çoxluq təşkil edirdi. Yalnız 1901-ci ildə Azərbaycanda 10 mln. tona qədər neft çıxarılaraq, bütün dünyada hasil olan neftin yarısını təşkil edirdi. Bu qədər neftin çıxarılması və emal edilməsi uzun müddət dəyişməz olaraq qalmışdır. Neft və neft məhsullarının qiymətləri isə nəqliyyat xərcləri ilə birlikdə durmadan yüksəldiyi halda, neft hasilatı və emalı sahibkarları və satışına daxili və xarici bazarda cəlb olunan vasitəçilərə sabit gəlir gətirirdi¹. Beynəlxalq bazarda isə neft və neft məhsullarına

¹ 15 ийун 1889-жу илдяң башлайараг Бакыдан Батуми лиманына дашынан нефт мяцсулларына дямирйолу тарифляри Русийада о заманкы пул ващиди цзяря ики гяпик артырылараг, дашыма хяржи цзяр бир пуд нефтя 18,6 гяпик тяшкил етди. Бақыда ися бир пуд нефт

olan tələb, təklif və qiymətlər müxtəlif ölkələrdə daima elm, texnika və texnologiya inkişaf etdikcə dəyişir, təkmilləşir və yüksəlirdi. Lakin ikinci dünya müharibəsindən sonra və ələlxüsus ərəb ölkələri və İranda zəngin neft yataqları kəşf edildikdən sonra neft və neft məhsulları bazarları Qərbdən Şərqə yönəlmişdir. Belə ki, 1974-cü ildən etibarən Amsterdamın müddətli əməliyyatlar birjasında dizel yanacağı üzrə fyuçers əqdləri bağlanılmağa başladı. Məhz həmin dövrdən başlayaraq Nyu-Yorkun pambıq və əmtəə birjalarında tədricən neftin, bunker və dizel yanacaqlarının topdan ticarətini mənimsəməyə başladılar. Hələ 1971-ci ildə Nyu-Yorkun pambıq birjasında propan üzrə əqddlərin satışına qədəm qoyuldu. Nəhayət rəqabət mübarizəsi, bazarların və satılan məhsulların bölgüsü və təkrarən bölgüsü nəticəsində propanın satışı həmin şəhərdə fəaliyyət göstərən əmtəə birjasına keçdi. Onu da qeyd edək ki, bir çox ölkələrdə neft və neft məhsullarını propan kimi birja məhsulları sırasına daxil etməyə cəhdlər göstərmişdir. Ancaq Avropa ölkələri ilə yanaşı ABŞ-da da bütün bu cəhdlər ciddi nəticə verməmişdir, çünki neft və neft məhsulları bazarı dünyanın müxtəlif nöqtələrindəki siyasi, iqtisadi, hərbi və digər dəyişikliklərə həddindən artıq hissiyatlıdır. Hərbi dairələrdən nəşriyyata sızan məlumatlara əsasən nisbi sülh şəraitində müxtəlif ölkələrin neft məhsulları ehtiyatları orta hesabla iki il təşkil edir. Deməli, əksər dövlətlər neft və neft məhsullarının ehtiyatlarını artırmağa yox, cari tələbatı ödəmək məqsədilə alırlar. Bununla yanaşı, neft və neft məhsulları bazarı Şell, Britiş Petroleum, Lukoil və b. kimi nəhəng neft şirkətləri ilə neft və neft məhsulları ixrac edən ölkələr arasında rəqabətin kəskinləşməsini labüd edir. Misal

жами 4 гяпийя баша эялирди, Авропа базарларында ися бир пуд аь нефт 18,5 гяпийя сатылырды. Няглиййат хяржляринин артмасы нефт магнатлары тяряфиндян пис гаршыланьырды (Азярбайжан Республикасы тарих архиви фонд 5, он.1, иш 29, с.66).

üçün, Moskvanın hökumət dairələrində etiraf edirlər ki, Rusiyanın neft şirkətləri İraq və İranın hökumət məmurları ilə həmin ölkələrin neft və neft məhsullarını beynəlxalq bazara qeyri-leqal çıxarmaq məqsədilə gizli əməkdaşlıq mövcuddur (ona baxmayaraq ki, BMT beynəlxalq terrorizmi dəstəklədikləri və kütləvi silahı əldə etmək cəhdlərinə görə İraq və İranın üzərinə məhsul satmağa və onlara bu və digər işdə yardım etməyə embarqo qoymuşdur).

Təbiidir ki, hələ 70-ci illərdə başlamış bütün proseslər ayrı-ayrı dövlətlərin daxili bazarları və ümumən dünya bazarlarında neft və neft məhsullarına tələb, təklif və qiymətlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi və idarə olunması imkanlarını qat-qat azaldır. Eyni zamanda bazarın özəyini təşkil edən elementlərdə tərəddüdlər və onlarla əlaqədar qeyri-müəyyənliklər bazar münasibətləri vasitəsilə bir-biri ilə bağlı olan subyektləri daha sabit satış bazarları axtarmağa və neft və neft məhsullarının istehsalı və satışı üzrə flyuçers əqdlərinin birja ticarəti sistemini yaratmağa sövq etmişdir.

Bəllidir ki, kommersiya kontraktlarını alıb-satdıqda, tərəflər məhsulları həqiqətən göndərmək, yəni sövdələşməni başa çatdırana qədər müəyyən vaxt əldə edirlər. Həmin müddət ərzində istehsalçılar müqavilə şərtinə görə məhsullarının alınacağına əmin olaraq, öz istehsalını rahat səmərəli planlaşdırır, təşkil edir və məhsulu lazımı keyfiyyət və kəmiyyətdə əqddə göstərilən vaxt ərzində əvvəlcədən müəyyən edilmiş yerə çatdırırlar.

Təxminən iyirmi il bundan əvvəl Nyu-Yorkun əmtəə birjasında mazut və dizel yanacağı ilə əlaqədar ticarət sövdələşmələri aparılmağa başlamışdır. Həmin birja təcrübə topladıqca dizel yanacağı əqdlərinin bağlanması marağı olan tərəfləri daha çox cəlb etdiyi aşkar olunmuşdur. Nyu-Yorkun əmtəə birjasında yalnız bir gün ərzində neft və neft məhsulları üzrə 20-dən – 40 minə kimi müqavilələr bağlanır.

1980-ci ilin ortalarından isə Nyu-York əmtəə

birjasında etilləşdirilmiş benzin üzrə kontraktların bağlanması və alınıb satılması sistemi tətbiq edilmişdir. Sonralar onlar etilləşdirilməmiş benzin müqavilələri ilə əvəz olunmuşdur. Lakin xam neft üzrə fyuçers əqdlərinin genişləndirilməsi nəticəsində həmin birja xeyli güclənmiş və çox saylı neft sənayeçiləri və topdan satıcılarının kömək və dəstəyini qazanmışdır. Həmin qarşılıqlı həvəsləndirilən fəaliyyət əmtəə birjasında fyuçers əqdlərinin real məhsula dəyişdirilməsi və bu yeni şəraitdə tərəflərin özləri məhsulgöndərmə şərtləri, neftin növləri və qarşılıqlı hesablamalar ilə əlaqədar daha da genişləndirilmişdir.

Səkkiz il keçdikdən sonra ilk dəfə neft və neft məhsulları əqdləri Sinqapur beynəlxalq valyuta birjasında peyda oldu.

Avropada isə 80-ci illərin sonundan Rotterdamin opsiyon və fyuçers birjasında dizel yanacağı və neftin «brent» növü üzrə ticarət həyata keçirilir.

Londonun beynəlxalq neft birjası 1981-ci ildə yaranmışdır. Mövcud statusuna görə həmin birja mənfəətsiz və məhdud təminatlı (məsuliyyətli) təşkilatdır. Bu birjanın idarəedici orqanı on iki nəfərdən ibarət direktorlar şurasıdır. Onlardan səkkiz nəfəri tam üzvlərdən, biri yerli üzvlərdən, ikisi seçilmiş direktorların özləri tərəfindən seçilir, nəhayət bir nəfər birjanın ixracat direktoru vəzifəsinə təyin olunur.

London beynəlxalq neft birjasında ticarət açıq qaydada broker çalalarında – xüsusi işçi yerlərində çalışan brokerlərin iştirakı ilə həyata keçirilir. Tərəflər arasında hesablaşmaları isə London hesablaşma palatası, yəni Beynəlxalq əmtəə hesablaşması palatasının filialı həyata keçirilir.

London neft birjasının üzvləri beynəlxalq səviyyədə bank, ticarət və neft sənayesi sahələrində tanınmış qabaqcıl broker şirkətlərində təmsil olunurlar.

Bütün dünyada neft və neft məhsulları üzrə fyuçers və

opcion əqdləri qiymət risklərinin sığorta edilməsi və ya alver məqsədilə istifadə olunur.

7.2. Fyuçers ticarətində texniki təhlil

Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatına keçid azı 1991-ci ildə bəyan edilməsinə baxmayaraq, ölkəmizdə bu proses çox ləng gedir. Ölkəmizdə bu işin uzadılması dövlətçilik və milli mənaflərimizə ciddi ziyan vurur. Çünki iqtisadiyyat və əhalinin vəziyyəti qan itirməkdə olan xəstəni xatırladır: vaxtında tədbir görülməzsə onların daxili imkanları tükənər və məhvə və ya dönülməz prosesə gətirib çıxara bilər. Belə ki, indiyənə kimi ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının təşkili, idarə edilməsi və işləməsinə bilavasitə təsir göstərən infrastruktur şəbəkələri tam formalaşmayıb və bəziləri heç yoxdur. Məsələn üçün Azərbaycan Respublikasında indiyənə kimi fyuçers bazarları və onların tərkib hissələri olan fyuçers birjaları yaradılmayıb, əmtəə və digər növ birjalarda bu kimi sövdələşmələr aparılmır. Onu qeyd edək ki, fyuçers sövdələşmələrinin əsasını forvard qiymətlərinə uyğun bağlanmış forvard sazişləri (əqdləri) təşkil edir. Forvard qiymətləri (*forward price*) tərəflər arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən müəyyən vaxtdan sonra göndəriləcək məhsulun qiymətlərinin təzahürüdür. Bu kimi sövdələşmələrin digər şərtləri və incə məsələləri rəsmi surətdə forvard əqdlərində (forward contract) təsdiqini tapırlar. Beləliklə, forvard əqdi istehsalçı və bilavasitə alıcı, ola bilsin istehsalçı və vasitəçi kimi kommersiya kombinasiyaları sövdələşmələri nəticəsində, qarşılıqlı razılığa uyğun meydana çıxmış gələcək ticarət əməliyyatlarını qanulaşdıran hüquqi müqavilə sənədidir. Həmin kontrakt iki tərəfmüqavil tərəfindən müvafiq qaydada təsdiq edilir və onun şərtlərinə uyğun bir tərəf digər tərəfə əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətlə müəyyən miqdar və təyin

olunmuş keyfiyyətdə müqavilədə göstərilən məhsulun göndərilməsini öz üzərinə götürür. Təcrübədə istehsalçı hələ mövcud olmayan gələcək məhsulunun satılacağına təminat almaq və bununla əlaqədar özünün biznesini sığortalamaq üçün forvard kontraktlarının imkanlarından istifadə edir.

Forvard əqdini əldə edən alıcı müqavilə əməliyyatı başa çatacaq son müddətə kimi həmin müqavilə sənədini vasitəçilərə, alverçilərə, istehsalçı-müəssisələrə və digər bazar subyektlərinə bütövlükdə və hissə-hissə satmaq hüququna malikdir. Bununla ilkin bağlanmış forvard kontraktının ləğv olunma gününə qədər qalan zaman ərzində dəfələrlə əldən-ələ keçərək, satılması üçün faktiki olaraq şərait yaradılır. Nəticədə, forvard əqdi üzrə kommersiya əməliyyatlarını axırıncı əldə saxlayan tərəf məntiqi yekununa çatdırılmalıdır, yəni o, məhsulun özünü faktiki olaraq almalı və ya istehsalçı-müəssisənin razılığı olsa (nəzərdə tutulmuş cəriməni və ya qiymət fərqi ona bəxşəş etdikdə) əməliyyatdan həтта imtina edə bilər.

Fyuçers əqdlərinin satışını öz üzərinə götürən əmtəə və xüsusi yaradılmış birjalar əməliyyat iştirakçılarının maraqlarını nəzərə almalı, qeyri-qanuni əməllərə yol verməməli və sivil iş prinsipi, metodları və qaydaları təyin etməlidirlər. Birjadan kənar əməliyyatları forvard əqdləri ilə qarışdırmamaq üçün birjalar «forvard kontraktları» sözlərini «fyuçers əqdləri» ilə əvəz edir və onların satışı və təkrarən reallaşdırılmasını təmin edən birjalara isə fyuçers birjalara («futures exchange») adlandırırlar. Dünyanın bu cür müasir birjalarında bir il ərzində yüz minlərlə əqdlər (müqavilələr) bağlanır. Bizim Azərbaycan Respublikası əmtəə birjasında isə fəaliyyət göstərdiyi bütün müddət (1991-2007-ci illərdə) ərzində alıcı və satıcılar arasında keçirilmiş birja ticarətləri cəmi 1938 kontrakt (əqd) bağlanmışdır. Bu isə bir il ərzində orta hesabla 114 əqd deməkdir. Qeyd etdiyimiz ki, həmin əqdlərin ümumi məbləği cüzdür və onlardan əldə olunan gəlir

əmtəə birjasının cari xərcləri və vergiləri belə ödəmir. Başlıcası isə bu kommersiya əməliyyatlarının tərkibində fyuçers əqbləri və onlar üzrə nəzərə çarpan planlar belə yoxdur. Onu da qeyd edək ki, ölkəmizdə iqtisadi durum, onda olan neqativ hallar və kadr potensialı hələlik fyuçers bazarları və onların əsasını təşkil edən elementlərdən biri fyuçers birjalarının yaranması üçün tam yetişməyib. Lakin həmin bazar və birjaların ilk öncə maddi istehsal sahələrinin təşkili, planlaşdırılması və idarə olunmasında böyük gələcyi vardır. Bununla əlaqədar fyuçers ticarəti və onların üzərində aparılan texniki təhlil məsələlərini bir qədər dərinlən nəzərdən keçirək.

Ümumiyyətlə, azad kapitalist təsərrüfatçılığı şəraitində opsiyon ticarətinin təşkili, forvard kontraktlarının bağlanması, fyuçers bazarlarının meydana gəlməsi və fyuçers birjalarının formalaşdırılması azad bazar iqtisadiyyatı, ticarət və əmtəə pul münasibətlərinin müəyyən mərhələləridir. Azərbaycan Respublikasında bütün bunların iqtisadiyyatda real həqiqətə çevrilməsi üçün xalq təsərrüfatı sahələri, dövrün tələbinə uyğun ictimai və, o cümlədən, iqtisadi fikir-şüur xeyli kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən təkamül yolu keçməlidir. Əgər müasir qabaqcıl kapitalist ölkələrində bu proses on və yüzillər tələb edibsə, Azərbaycanda onların təcrübəsindən və yerli şəraitdən bəhrələnərək, milli təfəkkürün əldə etdiyi elm və təcrübənin gələcəyə doğru yönümlüyünü nəzərə alsaq və onu həvəsləndirərək düzgün istiqamətə yönəldə bilsək nisbətən qısa müddətə (3-5 il) öz məntiqi həllini tapar.

Fyuçers ticarətində texniki təhlilin həyata keçirilməsi müəyyən ölkə daxilində və ola bilsin beynəlxalq bazarda tələb, təklif, qiymətlər, rəqabət recimi, iqtisadi və siyasi durumun vəziyyətinə dair mütəmadi olaraq obyektiv məlumatların toplanılmasını, onların tədqiq edilməsini, istehlak tələbinin dəyişməsi meyllərini izləyərək, fyuçers əqdlərinin müəyyən mənfəət güdərək alıb və ya satmasına imkan verir.

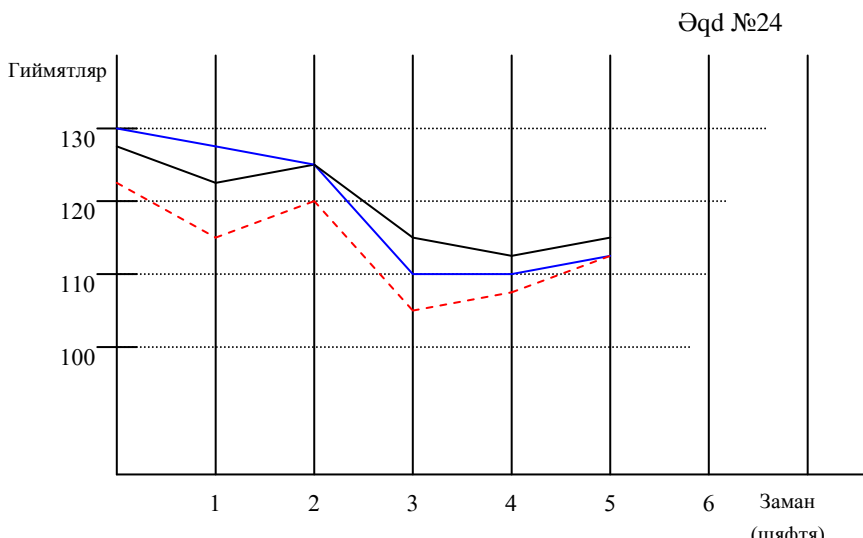
Texniki təhlildən əksər hallarda xırda və orta

səviyyəli mütəxəssislər istifadə edir. Çünki onların əsaslı təhlil aparmaq üçün kifayət qədər vəsaitləri və vaxtları çatmadığı halda, birjanın cari məlumatlarının mərkəzində olaraq, öz professional bilikləri və mütəxəssislərin məsləhətini alır və xüsusi cədvəl, qrafik və s. quraraq, fyuçers əqdləri üzrə tələb, təklif və qiymətlərin yüksəliş və enmə mərhələlərinin hədlərini bir qədər dəqiqliklə müəyyənləşdirə bilirlər.

Texniki təhlil konsepsiyasının əsasını satılan obyektin qiymətinin trendnin daima dəyişilməsi-artması və ya azalması təşkil edir. Birja məhsullarına (fyuçers əqdlərinə) qiymətlərin daima tərəddüd etməsi-elastikliyi mütləq mövcud olur, ona baxmayaraq ki, təcrübədə bazarda geniş təzadlı qiymət tərəddüdlərinə bir sıra təsadüfi hallar və problemlər də təsir göstərir.

Treyderlər tərəfindən qiymətlərin tədqiq edib trendi müəyyən etməyə onların qurduqları müxtəlif səpkili qrafiklərin qurulması üsullarından istifadə edilməsi təşkil edir (sütunlu və ya xətti, məntəqə-rəqəm çartası, sürüşkən orta kəmiyyət və b.).

Bunların hamısından ən sadəsi və geniş yayılmış sütunlu çartadır. Həmin qrafik təxminən aşağıdakı kimi görsənir (məbləğlər və qiymətlər şərtidir).

- yüksək qiymət
- aşağı qiymət
- birjanın bağlanması qiyməti

Sxem 5. Sütunla qrafikin nümunəsi

Fərz edək ki, sütunlu qrafik bir həftə ərzində beş günlük birja ticarəti müddətinə tərtib edilir və məbləğ əqdə uyğun olaraq ABŞ dolları ilə ifadə edilir. Bu kimi qrafikdə hər günlük birja qiymətləri – aşağı qiymətlər, yüksək qiymətlər və birjanın bağlanılma zamanına mövcud olan yekun-sonuncu hesablaşma qiyməti qeyd edilir.

Həmin qrafikdə məhsul satışının həcmi və bütün əqdlər və ya maliyyə alətləri – vasitələrinin açıq mövqeləri üzrə məlumatlar toplanı bilər.

Mövqe (məntəqə) – rəqəm çartası üsulu ilə qrafik tərtib edildikdə onun üzərində qiymətlər aşağı düşdükdə «O» və ya «●», yüksəldikdə isə «+» işarələri qoyulur. Qəbul olunmuş işarələr üfuqi qaydada əks etdirilərək qiymətlərin tərəddüd etməsini özlərində cəmləşdirir. Qiymət özünün əvvəl tutduğu nöqtəsinə qayıtdıqda qrafikdə keçid işarəsi qoyulur və həmin gün üzrə nəzərdə tutulmuş növbəti sətirə keçirilir. Bu cür aparılan texniki təhlil qiymətlərin dəyişməsi meyllərini izləmək və növbəti gün, bəzi hallarda isə müəyyən dövr üzrə qiymətlərin tərəddüdlərini proqnozlaşdırmaq imkanları qazanılır.

Sürüşkən orta qiymət kəmiyyətinin qrafikinin tərtib edilməsi müəyyən vaxt ərzində (gün, həftə, ay və s.) orta dəyişən qiymət haqqında məlumatın qrafikin üzərinə köçürülməsini nəzərdə tutur. Eyniliklə qrafikdə qiymətlərin yüksəlişini xarakterizə edən uzun mövqelər və onların enməsini göstərən qısa mövqelər öz əksini tapır. Əksər hallarda qrafik üzərində birjanın bağlanması anda tabloda göstərilən qiymətdə öz əksini tapır. Əgər bu iki xətt bir-birilə kəsişsə, onda deməli qrafikin qurulması öz məqsədinə çatdı və artıq

həmin mövqeni bağlamaq olar.

Sürüşkən orta kəmiyyətlər qrafikindən digər tədqiqatlar və müşahidələr yolu ilə əldə edilmiş qiymətlərin dəyişməsi meyillərini təsdiq etmək üçün sanki əlavə mənbə kimi istifadə edilir.

Əksər hallarda qiymətlər birjada bir qədər mövcud qiymət axınından kənara çıxmadan müəyyən aşağı və yüksək diapazon çərçivəsində tərəddüd edir. Qiymət axını üzərində nəzarət aparmaq fyuçers əqdlərini lazımi vaxtda alıb və ya satmaq üçün ən aşağı və ən yüksək qiymət hədləri dövrlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Təcrübədə fyuçers və digər növ birjalarda qiymətlərin dayanaqlı olaraq qalxması və ya aşağı enməsi çox nadir hallarda müşahidə edilir. Müəyyən hədd çərçivəsində onlar bu və ya digər tərəfə tərəddüdlərlə dəyişkənliyə daha çox meyl edirlər. Bununla əlaqədar texniki təhlil prosesində trend və trend xətlərinin müəyyən edilməsi, yəni qiymətlərin sabit yüksəlişi və ya enməsinin mərkəzi xətlərinin təyin edilməsi üçün qrafiklər qurulur.

Fyuçers bazarlarında tələb, təklif və qiymətlərin gələcəkdə dəyişməsini izləmək məqsədilə kompüter texnikasının imkanlarından geniş istifadə edilir. Onların proqramları elə tərtib ediləblər ki, qrafiklərlə yanaşı reversiv modellər adlanan üsul vasitəsilə qiymət trendinin dəyişməsinin ağıla sığılmaz modellərini qurmağ mümkün olur. Texniki təhlilin bütün bu imkanlarından təcrübədə səmərəli istifadə etmək üçün əsasən fyuçers və qiymətli kağızlar birjalarında çalışan adi əməkdaşlardan tutmuş treyderlərə kimi ciddi xüsusi təlim keçməsi və təcrübə toplanılmasını tələb olunur.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən əmtəə və valyuta birjalarında, eləcə də yaranmaqda olan qiymətli kağızlar bazarları, fyuçers, opsiya və fond birjalarında çalışmaq üçün xüsusi keyfiyyətə malik yüksək səviyyəli iqtisadçıların, maliyyəçilərin, mühasiblərin – klirinqlərin, auditorların və

digər mütəxəssislərin hazırlanması problemi durur.

7.3. Birjalarda broker fəaliyyəti və onun təşkili

Birjaların fəaliyyətini təmin edərək, onların qarşısında duran məqsədə nail olmaq, vəzifə və funksiyaları tam və düzgün reallaşdırmaq üçün öz səlahiyyət dairəsində fəaliyyət göstərən müəyyən icraçılar, nəzarətçilər və ümumi işi idarə edən məsul şəxslər olmalıdır. Lakin birjanın fəaliyyəti elə təşkil edilir ki, orada çalışan işçilər öz bitərəfliklərini saxlayaraq, birbaşa kommersiya əməliyyatının iştirakçıları olan satıcı və alıcıların azad tələb, təklif və qiymətlər haqqında sövdələşmələrinə qarışmırlar. Beləliklə, əvvəllər qeyd edildiyi kimi, birjalarda ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün tərəfmüqavillərinin sərbəstliyi və rahatlığı xüsusi təmin edilir. Birjada çalışan məmur və texniki işçilər iş prosesində məhsulları və əməliyyatları qeydiyyatla alıb və uçotdan keçirərək, yaranan münaqişəli halları aradan qaldıraraq, dövlət qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirərək və s. onun (birjanın) fəaliyyətini təmin edirlər. Bununla əlaqədar birjada çalışan qulluqçular adi birja ticarəti və hərracları keçirilən zaman ümumi zalda və ya öz iş yerlərində hazır vəziyyətdə olmalıdırlar ki, istənilən məlumatın operativ təqdimatını təmin etsinlər və iştirakçılar tərəfindən öz öhdəliklərinə düşən vəzifə və funksiyaların yerinə yetirilməsi qaydasını gözlənilməsi nəzarət dairələrində saxlaya bilsinlər.

Birjada satıcı və ya alıcıların sifarişlərini yerinə yetirərək, öz müştərilərinin adından çıxış edən və onların hesabına ticarət əməliyyatları aparan şəxslərə ABŞ-da ticarət zalının brokerləri («floor brokers»), İngiltərədə isə qısaca brokerlər («brokers») deyirlər. Onlarla yanaşı ticarət zalında kommersiya ilə müstəqil məşğul olan biznesmenlər də iştirak edirlər. Həmin iş adamları – tacirlər məhsulları öz vəsaitləri hesabına alıb sataraq, əvvəla əmtəələri öz mülkiyyətinə çevirir, sonra isə onların sahibkarı kimi hərəkət edirlər. Həmin birja

iştirakçıları kimi fəaliyyət göstərən dəllallara Amerikada yerlilər («locals»), Böyük Britaniyada isə dilerlər («dealers») deyirlər.

Birja iştirakçılarının arasında müştərilərə bütün lazım olan xidmətləri göstərən daha bir vasitəçilər fyuçers komission tacirləri («futures kommission merchants») də fəaliyyət göstərir.

Marketing üzrə rus dilində çıxmış terminoloci lüğətdə belə qeyd edilib: «Broker / ing. broker; alm. Broker m. Fond, əmtəə və valyuta birjalarında əmtəələrin, qiymətli kağızların, valyutalar və digər qiymətlilərin alıcılar və satıcılarının arasında bağlanan əqdlərin rəsmi vasitəçiləri. Birjada yerə malik olur, müştərilərin tapşırığı və hesabına öz adlarından əqdlər bağlayırlar».¹ Buradaca oxuyuruq: «Diler / ing. dealer; alm. Cobber m, və ya ticarət vasitəçiliyi edən şəxs (şirkət). Birjada yerə malikdir, hər kağızı qiymətləndirir (məzənnəsini təyin edir). Dilerin gəlirləri valyuta və qiymətli kağızların alışı və satış qiyməti arasında fərqdən əmələ gəlir, həmçinin onların məzənnələrinin dəyişməsindən yaranır».²

Birjada bağlanan əqdlərin xarakterindən və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, broker və dilerlər kimi vasitəçilər müştərilərə bir sıra xidmətlər göstərmək qadirindədirlər:

- sifarişləri qəbul etmək və əməlləri yerinə yetirmək;
- tələb, təklif, qiymətlərin səviyyəsi, rəqabət recimi və s. haqda məlumat vermək;
- keçirilmiş əməliyyatlar üzrə uçot və hesabat aparmaq;
- hesablaşma palatasına depozit və marcanı ödəmək.

Bununla belə brokerlər, dilerlər və digər vasitəçilər tərəfindən yerinə yetirilən vəzifə və funksiyalar, o cümlədən vəzifə borcları və görülməli işlər oxşarlıqlarına baxmayaraq,

¹ Маркетинг: Толковый терминологический словарь – справочник. – М.: «Инфоконт» СП. «Медсервис Интернешнл», 1991, с.19

² Oradaca, s.37 (тярсьця мцяллифиндир).

mövcud birjalar haqqında qanunlarda və müəyyən edilmiş vəzifə borcları çərçivələri ilə məhdudlaşdırılırlar. Belə ki, fyuçers komission dairələri satıcı və ya alıcılara bir sıra xidmətlər kompleksi göstərməyi öhdələrinə götürürlər. Təcrübədə fyuçers komission dairələrinin fəaliyyətləri və göstərəcəkləri xidmətlər bir-birindən fərqlənir. Onların bir qrupu müştərilərə tam broker xidmətləri toplusu göstərir, digərləri yalnız fyuçers ticarəti əməliyyatları ilə məşğul olur, başqaları isə konkret əmtəələrin satışı ilə öz fəaliyyətlərini məhdudlaşdırmadan, qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatlarla və digər faydalı kommersiya işləri ilə də məşğul olurlar.

Müasir şəraitdə İngiltərə, Almaniya, Yaponiya və s. kimi ölkələrdə fyuçers komission tacirlərinin kommersiya əməliyyatlarının hüdudlarının genişlənməsi nəzərə çarpır. Eyni zamanda onların hamısı mütləq azad bazar qanunları əsasında fəaliyyət göstərir, əmrləri, o cümlədən bağlanmış müqavilə –əqdlərə uyğun olaraq sifarişçilərin əmrlərini icra edir, müəyyən uçot və klirinq işləri görürlər.

Fyuçers komission tacirləri öz fəaliyyətləri ilə xüsusi yaradılmış və avadanlıqlarla təmin edilmiş otaqlarda, binalarda – komission evlərində məşğul olurlar. Bu tipli sistemlər istehsal və qeyri-istehsal yönümlü müəssisə və təşkilatlar (şirkətlər), o cümlədən ixtisaslaşmış kommersiya müəssisələri və qeyri-ixtisaslaşmış qurumlar tərəfindən yaradıla bilər. Bunun kimi fyuçers komission müəssisələri (tacirləri) sərmayə və digər bankları kimi fəaliyyət göstərə bilər. Həmin qurumlar yüksək mənfəət gətirən geniş aspektli istiqamətlərlə, o cümlədən fyuçers əməliyyatları, lizinq, faktoring və digər işləri ilə məşğul olurlar. Bu kimi əməliyyatlar amerikan, alman, yapon, fransız və Cənubi Koreya banklarının təcrübəsində geniş yayılmışdır.

Konkret əmtəələr və fyuçerslər üzrə ixtisaslaşmış əmtəə birjalarında sənaye malları sahəsində özlərini sınamış müəyyən məhsullar, mal çeşidləri, ərzaq və ticarət şirkətləri və

kommersiya müəssisələrinin nəzdində fəaliyyət göstərən iri kapitalist evləri daha fəaldılar. Belə ki, buğda üzrə ixtisaslaşmış «Karqil» adlı amerikan şirkəti ABŞ-ın birjalarında fyuçers əməliyyatlarının xeyli hissəsini həyata keçirir, «İnterneşnl preşios metilz» şirkəti isə bəzi əlvan və qiymətli metallar və onların hazırlanmış zinət əşyaları sahəsində konkret əmtəələr və fyuçers əməliyyatları üzərində öz əlavə fəaliyyətini xüsusən diqqət mərkəzində saxlayaraq ildən-ilə genişləndirir.

Beynəlxalq səviyyədə fyuçers ticarəti «Kontikommoditi servis» tipli yalnız müddətli bazarlarda fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış iri şirkətlərə arxalanır. Həmin adı çəkilən şirkət isə yalnız ABŞ-da 30-dan çox bölmələrə malikdir və bütün dünyada məşhur olan əmtəə birjalarının üzvüdür.

Dünyanın iri broker şirkətləri birja şəbəkəsi vasitəsilə beynəlxalq və ölkələrin daxili bazarlarına ciddi təsir göstərirlər. Təcrübədə onların hamısı iqtisadi maraq doğuran bütün ölkələrdə geniş şəbəkəyə malikdirlər. Bunun kimi broker şirkətlərindən məlumat toplayan və məsləhətlər alan müştərilər istər-istəməz həmin qurumların dar çərçivəli münasibətləri və maraqlarına cəlb edirlər.

Broker şirkətlərinin çoxillik təcrübəsi göstərir ki, müştərilərin seçilməsi və əksinə sifarişçilər tərəfindən öz icraçı broker qurumlarının müəyyənləşdirilməsi spesifik problemlər yaradır. Bu prosesdə çox şey broker evləri və müştərilərin fəaliyyət miqyasından, onların regionda yerləşməsindən, tərəflərin ixtisaslaşmasından, sifarişlərin xüsusiyyətlərindən, bazarda rəqabətin səviyyəsindən və sairəldən asılıdır. Təbiidir ki, belə bir şəraitdə, daha güclü sifarişçi şirkətlər öz kommersiya münasibətlərini müştərilər arasında tanınmış, əvvəllər iri sifarişləri yetirən broker kontorları ilə burmağa çalışacaqlar. Geridə qalan orta və kiçik şirkətlər isə özlərinə uyğun broker evləri seçməyə meyl edirlər. Beləliklə, nisbətən

yığcam olan broker müəssisələri hər bir nisbətən kiçik fərdi və vahid sifarişi yerinə yetirmək üçün daha çox vaxt sərf edərək bazar seqmentləri, ixtisaslaşma obyektləri, bazarda rəqabət və məhsul təklifini, onların qiymətlərini və s. dərinlən öyrənmək, öz daxili imkanlarından daha səmərəli istifadə etməyə çalışırlar. Məhz buna görə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində məhdud məhsul çeşidi və növləri üzrə dərin ixtisaslaşmış geniş imkanlı broker kontorları mövcuddur. Həmin məhsul qrupları əksər hallarda məhdud saylı müəssisə və təşkilatlar tərəfindən istehsal və istehlak olunur (misal üçün bahalı və texniki cəhətdən mürəkkəb radiotexnika məmulatları), başqa hallarda isə kütləvi miqyasda istehsal edildiyinə baxmayaraq, məhdud saylı vasitəçilər, istehsalçı müəssisələr və ya istehlakçılar tərəfindən alınır.

Eyni zamanda əvvəllər maddi-texniki təminat sistemi kimi tanınan qurumları sanki əvəz edən, yalnız sənaye sferasına xidmət göstərən və istehlak bazarına işləyən broker şirkətləri və kontorları öz fəaliyyətlərini müasir şəraitdə bu yeni formada davam edirlər. Ümumiyyətlə broker fəaliyyətinin saysız-hesabsız çox təşkil variantları mövcuddur. Misal üçün, İtaliyanın Genüya şəhərində bütün dünyada tanınmış neft məhsulları bazarı – birjası yerləşir. Həmin birjada ayrı-ayrı brokerlər neft və neft məhsulları ixrac edən ölkələr və iri şirkətlərlə çalışırlar, qalan brokerlər isə öz fəaliyyətlərini nisbətən xırda vasitəçilər, alıcı və satıcılarla qururlar.

İş prosesində məhsul satan şirkətlər, alıcılar, vasitəçilər və fərdi alverçilər qiymətlərin yoxlanılması və dəqiqləşdirilməsi əməliyyatlar üzrə məsləhətləri almaq və real sifarişlərin yerinə yetirilməsi taktikasından istifadə edərək, birjada bir neçə brokerlər seçirlər. Nəticədə kommersiya əqdi müxtəlif brokerlərdən alınmış eyni məzmunlu müxtəlif informasiyaları çoxsaylı müqayisəsi ilə yoxlanışından sonra bağlanır. Tərəflər maliyyə-iqtisadi, əməliyyatlarının reallığını, qiymətləri və risklərini qarşılıqlı maraqlar baxımından tədqiq

edirlər. Bütün bu prosesdə broker şirkətlərində çalışan icraçı-məmurların əmək haqqının ödənilməsi məsələləri də nəzərdən keçirilir. Beynəlxalq bazarda nüfuz qazanmış broker şirkətlərinin zəngin təcrübəsi göstərir ki, bu sahədə çalışanların əməkhaqqı standartlaşdırılmış iki variantda ödənilə bilər: a) brokerlər tərəfindən müştərilərdən alınmış komission gəlirlərinin müəyyən hissəsi (payı) kimi; b) qoyulmuş baza vəsaiti və əldə olunan bonusların məbləğinə uyğun mənfəətliliyindən asılı olaraq.

Nəzərə almaq gərəkdir ki, «bonus» sözü müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif səpkilərdə işıqlandırılır. Onların birində «bonus» sözünü əlavə güzəşt kimi bağlanmış müqavilə və ya ayrıca əqd əsasında satıcının alıcıya bəxş etdiyi vəsait, ola bilsin işdəki ezamiyyətə görə əlavə təltifat, mükafat kimi təqdim edilir¹. Başqa bir iqtisadi lüğətdə isə «bonus» sözü haqqında oxuyuruq: «İri topdan alıcılara, bir qayda olaraq daimi müştərilərə, hər bir ayrı əməliyyata görə yox, il ərzindəki bonus dövryyəsinin həcminə görə təqdim edilən qiymət güzəştləri. Dövryyənin dəyərinin 7-8%-nə çatır»².

Beynəlxalq təcrübədə tələb, təklif və qiymətlərdən asılı olaraq, broker şirkətlərinin gəlirlərinin səviyyəsi müxtəlif ölkələr və hətta qitələr üzrə xeyli fərqlənir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında fəaliyyət göstərən broker şirkətlərinin gəlirlərinin əmələ gəlməsi başqa ölkələrdə nisbətən daha stabil olduğu üçün bu sahə üzrə tədqiqatçıların diqqətini daha çox özünə cəlb edir. Onu qeyd edək ki, ABŞ-da vasitəçilik üzrə birja sahəsində 400-dən çox fyuçers kommersiya tacirləri – müəssisələrinin (şirkətlərinin) bütün dünya üzrə 50 mindən artıq ticarət nümayəndəlikləri beynəlxalq iqtisadiyyatda əhəmiyyətli iş

¹ Дашков Л.П. Словарь – справочник по рыночной экономике. – М.: ИВИ «Маркетинг», 1992, с.8.

² Маркетинг: толковый терминологический словарь-справочник. –М.: «Инфоконт» СП. «Медсервис Интернешнл», 1991, с.19

görməkdədilər. Fyuçers komission tacirləri dünyanın müxtəlif fyuçers bazarlarında bir qayda olaraq üzvlük üstünlüklərinə malikdirlər, öz müştərilərinin əməliyyatları üzrə gəlirin agentləri kimi fəaliyyət göstərir və xidmətlərin icrası ilə məşğul olurlar, (ona baxmayaraq ki, klirinq şirkətləri deyillər). Həmin broker şirkətlərinin gəlirləri əsas və əlavə mənbələrdən əldə edilir:

1. Müştərilərin hesablaşma hesabındakı məbləğin miqdarından asılı olaraq, broker şirkətlərinin xeyrinə müəyyən faiz hesabına vəsaitlər ayırır ki, hansılar onların ümumi gəlirlərində təxminən 10% təşkil edir. İş burasındadır ki, depozitlər kimi istifadə edilməyən nəgd vəsaitləri müştərilər ayrıca bank hesabında saxlayaraq, onları fyuçers komission tacirlərinin vasitəçiliyi ilə sonralar keçiriləcək kommersiya əməliyyatlarının reallaşdırılması üçün istifadə edirlər. Buna görə də həmin depozitlər üzrə ödənilən faizlər, bir qayda olaraq sifarişçilərin şəxsi hesabına yox, gələcəkdə işləyəcəkləri broker şirkətlərinin hesablaşma hesabına köçürürlər.

2. Broker şirkətlərinin gəlirlərinin təqribən 90%-ni əldə etdikdə komission ayırmaları təşkil edir ki, onların da müxtəlif müştərilər və ayrı-ayrı fyuçers komission tacirləri üzrə geniş diapazonda tərəddüd edir. Onu qeyd edək ki, ən yüksək komission ayırmaları fərdi alverçilər üçün nəzərdə tutulur. Onlara hər bir əqd üzrə 25-dən 60 ABŞ dolları verməli olurlar. Başqalarından isə alınan məbləğlər azalmağa meyl edir: professional treyderlər və fərdi hecerlər hər bir alqı və satqı əməliyyatı üzrə müqavilə bağlandıqda 20-30 ABŞ dolları ödəməli, birja üzvlərinin özləri birjada bağladıqları əqdlərin bağlanması fyuçers kommersiya müəssisələrindəki mövqelərindən yalnız klirinq üçün istifadə etsələr də onların müştəriləri bağlanan bir əqd üzrə həddindən aşağı məbləğ hesab edilən 15 dollara qədər vəsait ödəməlidirlər.

ABŞ-da 1974-cü ilə qədər birjalar tələb, təklif və qiymətlərin elastikliyi təmin edilməsinə məhəl qoymadan,

özləri onların vasitəsilə bağlanan kontraktlar üzrə müştərilərdə tutulması xərclərin məbləğini müəyyənləşdirdilər.

Lakin sonralar müştərilərdən toplanan komission vəsaitlərinin həcmi fyuçers komission tacirləri və onların sifarişçiləri arasında uzunmüddətli danışıqlar nəticəsində bir qədər elastikləşmişdir. Bütün bunlar ABŞ-da fyuçers broker şirkətlərinin gəlirlərinin azalmasını bariz nümayiş edir.

Müasir dövrdə fyuçers komission müəssisələri hər ay üzrə gəlirləri və məsrəflərinə dair təxminən aşağıdakı formal üzrə hesabat təqdim edirlər (cədvəl 4).

Aşağıda verilən cədvəldən aydın olunur ki, fyuçers komission müəssisəsinin gəlirlər və məsrəflər mənbələri həddindən artıq müxtəlifdir. Gördüyümüz kimi, məsrəf bölmələri iki maddədən ibarətdir və onlar belə adlanır «Əməliyyatlar xərcləri» və «Əməliyyatlar məsrəfləri». Həmin məsrəf maddələrinin birinci müştərilərin sifarişləri üzrə sazişlərin müqavilələrin alqı və satqısı zamanı yaranır. Həmin vəsaitlər fyuçers komission müəssisələrində çalışan qulluqçulara çatır, hansılara hesablaşmaların icraçıları, ola bilsin qeydiyyatdan keçmiş nümayəndələr deyirlər, çünki onlar sifarişçilərin hesablaşma hesablarını aparmaq məqsədilə əlaqədar məlumatları toplamalı və bunların üzərində işləməli olurlar.

Cədvəl 4.

**Fyuçers komission müəssisəsinin gəlirləri və məsrəfləri
haqqında aylıq hesabat**

№	Gəlir və məsrəflərin maddələri	mln. dollar
	I Məcmui gəlir	
1	Komissionlar	80
2	Depozitlər üzrə faizlər	60
	cəmi gəlirlər	140
	II əməliyyatların xərcləri	
1	Komissionların ödənişləri	30
2	Broker xidmətləri	17
3	Birja və kliring yığımları	13
	cəmi xərclər	60
	III əməliyyatlar məsrəfləri	
1	Heyət	40
2	Rabitə xidmətləri	10
3	İcarə	12
4	Reklam	18
5	Ofis üzrə xərclər	7
6	Hüquq və mühasibat xidmətləri	3
	Digər xərclər	10
	cəmi əməliyyat xərcləri	100
1	Vergilər ödənməzdən əvvəl mənfəət	40
2	Vergi ödənişləri	27
	Xalis mənfəət	13

Mövcud təcrübəyə əsasən fyuçers komission

müəssisələrinin icraçı klerkləri fyuçers əməliyyatları üzrə göstərilmiş xidmətlərə görə müştərilər tərəfindən broker şirkətinin xəzinəsinə ödənilmiş komission vəsaitlərinin təxminən 30-40% əməkhaqqı kimi alırlar.

«Broker xidmətləri» adlı məsrəf maddəsinə fyuçers komission müəssisəsi tərəfindən əməliyyat zalında əmrlərin icrası ilə məşğul olan brokerlərə ödənilən vəsaitlər daxildir. «Birja və kliring yığımları» maddəsində əməliyyatları kliring işləri ilə əlaqədar broker şirkəti üzvlərinin ödənişləri təşkil edir. Nyu-York əmtəə birjasında kliring üçün toplanan vəsaitlər 1,7 ABŞ dolları, Çikaqo ticarət birjasında isə 0,2 ABŞ dolları təşkil edir. Bununla belə birja ticarəti inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kliring səhmdarlıqları-birlikləri əsasən mənfəətsiz təşkilatlardır. Dünyanın bir çox birjalarında təsərrüfat işləri, inşaat, təmir, avadanlıqların alınması və reklam tədbirləri ilə əlaqədar vəsaitlər toplanılsa da artıq qalan pulları mütəmadi olaraq öz üzvlərinə qaytarırlar.

Tarixi şərait, iqtisadi vəziyyət və digər amillərdən asılı olaraq müxtəlif ölkələrdə fyuçers komission müəssisələrin təşkilati quruluşu müxtəlif cür formalaşmışdır. Ancaq bu kimi müəssisələrin optimal yerləşdirilməsi prinsipini rəhbər tutaraq, onların əksəriyyətinin əsas qərargah-mənzilləri fyuçers bazarlarının olduğu regionlarda cəmləşmişdir. Həmin mərkəzi ofislərdə onların dünyanın müxtəlif regionları və ölkələrində fəaliyyət göstərən filial və dayaq məntəqələrdən daxil olan məlumatlar üzərində işlənir, o cümlədən bütün əməliyyatlar qeydə alınır, marcalar köçürülür və digər maliyyə əməliyyatları aparılır.

Onu qeyd etmək ki, «marca» termini əsasən birja, bank, ticarət və sığorta təcrübəsində faiz ödənişləri, qiymətli kağızların məzənnələri, əmtəə qiymətləri və digər göstəricilərlə fərqləri təyin etmək və göstərmək üçün istifadə olunur. Məsələn, bank termini kimi marca verilən kreditlə cəlb olunan kreditlərin, təqdim edilən kreditin təminatı ilə verilən kredit və

s. arasında yaranan fərqləri özündə cəmləşdirir.

Ümumiyyətlə, bir sıra funksional bölmələrin vəzifələri və adlarının uyğun gəlməsinə baxmayaraq, flyuçers komission müəssisələrinin təşkilati quruluşları müxtəlif ola bilər. Əksər hallarda bu kimi bölmələrə aşağıda göstərilən şöbələr daxildir:

1. *Əmrlər şöbəsi* – birja ticarəti keçirilən zaman əsasən zalla fasiləsiz əlaqə yaradaraq müxtəlif yerli şöbələrin əmrlərini icra etməklə məşğul olan qurum. Bunun kimi əmrlər bütün bölmələrdən və əməliyyat zalından yaradılmış elektron şəbəkəsi vasitəsilə icra üçün daxil olur və qəbul edilir. Məhz bu səbəbə görə bölmələrdən gələn əmrlər icraçılara çatır və avtomatik olaraq əməliyyat zalında qeyd edilir, qasidlər isə onları tez rinqə təqdim edərək, oraya daxil olan əmrlər bir neçə dəqiqənin içində icra olunur. Bu haqda yerli şöbəyə məlumat verilir.

2. *Yeni hesablar şöbəsi*. Yeni hesabların əksəriyyəti flyuçers komission müəssisəsinə əmtəə və flyuçers əqdlərinin alıcı və satıcıların özləri ilə daha sıx əlaqə saxlayan yerli bölmələrdən ötürülür. Təbiidir ki, hesabların icraçıları potensial müştərilər arasında xeyli təbliğat işləri aparır, onların maliyyə-iqtisadi vəziyyətlərini, işguzar dairələr arasında nüfuzlarını və s. öyrənirlər. Bununla yanaşı icraçılar müştərilərə flyuçers ticarəti və bu sahədə kommersiya riskinin xüsusiyyətlərini izah etməlidirlər. İcraçılar həmin yeni müştərilərin sənədlərinin düzgün və tam dürüst doldurulması, müəyyən mərkəzi ofisə ötürülməsi, orada məlumatların vaxtlı-vaxtında öyrənilməsi və mövcud qaydaya uyğun hər bir yeni müştərinin hesab nömrəsi alması üçün məsuliyyət daşıyırlar.

3. *Marca şöbəsi*. Yeni hesablar şöbəsi öz müştərilərinə yeni hesab açıqda onlara marca haqqında məlumat verir və birja və ticarətlə məşğul olmağa icazə verən razılıqları imzalayır. Lazım olduqda müştərilərə marca ödənilməsinə dair tələbnamə yazılıb təqdim edilir. Müştərilər

hesablarında olan qıtlığı bərpa edə bilmədikləri halda marca şöbəsi rəhbərliyinə yaranmış vəziyyətə dair məlumat verir və bəzi hallarda onlardan müştərilərin hesabından çatışmayan vəsaitləri çıxarmağa icazə alırlar. Beləliklə, marca şöbəsi icraçı-nəzarətdici funksiyaları yerinə yetirir.

4. *Məlumatların işlənməsi şöbəsi*. Bütün icra olunmuş əməllər həmin şöbəyə daxil olur. Burada əməliyyatlar yoxlanılır, sonra kompüterə daxil edilərək, əməliyyatları uçota almaq və onlara dair hesabatlar vermək imkanları əldə edilir. Nəticədə həmin hesabatlar müştərilərin hesablarının icraçılarına və sahibkarların özlərinə göndərilir.

5. *Məhsulgöndərmə şöbəsi*. Həmin şöbə birjadan keçirilmiş əməliyyatları dərinlən öyrənməli və onlar üzrə məhsulgöndərmə işlərini reallaşdırmalı, o cümlədən fyuçers əməliyyatları üzrə fiziki məhsulların alınmasını təmin edir. Bu şöbə, həmçinin, əgər real məhsulun göndərilməsi tələb olunmursa, fərdi fyuçers əqdləri üzrə müştərilərlə nəğd vəsaitlərlə hesablaşmanın icrasına cavabdehdir. Bununla yanaşı məhsulgöndərmə şöbəsi müştərilərə lazımi sənədləri tərtib etməli, məhsulgöndərmə qaydası və sistemi haqqında məlumat verməlidir.

Göstərilən bölmələrlə yanaşı fyuçers kommersiya müəssisəsi satış, marketinq, elmi-tədqiqatlar, yerli şöbələrin idarəedilməsi, mühasibatlıq, təsərrüfat işləri, mühafizə və s. şöbələri yarada bilirlər. Təbiidir ki, bütün struktur bölmələri biri-birilə şəxsi əlaqədə, vahid komanda kimi işləməlidir.

Fəsil 8. Birja və hərraclarda kommersiya əməliyyatları

8.1. Kommersiya əməliyyatları və birjalar

Kommersiya əməliyyatları dedikdə iki və ya bir neçə tərəflər arasında məhsulların göndərilməsi, işlər və xidmətlərin görülməsi üzrə qarşılıqlı razılıq başa düşülür. Əgər sövdələşmədə alıcıların və ya satıcıların ölkəsində qeydiyyatdan keçməmiş müxtəlif ölkələrin nümayəndələri və firmaları (şirkətləri və s.) iştirak edirsə, onda həmin sazişlər beynəlxalq hesab edilir. Əgər sövdələşmədə bir ölkənin nümayəndələri və ya həmin ölkədə qeydiyyatdan keçmiş xarici firmalar iştirak edirsə, belə əməliyyatlar daxili hesab edilir.

Təcrübədə beynəlxalq kommersiya (və ya ticarət) əməliyyatları, həmçinin birja sövdələşmələri böyük maraq doğurur.

Bütün kommersiya əməliyyatlarını (sövdələşmələrini) əsasən iki növə bölmək olar: əsas və köməkçi. Əsas əməliyyatlara bir qayda olaraq aşağıdakıları daxil edirlər:

- məhsulların alınib-satılması;
- elmi-texniki biliklərin (patentlərin, lisenziyaların və s.) alınib-satılması, mübadiləsi;
- texniki xidmətlərin (yeni texnologiyaların tətbiqi, nadir obyektlərin inşa edilməsinə yardımlar və s.) alınib-satılması;
- istehsal amillərinin icarəyə götürülməsi;
- əmtəə, işlər və xidmətlərin icarəsi;
- beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrin təşkili və b.

Köməkçi əməliyyatlara məhsulların, işlərin və xidmətlərin satıcılardan alıcılara verilməsini təmin edən əsasən aşağıdakı sövdələşmələr daxil edilir:

- beynəlxalq yükdaşımalar üzrə;
- yüklərin sığortası üzrə;
- yüklərin anbarlaşdırılması, emalı (işlənməsi) və saxlanması üzrə;

- tərəflərin arasında hesablaşmaların aparılması üzrə bank əməliyyatları.

Barter və yaxud kompensasiyalı (ödənişli) əməliyyatlar elə sövdələşmələr əsasında aparılır ki, onlar pul vəsaitləri nəğd və hesablaşma formasında cəlb edilmədən, birbaşa əmtəə mübadiləsi formasında həyata keçirilir. Bu cür əməliyyatlar inkişaf etməmiş bazarlar üçün daha xarakterikdir. Əmtəə-pul mübadiləsi əsasında qurulmuş bazar münasibətləri məhz barter əməliyyatlarından başlayıb. Müasir şəraitdə bazar iqtisadiyyatı qanunları ilə yaşayan ölkələrdə barter mübadilələri müəyyən qədər mövcuddur, ancaq onlar əksər hallarda köməkçi və ikinci dərəcəli səviyyələrdədir. Barter əməliyyatlarının genişləndirilməsində xarici ticarətin və cəmi iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılmasının əhəmiyyəti çox böyükdür.

Kommersiya sövdələşməsində başlıca hüquqi sənəd qarşılıqlı razılıq sənədi olan müqavilə və ya kontraktdır (əqddir).

Bütün sövdələşdirilmələrin təsnifatına görə kontrakt və müqavilələrin (əqdlərin) formaları alqı-satqı, lisenziya, icarə, sığorta, yükdaşımalar, məhsulgöndərmələr, məhsulsaxlamalar və s. ibarətdir.

Tərəflər biri-birini tanıdıqda və onların arasında qarşılıqlı inam olduqda, alıcılar və satıcılar arasında sövdələşmə üçün telefonla əlaqənin saxlanması, faksların mübadiləsi, İnternet şəbəkəsindən istifadə edilməsi və s. müqavilə (əqd) şərtləri kimi qəbul edilə bilər.

Birjalarda məhsulların və s. satışı ilə əlaqədar alıcılar və satıcılar arasında sövdələşmə baş verir və yalnız bundan sonra kommersiya əlaqələri və əməliyyatları rəsmiləşdirilir. Bu işdə birjaların bütün bölmələri tərəfləri yaxından yardım göstərərək, sənədləşmələrin əsas yükünü öz üzərlərinə götürürlər. Bunlarla yanaşı əmtəə və fyuçers birjalarında satıcılar və alıcılar arasında bağlanmış əqdlərin (müqavilə və

kontraktların) özləri də satıla bilər.

Beləliklə, bağlanmış əqdlər üzrə reallaşdırılan kommersiya əməliyyatları birjaların fəaliyyətinin özəyidir.

8.2. Kommersiya sövdələşmələrinin keçirilməsi metodları.

Kommersiya sövdələşmələri əsasən iki metodla birbaşa istehsalçılarla və vasitəçilərin iştirakı ilə həyata keçirilir. Geridə qalan üsullar bu iki metodun törəmələridir.

Bizneslə məşğul olanların artdığı müasir şəraitdə kommersiya sövdələşmələrinin yüksək səmərəlilik əsasında qurulması məqsədi ilə onların kriterilərini-meyarlarını bir daha dəqiqləşdirmək gərəkdir.

Birjalar vasitəsilə keçirilən birbaşa ticarət sövdələşmələrinin əsasən aşağıdakı üstünlükləri mövcuddur:

1. Alıcılar həqiqətən onlara lazım olan məhsulları ala bilər.

2. Alıcılar məhsulları istehsal edənlərlə elmi-tədqiqatlardan sonra, hələ layihə işləri görülərkən, məhsul üzərində təkmilləşdirmə işləri aparılan zamanı da əlaqələr yarada bilər.

3. Birbaşa münasibətlər qurulduqda texniki cəhətdən mürəkkəb olan məhsulların istehsal prosesinə nəzarət etmək mümkün olur.

4. Əksər hallarda birbaşa münasibətlər uzunmüddətli əlaqələrə və ya birgə müəssisələrə çevrilə bilər.

5. Birbaşa əlaqələr alınmış texniki vasitələrin işləməsi və istismarı zamanda davam edir (təminatlı və onun müddətindən sonrakı xidmətlər).

Birbaşa ticarət əməliyyatları məhsulların daşınılması, saxlanması, yüklərin sığorta edilməsi, gömrük işlərinin görülməsi, bank hesablaşması və digər problemləri əhatə edir. Birja ticarətində bütün bu işləri sivil qaydada və nisbətən az vaxt ərzində görmək mümkündür.

Birjalarda ticarət-vasitəçilik əməliyyatları bir qayda

olaraq satıcı və ya alıcıların tapşırığı ilə onlardan asılı olmayan vasitəçilər tərəfindən həyata keçirilir. Həmin vasitəçilər məhsul, iş və xidmətlərin alınib-satılması üzrə müştərilərinin adından çıxış edərək istənilən sövdələşmələri aparıb lazım olan əqdləri bağlaya bilirlər.

Ticarət vasitəçiləri əsasən kommersiya firmaları, brokerləri, dilerlər və s. ibarətdir ki, onların qazancı satış və alış qiymətləri arasındakı fərqlərdən və ya komission maraqlarından ibarət olur.

Müəssisə ilə vasitəçilər arasındakı münasibətlərin xarakterinə görə ticarət-vasitəçinin əməliyyatlarını əsasən aşağıdakı növlərə bölmək olar:

- məhsulların təkrarən alınib-satılması üzrə əməliyyatlar (bu zaman vasitəçilər məhsulların sahibkarına çevrilir sonra isə satır);

- agentlik əməliyyatları. Bu kimi sövdələşmələr agentlik əqdi əsasında baş tutur ki, o da konkret əməliyyat üçün yox, müəyyən regionun ərazisində müəyyən müddət üzrə müəssisə və vasitəçilər arasında bağlanır;

- komission əməliyyatları. Həmin işlər müəssisə və vasitəçilər arasında komission müqavilələri əsasında həyata keçirilir. Bu kimi əqdlərə əsasən vasitəçilər məhsulu (əmtəəni) istehsalçı müəssisələrdən komission müqaviləsi əsasında başqalarının vəsaitə hesabına, lakin öz xeyrini güdürək (əməliyyatın ümumi məbləğinin 10%-ə kimi) alış-verişdə iştirak edir;

- broker əməliyyatları. Bu zaman vasitəçi kimi çıxış edən brokerlər satıcıları və alıcıları görüşdürür və satılan məhsulun ümumi məbləğinin 2-3%-i gəlir kimi əldə edirlər.

İngiltərə və ABŞ-da birbaşa sövdələşmələr ümumi əməliyyatların 60-70% təşkil edir.

Kommersiya əməliyyatlarında vacib məsələlərdən biri kommersiya əqdlərinin (müqavilələrinin, kontraktların) bağlanmasıyla yanaşı, həmin kommersiya sövdələşmələrinin

həyata keçirilməsidir.

8.3. Kommersiya əqdlərinin bağlanması texnologiyası

Kommersiya sövdələşmələrinin keçirilməsini aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

- tərəfmüqavillərin axtarılıb seçilməsi;
- alqı-satqı əqdlərinin imzalanma üçün hazırlanması;
- alqı-satqı əqdlərinin- kontraktlarının bağlanması;
- alqı-satqı əqdlərinin şərtlərinin həyata keçirilməsi.

Həmin mərhələlərin hər biri öz növbəsində müəyyən ardıcıl görülməsi işlərdən ibarətdir. Tərəfmüqavillərin seçilməsi çox məsul vəzifədir və ondan sövdələşmənin son nəticəsi bilavasitə asılıdır. Birjalar tərəfmüqavillərin axtarılıb tapılmasına yardımçı olmaqla, onların arasında hesablaşmaların reallaşması üçün ciddi maliyyə-iqtisadi tədbirləri görür. Öncə hansı məhsulun nə qədər alınması, kimə və neçəyə satılması təyin edilir. Sonra əqdin maliyyələşdirilməsi məsələsi həll edilir. (Nəgd pulla, kredit hesabına, məhsulun bir hissəsinin mübadiləsi yolu ilə və ya başqa ixrac olunan məhsulun satışı nəticəsinə görə).

Bütün bu məlumatların əsasında alınacaq istehsal vasitələri üzrə texniki-iqtisadi tapşırıqlar hazırlanır. Bu sənəddə avadanlıqların bütün zəruri parametrləri (məhsuldarlığı, hazır məhsulun çeşidi, iş recimi, mühəndis təminatı və s.), həmçinin kommersiya şərtləri (ödəniş qaydası, məhsulgöndərmə şərtləri, sifarişin hazırlanması müddəti, servis xidməti imkanları və s.) öz əksini tapır. Bu cür tapşırıqları hazırladıqdan sonra məhsulgöndərənlərin imkanlarını öyrənməkdən ötəri xüsusi kataloqlarla tanış olmalı, sərgilərdə iştirak etməli və ya birjaların əmtəə satışlarında iştirak etmək gerəkdir.

Bəzi hallarda texniki-iqtisadi tapşırıqlar potensial tərəfmüqavillərə məktublarla müraciət edilir və orada bu təklifin nə vaxta qədər qüvvədə olması göstərilir. Müraciət edilən tərəfin cavab verməməsi layihədə iştirakdan imtinasını

göstərir.

Potensial tərəfmüqavillərdən informasiya və ya kommersiya təklifləri kimi cavablar gəldikdə sövdələşmələrin hazırlanmasında ikinci mərhələ başlanır. Bu mərhələdə texniki şərtlərin, avadanlıqların keyfiyyəti üzrə təminatlar, məhsuldaşıma qaydaları və s. dəqiqləşdirilməsi üçün danışıqlar aparılır. Ayrıca olaraq müqavilənin ümumi qiymətinin asılı olduğu ödəniş şərtləri müzakirə edilir.

Tərəflər arasında əqdin bağlanmasına hazırlıq mərhələsində alıcılar onlara lazım olan məhsulun iqtisadi hesablamasını hazırlamalıdırlar: son məhsulun maya dəyəri nəzərə alınmaqla, əmtəənin əldə edilməsi ilə əlaqədar xərclər, onların gətirilməsi və istismarı məsrəfləri, həmçinin kreditin bağlanması və əqdlərin tam qiymətinin ödənilməsi üçün məhsulların satış məsrəfləri və s.

Avadanlıqlar xaricdən valyutaya alındığı halda isə aşağıdakı halı da nəzərə almaq gərəkdir. Əgər dövlət dotasiyası və ya yardımını əsasında avadanlıqların qiymətləri təyin edilmiş aşağı səviyyədə saxlanılırsa, rəsmi dövlət orqanları ilə istehsal olunacaq məhsulun sərbəst qiymətlərlə satılması və ya alınmış dotasiyaların ödənilməsi mənbəsi razılaşdırılmalıdır.

Sövdələşmə əqdinin bağlanılmasının sonuncu mərhələsi müqavilələrin (kontraktların) imzalanması və təsdiq olunması ilə başa çatır. Bu proses aşağıdakılardan ibarətdir:

- bağlanan əqdin maddələri üzrə mətnlərinin razılaşdırılması və onların maddələr və ya hər vərəq üzrə qəbul edilməsi;

- qiymətin formalaşmasına təsir edən alınan məhsulun həcmi, hesablaşma sistemi və gətirilmə şərtləri, təminatları və digər şərtləri nəzərə alaraq sövdələşmənin son qiymətinə dair yekun danışıqlarının keçirilməsi.

Razılaşdırılmış əqd bir qayda olaraq təntənəli şəkildə tərəflərin səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən imzalanır. Məqsəduyğundur ki, əsasən satıcıların hesabına qonaqlıq və

ya adi şirniyyat və ya kokteyl stolu təşkil olunsun.

Bağlanmış kontraktın (əqdin) qüvvəyə mindiyi gündən – məqamdan, onun reallaşdırılması mərhələsi başlayır. Ona isə daxildir: işgüzar yazışmalar, bank əməliyyatları, nəqliyyat, sığorta, yeri gəldikdə isə məhsulların gətirilməsi və ya kənara çıxarılması üçün lisenziyaların alınmasını və s. təmin edənlərlə yeni əlavə əqdlərin bağlanması.

8.4. Müqavilələr və onların əsas struktur bölmələri

Tərəflər arasında kommersiya sövdələşməsinin keçirilməsini təsdiqləyən və onu rəsmiləşdirilən əsas hüququ sənəd alqı-satqı kontraktıdır. Həmin sənəd tərəflərinin məhsulların göndərilməsi və digər işlərin görülməsi üzrə razılıqlarını özündə əks etdirir.

Bu əqd sənəli tərəflərin sövdələşməsinin həyata keçirilməsi şərtləri, icrası qaydası və məsuliyyətlərini təyin edir. Əqddə kontraktın mütləq aşağıdakı şərtlər əksini tapmalıdır:

- məhsulgöndərmənin predmeti və həcmi;
 - əmtənin kəmiyyəti və keyfiyyətinin təyin edilməsi üsulları;
 - əqdin qiyməti;
 - ödəniş şərtləri və ödəniş valyutasının adı;
 - əmtənin təhvil verilməsi və qəbul edilməsi qaydası;
 - məhsulgöndərmənin təminatı, cərimə və ya həvəsləndirici sanksiyaları;
 - tərəflərin narazılıqları zaman arbitracı;
 - qarşısı alına bilməyən hallar (fors-majör hadisələri);
 - tərəflərin hüquqi ünvanları və digər rekvizitləri;
 - səlahiyyətli nümayəndələrin imzaları.
- Bütün bunlarla yanaşı kontraktın müəyyən hadisələrlə bağlı aşağıdakılar da nəzərə alınmalıdır:
- ziyanların ödənilməsi qaydası;

- məsuliyyətdən azad edilməsi prinsipləri (mülkiyyət hüququnun verilməsi halda);

- kontraktın ləngildilməsi və ya ləğv edilməsi qaydası.

Əqdlərin reallaşdırılması zaman baş verəcək halları və məsələləri əvvəlcədən nəzərə almaq mümkün deyil. Ancaq imkan daxilində onları proqnozlaşdırmaq və bir neçə variantları göstərmək gərəkdir.

Alqı-satqı ədlərinin- kontraktlarının struktur bölmələri təxminən aşağıdakı kimi adlandırılı bilər:

1) *Giriş*. Burada sövdələşmə haqda ümumi məlumatlar, tərəflərin tam ünvanları, məndə istifadə olunan terminlər, onların adları, əqdin (kontraktın) adı, bağlandığı vaxt-tarix və yer göstərməlidir.

2) *Kontraktın predmeti*. Burada əmtəənin adı və onun kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikaları verilir. Əgər əmtəə birneçə hissədən olarsa, onda onların adları müqavilənin ayrılmaz hissəsi olan əlavələrdə sadalana bilər.

3) *Sövdələşmə üzrə əmtəənin miqdarı*. Bu bənddə əmtəənin ölçü vahidi (ədəd, kub, metr, ton və s.) və keyfiyyətlərinin təyin edilməsi qaydası göstərilir (nə qədər, nə vaxt göndərmək və s.).

Yaxşı olar ki, əmtəənin kəmiyyəti tərəflərin ölçü vahidlərində əks olunsun.

Vacib şərtlərdən biri də əmtəənin qabı haqda məlumatın verilməsidir. Əmtəənin iki növ göndərilməsi mövcuddur: qabda (brutto) və qabsız (netto).

4) *Məhsulun keyfiyyətinin təyin edilməsi*.

Bu maddə keyfiyyətin müəyyən edilməsi metodu və qaydasını-prosedurunu (kimin, harada və necə) müəyyən edəcəyini aydınlaşdırır.

Məhsulların keyfiyyətinin bir neçə metodla təyin edilməsi mümkündür:

- alıcı və ya satıcı tərəfin ölkələrinin standartı üzrə;
- texniki şərtlər üzrə (əgər əmtəəyə standart yoxdursa

və ya keyfiyyətinə xüsusi tələblər mövcuddursa);

- kontraktda göstərilən təfsilat üzrə;
- marağında olan tərəflərin təsdiq etdiyi nümunə üzrə;
- əmtəədə müəyyən maddələrin mövcud olmasına

görə (max. və min. həddə);

- «tək-gəl» - əmtəəni necə varsa elə göndərilməsi (yəni satan tərəf məhsulun keyfiyyətinə cavbdeh deyil).

Məhsulun keyfiyyətinin təyin edilməsi proseduru və qaydası tərəflərin razılığı əsasında seçilir.

5. *Məhsulgöndərmə şərtləri.* Bu maddədə əmtəənin satıcıdan alıcılara gətirilməsi üzrə xərclərin kimlər tərəfindən ödənilməsini, əmtəə üzərində bir tərəfdən digər tərəfə mülkiyyətinin keçməsi, məhsulun xarab olması və ya məhvi ilə bağlı risklərin kimin üzərinə düşməsini təyin edir.

Beynəlxalq təcrübədə məhsulgöndərmənin bir neçə şərtlərindən istifadə edirlər:

- məhsulgöndərmənin zavodundan (anbarından «franko-anbar»);
- məhsulalanın «franko-anbarı»;
- FOB;
- SİF;
- KAF və s.

6) Məhsulgöndərmə müddəti və vaxtı.

7) Kontraktın qiyməti (məhkəm, dəyişkən və sürüşkən).

Müqavilədə tərəflər aralarında ödəniş şərtləri və müddəti dəqiq göstərməlidir.

Fəsil 9. Birjaların marketinqi və menecmenti

9. 1. Birja və hərraclarda rəqabət və reklam

Birja və hərraclarda rəqabət məsələsini anlamaq üçün cəmi bazar iqtisadiyyatının iqtisadi köklərini bilməliyik.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabət qaçılmaz olaraq ölkə daxilində insanların bütün fəaliyyətini əhatə etməklə yanaşı, milli iqtisadiyyatın sahələri arasında, onların daxilində, regionların arasında durduqca kəskinləşməyə doğru meyl edir və cəmi dünya iqtisadiyyatı üzrə müxtəlif səviyyələrdə və formalarda özünü təzahür edir. Beləliklə, bazar münasibətləri üzərində qurulmuş ictimai-iqtisadi sistemdə-kapitalist təsərrüfatçılığı şəraitində azad tələb, təklif və qiymətlər ən başlıca dəyərlərindən və elementlərindən olduğundan rəqabət bu sistemin hərəkətverici və aparıcı qüvvəsinə çevrilir.

Marketinq elmi hesab edir ki, rəqabət olmasa ölkələr və onların iqtisadiyyatı bu qədər inkişaf etməzdi və bu elmin özündə meydana gəlməzdi.

Birja və hərraclarda rəqabət problemi əsasən bazar iqtisadiyyatına xas olan cəhətlərlə bağlıdır. Birja və hərracların özləri bazarların müəyyən formada təzahürləridir və onların hər birinin özlərinə məxsus fəaliyyət obyektləri olan bazar məhsulları mövcuddur (əmtələr, qiymətli kağızlar və s.). Marketinq elminə görə məhsullarla əlaqədar funksional rəqabət, oxşar və eyni növ məhsulların rəqabəti vardır və onlar istər istəməz birja fəaliyyətində də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, funksional rəqabət eyni tələbatı ödəyə biləcək məhsullar arasında müşahidə edilir. Məsələn üçün yağının söndürməkdən ötəri insan su içmək istəyir və bu tələbatı sudan tutmuş, pivə, çay, dondurma və s. ödəyə bilər, yəni insanın daxilindəki susuzluq ehtiyacının ödənilməsi funksiyasını müxtəlif əvəzədicilər yerinə yetirə bilər. Oxşar məhsulların rəqabəti növ xarakterli rəqabətdir, yəni məhsullar oxşar, hətta eyni zəhəri

görünüşə və parametrlərə belə malik ola bilərlər, lakin onların arasındakı daxili keyfiyyət fərqləri ciddi olduğuna görə nəzərdə tutulan tələbatları eyni dərəcədə təmin edə bilmirlər. Eyni növ məhsulların rəqabəti isə onunla izah edilir ki, eyni adlı, çeşidli, texniki və texnologici parametrləli və hətta eyni qiymətə olan məhsulların arasında alıcılar müəyyən əlamətlərə görə öz seçimlərini edirlər. Məsələn üçün alıcılar eyni məhsulları (paltar, ayaqqabı, avtoməşinləri, boyaları və s.) rənglərinə görə fərqləndirirlər, satıcılar isə satışın həcmindən, məhsulun qablaşdırılmasından, məhsul göndərmələrin bəzi şərtlərindən asılı olaraq mallarına qiymət təyin edirlər.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı birja işində qiymət və qiymətdən kənar rəqabət metodlarının olması da nəzərə alınmalıdır. Öz növbəsində qiymətlə bağlı rəqabətin açıq (birbaşə) və gizli formaları mövcuddur. Açıq (birbaşə) qiymət rəqabətində məhsul satan tərəf satdığı malın qiymətini açıq – aşkar aşağı salaraq, alıcıları buna görə cəlb edib satışı daha tez zamanda həyata keçirə bilər. Gizli qiymət rəqabətində isə məhsulun keyfiyyəti yüksəldilir, lakin bunun əvəzində qiyməti dəyişmir və ya keyfiyyətə nisbətən az artırılır.

Qeyri – qiymət rəqabətinə isə marketinq tədbirləri, o cümlədən satışın həvəsləndirilməsi, servis xidmətlərinin təşkili və s. daxildir. Qeyd etdiyimiz kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabət bu ictimai iqtisadi sistemin özəyini təşkil edərək cəmiyyətdə olan bütün maddi, maliyyə, fiziki, intellektual və s. imkanları səfərbər etməyə imkan verir. Bütün bu prosesə birja və hərraclar da. bazar iqtisadiyyatının əsas infrastruktur ünsürləri kimi yaxından cəlb edilir. Belə ki, rəqabət birja və hərraclar arasında və onların daxilində adi hal olduğu kimi, eyni zamanda birja və hərraclarla digər bazar növləri (sərgilər, yarmarkalar və s.) arasında da müşahidə edilir. Bu rəqabət bazar məhsulları arasında və alıcılar uğrunda gedərək, müxtəlif formalar alır, qiymət amilini hərəkətə gətirir və əsasən sivil qaydada qanunlarla tənzimlənir.

Birjaların özlərinin daxilində rəqabət birja üzvləri, eləcə də vasitəçilər kimi brokerlər və dilerlər arasında müşahidə edilir. Bütün bu rəqabət münasibətləri birjaların nizamnamələri, birjaların öz daxili strukturları olan birja ticarəti qaydaları üzrə orbitrac və s. kommissiyaları tərəfindən qəbul edilmiş qaydalara əsasən tənzimlənilir və idarə olunur.

Reklam elə fəaliyyət növlərindən biridir ki, onun vasitəsilə potensial alıcılarla müəyyən formada əlaqə yaradılır və onlar məlumatlandıraraq, konkret məhsulların və ya xidmətin satışını təmin edilir. Reklamın özü gəlir (mənfəət) əldə etmək məqsədindən asılı olaraq kommersiya xarakteri daşıya bilər. Kommersiya məqsədi güdən reklam müəyyən məhsul və xidmətlərdən, biznes əməliyyatlarından, o cümlədən, birja və hərracların fəaliyyətindən maddi bəhrələnməyə, gəlir və mənfəət əldə etməyə yönəldilir. Qeyri kommersiya reklamında isə bir başa heç bir maddi maraq güdülür. Məsələn üçün əhəlinin sağlamlığının qorunması və onların mariflənməsi ilə əlaqədar olaraq reklam tədbirləri bu qəbildəndir.

Birja və hərrac fəaliyyətində bədii, texniki və psixoloji üsulların köməyi ilə satışa çıxarılan obyektlərə dair informasiyalar ümumi qaydada tələbatı yaradıb və satışını həyata keçirmək üçün bu prosesdə iştirak edən subyektlərə çatdırılır.

Birja və hərraclarda reklam həmin sferanın xüsusiyyətlərini, qarşıya qoyulmuş problemləri, yerli obyektiv və subyektiv amilləri nəzərə alaraq həyata keçirilir.

Unutmayaq ki, reklam marketinq kommunikasiya sisteminin ən geniş yayılmış və ən böyük vəsait tələb edən bir elementdir. Marketinq kommunikasiya sistemi satışın, eləcə də mənfəətin yüksəldilməsi üçün təyin edilmiş potensial alıcılara müəyyən üsul və vasitələrdən istifadə edərək məhsullar, xidmətlər və s. dair məlumatların verilməsi yolu ilə təsir imkanları kompleksidir.

Birja və hərraclarda reklam, bütün digər sahədə olduğu

kimi, daxili və xarici reklama bölünür. Daxili reklam birja və hərraclarda başqa sferalardan fərqli olaraq, olduqca geniş yayılan və həddindən artıq operativliyi, əyaniliyi və informasiyaların çevikliyi və dəyişkənliyi, eləcə də zənginliyi ilə seçilir. Burada elektron tablolar, qaçan sətirələr, lövhələr və sairələr o qədər çox və məlumatlarla dolu olur ki, xüsusi hazırlığı və sərişdəsi olmayan insanlar onlardan baş çıxara bilmir. Cəmi marketinq kommunikasiya sistemində daxildir: reklam, şəxsi satışın həvəsləndirilməsi, ictimaiyyətə əlaqə, bir başa marketinq, sərgilər və yarmarkalar. Birja və hərraclarda xarici reklamdan istehlak məhsulları və xidmətlərin reklamlarına nisbətən bir qədər məhdud istifadə olunur, buda birja və hərracların satışa çıxardığı obyektləri xüsusiyyətlərindən və s. irəli gəlir. Məsələn üçün birja və hərracların xarici reklamında şitlər, plakatlardan, nəqliyyat vasitələri üzərinə həkk olunmuş şəkil və yazılardan, televiziya yayım vasitələrindən və digər reklam daşıyıcılarından məqsədyönlü və olduqca məhdud formada istifadə edilir.

Bir çox hallarda qarşıda duran məqsədlərdən asılı olaraq reklam üç növə ayrılır:

- 1) *İnformasiya xarakterli reklam.* Bu cür reklamdan birja və hərraclar keçirilməzdən əvvəl, keçirilən zaman və keçirildikdən sonra marağında olan subyektlərə müəyyən məlumatları çatdırmaq, onlara istiqamət vermək, vaxtı və yeri göstərmək, satılan mallar, onların qiymətləri və s. dair informasiyalar vermək üçün istifadə edilir.
- 2) *Nəsihət verici reklam* vasitəsilə bir qayda olaraq potensial alıcı segmentlərinə ünvanlı reklam məlumatları çatdırılır, onlarda bir sıra şübhələrə aydınlıq gətirmək prosesləri təhlil etmək üçün informasiyalar çatdırılır, seçmə yolu ilə tələb və təklif formalaşdırılır.

- 3) *Xatırlayıcı reklam vasitəsilə* birja və hərraclarda nəinki alıcıların, eləcə də satıcıların nəzərinə müəyyən məlumatları çatdırırlar ki, onlar öz işlərini və vaxtlarını daha yaxşı planlaşdırmağa bilsin və birja və hərracların gedişatında iştirak etsinlər.

Cəmə reklam sahəsində fəaliyyət aşağıdakı ünsürlərdən ibarətdir: reklam verənlər, reklam agentlikləri, reklam vasitələri, istehlakçılar. Birja və hərracların fəaliyyətində reklam verənlər qismində əsasən birja və hərrac komitələri, istehsalçılar, topdan satıcılar, firmalar və başqaları çıxış edə bilərlər.

Reklam agentlikləri öz məhsulları və xidmətlərinə alıcı axtarmaqda olan sifarişçilərin tapşırığı ilə reklam vasitələrində gedən informasiya materiallarını tərtib edən, hazırlayan və yerləşdirən yaradıcı qrup və kommersantlar çalışan müstəqil müəssisədir. Həmin müəssisənin özəyini müştərilərin qulluğunda duran reklam mətnlərinin tərtibatçıları, rəssamlar, radio və televiziya prodüссорları, reklam vasitələri üzrə mütəxəssislər, ¹ tədqiqatçılar və istehsal sahəsində işləyən digər işçilər çalışır.

Birja və hərracların istifadə etdiyi reklam vasitələri olduqca genişdir.

- dövrü nəşrlərdə və lüğətlərdə reklam;
- çap reklamı;
- radio vasitəsilə reklam;
- kinoreklam;
- bayır (xarici) reklam;
- satış yerində reklam və s.

Reklam vasitələrinin seçilməsi əsasən aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- reklam olunan malın xarakteri və reklamın məzmunundan;

¹ Bəzi ədəbiyyatlarda adları çəkilən reklamları ilkin, rəqabət və təkanverici (yardımçı) reklama kimi də adlandırırlar.

- reklama yönəldilən vəsaitlərin məbləğindən;
- bazarın tutumundan (ölçülərindən);
- reklamın məqsədlərindən (mövcud bazarın genişləndirilməsi və ya yeni məhsul üçün bazarın yaradılmasından);
- reklam kampaniyasının miqyasından;
- potensial alıcılar (istehlakçılar) dairəsindən;
- bazarın spesifik tələblərindən;
- tələb edilən zaman kəsiyində lazım olan sayda reklam vasitələrinin hazırlanmasından;
- reklam vasitələrinin texniki imkanlarından,

Reklam vasitələrinin seçilməsində onların əhatə dairələri, yayılma tezliyi və təsir gücü nəzərə alınmalıdır.

9.2. Birja və hərracların marketing tədqiqatları

Marketing tədqiqatları prosesində birja və hərracların ətrafının mikro- və makro mühiti, birja və hərracların daxili və onlardan kənarda olan mühiti, onlar tərəfindən nəzarət edilən və nəzarət edilməyən mühit və s. elmi əsaslarla öyrənilir ki, alıcı tələbatı, təkliflər, qiymətlər, rəqiblərin hərəkəti, bazardakı qeyrimüəyyənliklər və s. nəzərə alınsın, marağında olan tərəflərin biznes layihələrində sabillik artmaqda olan gəlir təmin edilərək, strateji və taktiki problemlər öz layiqli məntiqi həllini tapsın.

Mikromühitin birja və hərracların daxili amilləri birja və hərrac mallarının qiymətləri; bölüşdürmə və satış kanalları kimi üzvlərini, brokerləri, dilerləri, satışın həvəsləndirilməsini, eləcə də birja və hərracların özlərinin təşkilat quruluşlarını birləşdirir.

Mikromühitin birja və hərraclardan kənar amillərinə daxildir: bazarlar, istehlakçılar, məhsulgöndərənlər, rəqabət və rəqiblər, ictimai təşkilatlar, marketing tədqiqatları müəssisələri, reklam agentlikləri, maliyyə – kredit və sığorta təşkilatları,

kütləvi informasiya vasitələri və s.

Marketingin elmi birja və hərracların makromühitinə tərkibinə digər sahələrdə olduğu kimi demoqrafik mühiti, iqtisadi mühiti, siyasi-hüquqi mühiti, təbii mühiti, mədəni mühiti, elmi-texniki mühiti və infrostrukturanı daxil edir.

Marketing tədqiqatlarının əsas istiqamətləri bunlardır: bazarda tələb, təklif və qiymətlərin tədqiqi yəni cəmi bazarın tədqiqi, alıcıların (istehlakçıların tədqiqi, satışa çıxarılan malların (obyektlərin) tədqiqi, reklam fəaliyyətinin tədqiqi, cəmi satış kanallarının tədqiqi, satışın həvəsləndirilməsi sisteminin tədqiqi, rəqiblərin tədqiqi, birja və hərracların özlərinin daxili mühitinə təhlili.

Marketing tədqiqatları elmi əsaslarla, təcrübədə özünü doğrultmuş qaydada aparılmalıdır. Onlar aşağıdakı ardıcılıqla aparılmalıdır:

- 1) Marketing tədqiqatlarının aparılması zəruriliyinin əsaslandırılması.
- 2) Marketing tədqiqatlarının aparılma metodlarının seçilməsi.
- 3) İnformasiyaların toplanılması metodlarının seçilməsi.
- 4) İnformasiyaların toplanılması və təhlili.
- 5) Təklif və tövsiyələrin hazırlanması.

Birja və hərracların marketing tədqiqatlarının aparılma metodları əsasən sistemli təhlil, kompleks yanaşma, texniki təhlil, proqramla sistemli yanaşma metodlarından istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda birja və hərraclarda gedən prosesləri təhlil etmək üçün xətti proqramlaşdırma, kütləvi xidmət nəzəriyyəsi, əlaqə nəzəriyyəsi, işgüzar oyunlar, iqtisadi – riyazi metodlar və başqa istifadə edilməsini də qarşıya qoyur.

Birja və hərracların fəaliyyəti sosial varlıqda təşkil olunduğundan, onların daxilində gedən proseslərin dərindən tədqiq etmək üçün sosiologiya, psixologiya, iqtisadi və riyazi statistika, ehtimal nəzəriyyəsi və başqa elmlərdə istifadə edilən

metodlardan istifadə etmək özünü təcrübədə çox doğruldu.

Digər sahələrdə olduğu kimi, birja və hərraclarda da marketing tədqiqatları obyektiv dəqiq, hərtərəfli, vahid sistem üzrə ümumi metodlar əsasında yığılmış informasiya təminatını arxalanmalıdır. Əlavə olaraq, marketing tədqiqatları prosesində aşağıdakı hədlər və tələblər gözlənilməlidir:

- marketing tədqiqatlarında mənəvi – etik normalara əməl edilməlidir;
- marketing tədqiqatları dövlət qanunları, öcümlədən haqlı rəqabət prinsipləri, iqtisadi qanunlar və qanunauyğunluqları gözlənilməklə aparılmalıdır;
- marketing tədqiqatlarında insan azadlıqları və cəmiyyətin demokratik, könüllülük prinsipləri gözlənilməlidir;
- tədqiqatların nəticəsi onların aparılmasında istifadə edilməlidir;
- informasiya verənlərin qarşısında götürülmüş öhdəliklər təmin edilməlidir (anonimliyi təmin edilməli, alınan informasiya başqasına ötürülməməli, yayılmamalı və s.

Marketing tədqiqatları prosesində istifadə edilən informasiyaları mənsəyinə, təyinatına, məxvilik səviyyəsinə, əhəmiyyətinə və digər parametrlərinə görə qruplaşdırmaq olar. Belə ki, məxvilik əlamətinə görə bu informasiyaları açıq, məxvi, tam məxvi ola bilər. Ümumiyyətlə isə marketing tədqiqatlarında istifadə edilən informasiyaları iki növə (tipə) bölürlər: ilkin və təkrar informasiyalar. İlkin informasiyalar məhz indi bu konkret marketing tədqiqatları üçün müxtəlif yolla toplanan və hazırlanan informasiyalardır. İlkin informasiyaların əldə edilməsi üçün vaxt, pul – maliyyə resursları, işçi qüvvəsi və maddi imkanlar sərf edilməlidir. Lakin təkrar informasiyalar əvvəllər başqa hadisə və proseslərlə əlaqədar toplanmış informasiyalardır. Həmin

informasiyalar insanların və kompüterin yaddaşında həkk olunur, müəyyən sənədlərdə iz buraxaraq saxlanılır. Bu təkrar informasiyaların əldə edilməsi olduqca operativ, az vaxt və vəsait məsrəfləri ilə qruplaşdırılır və birja və hərracların işində adi iş məmurları, brokerlər, dilerlər və s. tərəfindən istifadə edilir. Yeganə olaraq təkrar informasiyaların indi baş verən hadisə və proseslər üçün istifadə edilməsindən əvvəl onlar dəqiqləşdirilməli və yeri gəldikdə ilkin informasiyalarla zənginləşdirilərək, kompleks şəkildə istifadə edilməlidir.

Birja və hərraclarda aparılan marketing tədqiqatlarını iki qrupa ayırmaq olar: daim və vaxtaşırı. Daima aparılan marketing tədqiqatları prosesində birja və hərracların ətraf mühitində gedən dəyişikliklər daima izlənilir və tədqiq edilərək cari dövrdə nəzərə alınır. Vaxtaşırı həyata keçirilən marketing tədqiqatları isə bir qayda olaraq qarşıya çıxan müəyyən konkret problemin həll edilməsi ilə əlaqədar, eləcədə qrafik üzrə əvvəlcədən planlaşdırılmış marketing tədqiqatlarıdır.

Marketing tədqiqatlarını aparmaq üçün informasiyalar müşahidə, sorğu, test, sınaq və s. istifadə edərək toplanılır.

Birja və hərraclardan informasiyaların toplanılması məqsədilə ümumi və xüsusi uçot və analitik təhlil sistemi formalaşdırılır. Bununla əlaqədar xüsusi cədvəllər matrisalar və qrafiklər tərtib edilir. gündəlik statistika göstəricilər onların üzərinə köçürülür, xüsusi hesablamalar aparılaraq birja və hərrac məhsullarının hər biri üçün satışın həcmi, qiymətlər və s. dair trendlər təyin edilir və iqtisadi meyllər müəyyənləşdirilir. Bu gür tədqiqatların aparılması üçün yeri gəldikdə texniki vasitələrdən (sayqaclardan, kino və videokameralardan, xüsusi proqramlarla təmin edilmiş güclü kompüterlərdən və s.) istifadə edilir.

9.3. Birja və hərraclarda ticarətin təşkili və tənzimlənməsi

Müxtəlif növ birjalarda birja ticarətinin təşkili yerləşdikləri ölkələrin qanunları və onların özləri tərəfindən qəbul edilmiş qaydaları ilə tənzimlənilir, təşkil edilir və idarə olunurlar. Buna görə də müəyyən bir birjada ticarətin təşkilini bilmək üçün həmin birjaların yerləşdiyi ölkələrin müvafiq qayda və qanunlarını, eləcə də həmin birjaların özlərinin fəaliyyət xüsusiyyətləri və qəbul etdikləri ticarət prinsipləri haqqında kifayət qədər məlumatlanmaq gərəkdir.

Hər bir ölkədə birja ticarətinin təşkili müxtəlif növ birjaların fəaliyyətinə dair qəbul edilmiş müvafiq qanunlarla tənzimlənməlidir. Həmin qanunlarda ardıcıl olaraq birja ticarətinin təşkili qaydaları, birja sövdələşmələrinin növləri, birjaların əsas struktur bölmələrinin siyahısı, aparılmış birja sövdələşmələrinə və birja qiymətlərinə dair birja üzvlərinin məlumatlandırılması qaydaları, birja əqdləri bağlandıqda tərəflər arasında qarşılıqlı hesablaşmalara dair məlumatlar və informasiya axınları qaydaları öz əksini tapır.

Birja əməliyyatlarının həyata keçirilməsi qaydalarına əksər hallarda birja reqlamenti deyirlər. Həmin reqlament birjaların iş recimini və prosesini tənzimləməklə yanaşı bütün birja ticarəti üzvlərinin kommersiya maraqlarını qorumalı, eləcə də dürüst və səmərəli işləmək üçün şərait yaratmalıdır. Birja qaydalarını şərti olaraq əsasən aşağıdakı dörd hissəyə bölmək olar.

1. Birja ticarətinin keçirilməsi qaydası. Həmin bənddə birja ticarətinin

harada, hansı sessiyalar üzrə və saatlarda keçiriləcəyi müəyyənləşdirilir.

Bir qayda olaraq birja ssesiyası dedikdə onun rəhbərliyi müəyyən etdiyi zaman kəsiyində qanunu hesab ediləcək birja ticarətində bağlanan əqdlər başa düşülür. Birja sessiyaları üzrə

vaxt elə ayrılıb təyin edilir ki, o eyni çeşiddə məhsul satan başqa birjaların ticarət ssesiyaları ilə üst – üstə düşməsin. Bu birja ticarəti iştirakçıları və marağında olan tərəflərin müəyyən problemlə məsələlərinin həll edilməsi, eləcə də arbitrac əməliyyatlarının aparılmasına imkan yaradır.

2. Birja ticarətinin növləri. Belə ki, birjaların özləri onlarda aparılacaq sövdələşmələrin təfəsilatını müəyyənləşdirərək, öz fəaliyyətlərinə və bazar subyektlərinin bağlayacaqları əqdlərə istiqamət verir və birja ticarəti prosesini tənzimləyərək idarə olunan və mümkün olan hala salır.

Ticarət ssesiyası başa çatdıqdan sonra bütün əqdlər müvafiq qaydada qeydiyyatda alınaraq rəsmiləşdirilirlər. Hətta şifahi formada bağlanan belə əqdlər ticarət ssesiyasının sonunda yazılı formada bağlanan əqdlər kimi rəsmi gücə malik olurlar. Birjalarda bağlanan kontraktlar imzalanıb qeydiyyatdan keçdikdən sonra müştərilərə təqdim edilirlər ki, brokerlərin haqqlarını ödəsinlər.

3. Birja informasiyasının birja ticarətinin iştirakçılarına vaxtında, yerində, tam və dəqiq formada çatdırılması onlara bazarı istədikləri kimi təhlil edib və düzgün hesab etdikləri qərarları qəbul etməyə imkan verir.

Birja informasiyaları ümumiləşdirilmiş və cari formada marağında olan tərəflərə sistemləşdirilmiş şəkildə, müəyyən edilmiş qaydada çatdırılır. Əksər birjalarında cari birja informasiyaları satışa çıxarılan obyektlərin alınıb və satılması təklifləri ilə birlikdə sıx ticarət ssesiyasında qiymətləri və satışın miqdarları kimi elektron tablolarda əks olunur. Lakin bu informasiyalar, o qədər çox olur və sürətlə qısa vaxt ərzində yayılırsa, onları dərinlən təhlil etmək çətin olur. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq və bazarda vəziyyəti öyrənmək üçün onları fərdi kanallarla əldə edib təhlil etməyə üstünlük verilir.

Bir çox hallarda cari informasiyalar kommersiya sirri kimi qorunduğu üçün onlar yalnız bu birjada xüsusi yer və

icazə almış birja ticarəti iştirakçılarına təqdim edilə bilər.

Ümumiləşdirilmiş informasiyalarda birja ticarəti günün sonuna olan yekun nəticələr göstərilir ki, həmin informasiyaların əsasında birja ticarətinin proqnozlaşdırılmasında olduqca önəmli olan texniki təhlil aparılır.

4. Birja üzvləri və digər birja ticarəti iştirakçıları arasında qarşılıqlı hesablaşmalar qaydası. Bu bənddə birja ticarətində bilavasitə iştirak edənlərin qarşılıqlı hüquqları və vəzifələri öz əksini tapır.

Qeyd edək ki, müxtəlif ölkələrdə və eləcədə birjalarda istifadə edilən hesablaşmalar sistemləri olduqca fərqlidirlər. Buda əsasən həmin ölkələrdə qəbul edilmiş hesablaşma qaydalarının milli fərqləri ilə yanaşı müəyyən birjalarda qəbul edilmiş hesablaşmaların təşkili xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

Təcrübə göstərir ki, birja ticarəti qaydalarının tələblərinə riayət olunması birja komitələrinə həvalə olunur.

Birja ticarətində nöqsanlara yol vermiş, birja ticarəti üzvləri müxtəlif cür cəzalandırılırlar. Bu işdə ciddi nöqsan sayılan düzgün olmayan məlumatların yayılması, bilərəkdən öz üzərinə düşən vəzifələrin yerinə yetirilməməsi, yalançı hərəkətlər və müftəxorluq edən birja ticarəti üzvləri birja üzvlüyündən qovulur. Birja ticarəti qaydalarının hər bir pozuntusuna dair məlumatlar birjalarda çalışan inzibati işçilər tərəfindən hərtərəfli öyrənilir və onları pozanların adlarını çəkməyə və görülmüş tədbirlərə dair məlumatları birja ticarəti üzvlərinə çatdırırlar. Birja ticarətində iştirak edənlərin siyahısını birja üzvləri və birja qanunu və qaydalarına əsasən buna hüquqi olan tərəflər tərtib edə bilər.

Birja ticarətində iştirak edənlərin tərkibi birjanın növündən asılı olaraq, qəbul edilmiş qanunverici sənədlərlə müəyyənləşdirilir. Cəmi bica ticarəti zamanı salonda (zalda) iştirak edənləri aşağıdakı dörd qrupa bölmək olar:

- birja kontraktlarına (əqdlərini) bağlayanlar;

- birja əqdlərini bağlanılmasını təşkil edənlər;
- birja ticarətinin gedişatına nəzarət edənlər;
- birja ticarətinin müşayətciləri

Birjalarda əməliyyatları yalnız müəyyən birja fəaliyyəti sahəsində ixtisaslaşmış olan mütəxəssis iştirakçılar tərəfindən aparılır. Birja əməliyyatlarında vasitəçi kimi çıxış edənlər birja maklerləri, komissionerlər, kartye, broker, diler, marker – meyker və s. kimi adlandırırlar. Onların hər biri öz hesabına və ya müəyyən şərtlərlə bağladıkları əqdlərin ümumi məbləğinə nisbətən 1 – 3 və s. faizdə gəlirə işləyir.

Birja ticarətində iştirak edənlərin tərkibi birja ticarəti qaydaları ilə təyin edilir və onların açıq və ya qapalı olmasından asılı olaraq fərqlənir.

Belə ki, açıq birjalarda zalda əqdlərini bağlamaq hüququna birja üzvləri və onların nümayəndələri, birjada yer almış brokerlər və birja ticarətində daimi və bir dəfəlik iştirak etmək hüququ olanlar malikdirlər.

Qapalı birjalarda əqdləri yalnız birja üzvləri və onların nümayəndələri, eləcə də birjada yer almış brokerlər bağlaya bilər.

9.2. Birja və hərraclarda baş verən münaqişələr və onların həlli yolları

Birjaların fəaliyyətində baş verən bütün münaqişələri səbəblərinə, mənbələrinə, növlərinə, xarakterinə və s. görə təsnifləşdirmək olar. Mütəxəssislərin fikrincə əsasən iki növ risk mövcuddur: texniki və maliyyə riskləri. Belə ki, texniki risklərə daxildir:

- tikinti meydançasının hazırlığının və müəssisələrin inşaatının ləngidilməsi;
- avadanlıqların göndərilməsinin və müəssisənin işə salınmasının ləngidilməsi;
- mövsümi xammaldan istifadə edildiyi üçün və

gözlənilməz dayanmalar nəticəsində istehsalın gec fəaliyyətə başlanması;

- istehsalın istismara buraxdığı və komissiyanın obyektini qəbul etdiyi zaman gözlənilməz dayanmalar;
- xammalın olmaması;
- məhsulun aşağı keyfiyyətdə olması;
- dövlət normativlərinin gözlənilməməsi;
- məmulatın uzun müddət istifadə edilməsi: nə qədər tez məhsul köhnələ bilir, alternativ məhsulun yaranması və onun bazarı tutması, məhsulun istehsalçıya təsiri və s.;
- istehsalın texnologiyasına təsir edən yeni xarici mühit.

Biznesdə mənfəət və ziyanların (itkilərin-xərclərin) miqdarı məhsul satışının həcmindən çox asılıdır. Məhsul satışının həcmi planlaşdırmaq üçün isə ziyansızlığı təhlil etmək gərəkdir.

Birja ticarəti prosesində yarana bilən münaqişələri ilkin səbəbləri, onların növləri təşkiləşməsi dərəcələri, nəticələri ilə həll qaydaları üzrə qruplaşdırmaq olar.

I. Səbəbləri:

- alıcı tələbatının ödənilməməsi və ya belə təhlükənin yaranması imkanları;
- öz səhvlərinin tərəfmüqavillinə və onun ünvanına yazmaq;
- psixoloji dözümsüzlük (sıxışdırılmayan);
- xidmət zamanı alıcının yubadılmasına etirazı;
- alıcının əmtəənin keyfiyyətdən narazılığı;
- alıcı və ya satıcılara müraciət formaları və s.

II. Münaqişənin növləri:

- hüquqi münaqişə;
- hər iki tərəfin səhvindən yaranan münaqişə.

III. Münaqişənin kəskinləşdirilməsi səbəbləri.

- nisbi;

- zəif;
- güclü.

IV. *Münaqişənin nəticələri.*

- münaqişənin tam həlli;
- qismən həlli;
- əvvəlki vəziyyətə qayıtmaq.

V. *Münaqişənin aradan qaldırılması yolları.*

- xeyirxahlıq və özünüidarəedəbilmə;
- «neytralladıcı» fikirdən istifadə olunması;
- üçüncü şəxsin iştirakı;
- münaqişələri araşdırmaq;
- münaqişələrin kəskinləşməsinə toxunmamaq;
- münaqişənin operativ həlli.

Birjaların əksəriyyətində hüquqi cəhətdən münaqişələri həll etmək üçün xüsusi sistem mövcuddur. Tərəflər arasında münaqişəni onlar həll edə bilmədikdə işə dövlət arbitrac və ya iqtisad məhkəməsi qoşula bilər. Bunun üçün birja rəhbərliyi, tərəflərdən biri və ya müəyyən hadisə ilə bağlı hüquq mühafizə, vergi orqanı və s. rəsmi qaydada müraciət etməlidirlər.

Münaqişəli vəziyyətlərdə özünü necə aparmalı.

Ziddiyyət konflikt nədir? Ümumi şəkildə bir-birinə zidd olan qüvvələrin, fikirlərin, ideyaların toqquşmasıdır. Deməli, münaqişənin mənbəyi insanların özüdür, onların özlərinin, ideyalarının, məqsədlərinin və s. müxtəlifliyidir.

Ümumiyyətlə, münaqişə dialektikanın elementi kimi, inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi zəruridir. Münaqişəsiz heç vaxt köhnə öz yerini yeniyə vermir. Cəmiyyətdə demokratlaşma həmişə münaqişə situasiyalarının sayını artırır.

Münaqişələri növləri. Qarşı-qarşıya duran tərəflərin, ideyaları müsbət və mənfi olmasından asılı olaraq münaqişənin üç növü vardır:

- 1). «Plyus-plyus» münaqişəsi.
- 2). «Minus-minus» münaqişəsi.

3) «Plyus-minus» münaqişəsi.

Münaqişə zamanı tərəflərin hərəkəti. Münaqişə vəziyyətində tərəflər özünü necə aparmalıdır? Bu zaman hansı hərəkət tərzini seçmək lazımdır? Bu suallara eyni, birmənalı cavab vermək mümkün deyil, çünki bu zaman hər şey münaqişənin mahiyyətindən və onda hansı adamların iştirak etdiyindən asılıdır. Lakin, bizdə, xüsusən də rəhbərlər də münaqişə vəziyyəti meydana çıxan zaman müəyyən hərəkət tərzini və ya qayda formalaşmışdır. Bu hərəkət tərzini və ya qayda, qismən bizim tərbiyəmizdən, qismən – bizim xarakterimizdən, qismən isə bizim münaqişəli həll etmək bacarığımızdan, təcrübəmizdən və biliklərimizdən asılıdır.

Münaqişə vəziyyəti ilə biz uşaqlıqdan qabaqlaşır, rastlaşırıq.

Münaqişəni həll etməyin ən vacib şərti onu dərk etmək, onu düzgün başa düşməkdir. Hətta düzgün hərəkət tərzini dərk etdikdə onu daha düzgün başa düşmək olur. Buna görə də aşağıda münaqişə vəziyyətində daha çox rast gəlinən stilləri, hərəkət tərzlərini izah edək.

1) Müdafiə, özünü təcrid etmə stili. Bu hərəkət tərzini ən çox yayılmış stildir. Bu hərəkət tərzini xüsusi düşünülmüş qərar qəbul etməyi tələb etmir, öz-özünə meydana çıxır. Faktiki olaraq bu insanın təbii reaksiyasıdır, özünün «Mən»liyini təsdiq və müdafiə etmək istəyidir ki, nəticədə, başqasının mənafeyini nəzərə almadığından, insanlığın, özünü müdafiə edənin təcrid olunmasına səbəb olur. Bu qayda aşağıdakı üç formada özünü göstərir:

a) münaqişədən qaçma (konfliktdən qaçmağa, onu inkar etməyə çalışırlar. Bunu həmin adamın qorxaqlığı, ehtiyatlı olması və ya özünün karyerasına, tərəf müqabili ilə münasibətinə ziyan vurmaq istəməməsi ilə izah etmək olar. Çünki bu cür adamlar münaqişə nəticəsində heç bir şeyə nail olmayacaqlarını düşünürlər.

b) münaqişəyə hakim olmaq, üstün olmaq. Bu konfliktdən qaçmanın əks tərəfidir, lakin bu stil (üsul) adamı daha çox tənhalığa sövq edir. Burada başlıca hərəkətverici qüvvə özünü təsdiq etməyə, hakimiyyətə can atmadır. Bu əsasən qeyri-normal rəhbərliyə və ya rəhbərə aiddir. Belə hallarda insanlar qarşılıqlı olaraq öz iradəsinə başqalarını tabe etmək və qələbə çalmaq naminə münaqişəyə qoşulur.

Bu cür vəziyyətdə münaqişənin həll edilməsinin ən son, axıncı yolu konfliktin mənbəyini, konflikti yaratmaq istəyən adamı bu prosesdən uzaqlaşdırmaqdır.

Amerika psixoloqlarının 1983-cü ildə 650 adam arasında aparılan tədqiqatların nəticəsi göstərmişdir ki, sorğuda iştirak edənlərin 68%-i onlara sərfəli olmayan adamı kənarlaşdırmaq istədiyini bildirmişlər.

b) tabe olmaq, güzəştə getmək. münaqişəni həll etməyin ən sadə, ən asan forması tərəf müqavilənin avtoritetinə tabe olmaqdır.

Yuxarıda qeyd olunanlar heç də onu göstərmir ki, hər bir münaqişə hökmən ambisiyalar uğrunda mübarizəyə, güclülərin qələbəsinə, zəiflərin məğlubiyyətinə, alçaldılmasına çevrilməlidir. Münaqişəni həll edilməsi üzrə mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, münaqişə müəyyən pozitiv dəyişikliklərə nail olmaq vasitəsidir və hər iki tərəf bundan xeyir əldə etməlidir. Bunun ən yaxşı yolu əməkdaşlıqdır.

Əməkdaşlıq iki formada: kompromis və konfliktli birgə həll etmək formasında həyata keçirilir.

Kompromis. «Ən pis sülh ən yaxşı didişmədən yaxşıdır» prinsipinə əsaslanır. Bu formanın üstünlüyü ondadır ki, o münaqişədə iştirak edən tərəfləri tənhalığa, ayırmağa yox, birləşməyə, bir orta məxrəcə gəlməyə sövq edir.

Birjalarda münaqişələrin sivil qaydaları həll edilməsi üçün arbitrac komissiyası yaradılır. Həmin komissiya başlıca vəzifəsi satıcılar, alıcılar və vətəndaşlar arasında birja sövdələşmələrinin (əqdlərinin) bağlanması və icrası zamanı

yaranan mübahisələri həll etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda bu arbitrac komitələri birjaların fəaliyyətində yaranan münaqişələri və onların nəticəsində keçirilmiş iqtisad məhkəmələrinin təcrübələrini təhlil edir, birja əməliyyatlarının gedişatı qaydalarına nəzarət edir, eləcədə birjaların təsisçilərinin ümumi iclası və birja komitələrinin qəbul etdiyi qərarların yerinə yetirilməsinə nəzarət edərək, onların reallaşdırılmasını təmin edirlər.

Fəsil 10. Azərbaycan Respublikasında birja və hərracların inkişafı perspektivləri

10.1. Azərbaycan Respublikasında birja və hərracların formalaşmasının iqtisadi və siyasi əsasları

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın vəziyyəti birja və hərracların da inkişafına ciddi təsir göstərir.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisi 86,6 mln kv km, əhalisinin isə sayı təxminən 8,6 mln nəfərdən ibarətdir. Təcrübədə bu ərazinin 20% Ermənistan ordu birləşmələrinin nəzarəti altındadır. Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması ilə əlaqədar xeyli ərazimiz su altında qalıb, Gürcüstan Respublikası qeyri-qanuni olaraq sərhədlərini ölkəmizin ərazisinin hesabına genişləndirib. Hesab etsək ki, 1828 – ci ildə Şimali Azərbaycan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edilərkən onun ərazisi təxminən 140min kv.km təşkil edirdi. (əhalisi 7 mln nəfər), 1920-ci ildə Sovet hakimiyyəti qurulduqda bu ərazi 114 mln kv km. (əhalisi təqribən 2,3 mln nəfər) təşkil edirdi.

Azərbaycan Respublikasının başına gətirilən bütün bəlaların əsasında yəqin ki, onun qeyri-adi təbii-iqlim şəraiti, coğrafi mövqeyi və təbii sərvətlərə malik olmasıdır. Belə ki;

- 1) Nisbətən az sahəsi olan ölkəmizdə biri-birindən çox uzaq olmayan bütün dünyada müşahidə edilən 11 təbii iqlim şəraitindən doqquzu mövcuddur.
- 2) Azərbaycan Respublikası elə coğrafi məkanda yerləşib ki, onun ərazisi şimal və şərq, eləcə də qərbi və şərq, onların üzərində olan dövlətlərin iqtisadiyyatları və mədəniyyətlərini biri-biri ilə əlaqələndirmək imkanına malikdir. Buna görə də təsadüfi deyil ki, bu günkü «Traseka» layihəsi

üzrə inkişaf etdirilən məşhur «İpək Yolunun» əsas avtomobil və dəmir yolu xətləri, eləcə də dəniz-bərə əlaqəsi onun ərazisindən keçir.

- 3) Azərbaycan Respublikasının ərazisində zəngin neft və təbii qaz ilə yanaşı qızıl, mərmər, gips, mineral su və s. yataqları, meşələri, hidroresursları və başqa sərvətləri vardır.
- 4) Azərbaycan Respublikasında qonşu İran, Türkmənistan və s. nisbətlər əmək ehtiyatları yüksəkdir və onlar elmi təhsilə, təcrübəyə malikdir.

Yuxarıda qeyd edilən müsbət cəhətlərlə yanaşı ölkəmiz üçün qeyri-qənaətbəxş olan amillər də var ki, onlar iqtisadi və sosial inkişafımıza maneçilik törədir. Bu amillər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Ermənistan Respublikasının ölkəmizə təcavüzünün davam etdirilməsi və müharibə vəziyyətinin olması ilə əlaqədar qeyri-müəyyənlik.
- 2) Bazar iqtisadiyyatına keçidin elan edilməsi fonunda bu ictimai-iqtisadi sistemin formalaşdırılması və bərqərar olması üçün qanunların kifayət qədər olmaması, mövcud qanunlardakı ziddiyyətlər, onların icrasının zəif olması, işlənməsi və s.
- 3) Bazar iqtisadiyyatına xas olan infrastruktur şəbəkəsinin tam yaradılmaması. Həmin infrastruktur şəbəkəsinə daxil olan elementlərin içində əmtəə, valyuta, fond qiymətli kağızlar bazarı, fyuçers və opsiyon, eləcə də əmək birjaları da olmalıdır.
- 4) Bazar iqtisadiyyatının əsas elementləri hesab edilən tələb, təklif və qiymətlər sərbəst (azad)

prinsiplərinin pozulması, bazar iqtisadiyyatının işləmə mexanizminin təmin edilməməsi, inhisarçılıq meyllərinin güclənməsi. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı mexanizminin işləməsi üçün dövlət bələdiyyə və şəxsi (özəl) mülkiyyət arasında (heç olmazsa biznes sahəsində) bərabər hüquqluluq prinsipi gözlənilməli, dövlət aparatı tərəfindən yaradılmış icra və nəzarət edici strukturlar qəbul edilmiş qanunların həyata keçirilməsini təmin etməli, cəmiyyətin demokratik dəyərləri və insanların azadlıqları qorunmalıdır. Bizdə isə bu sahədə olduqca böyük problemlər var və onlar artmaqdadır.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı əsasən neft və qaz hasilatı üzərində qurulduqdan iqtisadiyyatın digər sahələri bu sferanın ətrafında cəmləşərək kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Mənfi cəhətlərdən biri də odur ki, burada sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti paytaxt Bakıda yerləşdiyindən buranın elektrik, su, qaz və digər infrostrukturu daha yaxşı inkişaf etmişdir. Buna görə də Bakıya əhali axını artmış, başqa yerlərin iqtisadiyyatı isə zəifləyərək ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi problemi genişlənmişdir.

Göstərilən bu və ya digər problemlər olmasa ölkəmizdə ümumi iqtisadi göstəricilər daha yüksək olardı və əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətində gərginlik aradan qaldırılardı.

Birja və hərraclər vastəsilə dövlətin və cəmiyyətin maddi, maliyyə-pul, əmək və s. ehtiyatları səfərbər ediləcək. Ölkə və biznes üçün daha çox maraq doğuran sahələrə yönəldilir. Bununla yanaşı birja və hərraclər səfərbəredici tənzimləmə, qiymətin əmələ gəlməsi və s kimi funksiyaları yerinə yetirir. Ölkəmizdə birja və hərracların bu imkanlarından olduqca az istifadə edilir və nəticədə cəmi ölkə əhalisi və iqtisadiyyatı bununla əlaqədar imkanları əldən verərək ziyan çəkir.

Hal-hazırda ölkəmizdə doqquz əmtəə birjasından ikisi qalıb, bir banklararası valyuta birjası fəaliyyət göstərir, qiymətli kağızlar bazarı isə fond birjası kimi qələmə verilsədə hələlik geniş yuyulmayıb, fyuçers və opsiyon birjası isə tamamilə yoxdur. Birjaların belə bir vəziyyətdə olması iqtisadiyyatımızın hələ də geridə qalmasının, qeyri proporsionallıqdan, eləcə də bir çox başqa obyektiv və subyektiv problemlərdən asılılıqdan bəhs edir. Birja və hərracların üzərində dövlət qayğısının artırılması gələcəkdə daha demokratik qabaqcıl elmi, texniki və texnologiyaya əsaslanan çevik yüksək rentabelli iqtisadiyyat qurmağa imkan verəcəkdir.

10.2. Əmtəə birjalarının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

XX- əsrin 90-cı illəri ərəfələrində keçmiş postsovet məkanında gedən siyasi və iqtisadi halisələr sosialist təsərrüfatçılığı və xalq təsərrüfatının idarəedilməsi sisteminin süqutuna gətirib çıxardı. Beləliklə, əvvəllər sovet imperiyasının tərkibinə müttəfiq respublika kimi daxil olan ərazilərdə müstəqil mərkəzlərin yaradılması meyilləri artdı. Artıq 1990-cı ilin əvvəllərində Azərbaycanın keçmiş müttəfiq respublikaları və sosialist ölkələri ilə təsərrüfat-iqtisadi əlaqələrinin birdəfəlik sındığı üçün, iqtisadi integrasiya əlaqələri əsasında biri-biri ilə sıx bağlı olan sənayeni və onunla birbaşa bağlı olan maddi istehsal sahələrini xammal və materiallarla təmin etmək, müəssisələrin hazır məhsullarını ölkənin hüdudlarından kənarda satmaq mümkün olmadı.¹ Bütün bu və digər obyektiv

¹ Бир чох аналитиклярин тядигиня эюря, Совет Иттифагынын дабылмасы «сынаг дашы» кими 1988-жи илдя Гарабаь щадисяляри, Ермянистанда азярбайъанлылара гаршы мягсядйюнцмлц сийасятиндян, Газахстан вя Эцржцстанда нцмайишчилярин дйюцццб вя юлдцрцццб дабыдылмасындан вя диэяр щадисялярдян башлады.

hadisələr Bakıda əmtəə birjalarının yaradılması problemini aşkar etdi. Bununla əlaqədar keçmiş Azərbaycan Respublikası Dövlət Maddi-Texniki Təchizat Komitəsinin rəhbərliyinin göstərişinə əsasən aparıcı nazirlik, idarə, müəssisə və təşkilatların təşəbbüsü qrupu əmtəə birjasının yaradılması üçün bütün ilkin sənədləri, o cümlədən birjanın nizamnaməsini işləyib hazırlandı.

Onu qeyd edək ki, həmin dövrlərdə bütün keçmiş ittifaq ərazisinin hamısında birjalarıda iqtisadiyyatın xammal aclığından və bazar məkanının məhdudiyyətindən, qapalılığından qurtara biləcək xilaskar sifətində görürdülər. Görünür məhz bu amilin təsiri altında keçmiş müttəfiq respublikalarda qısa bir müddətdə – 1990-1991-ci illərdə 542 birja yaradılmışdır. Onlardan 10 əmtəə birjası Azərbaycanda qeydiyyatla alınmışdır. Yeni birjalar böyük iqtisadi mənfəət vəd edərək, bazar iqtisadiyyatının və onun marağında olan tərəflərinin hamısının imkanlarını genişləndirmək məqsədilə yaradılırdı, ona baxmayaraq ki, o zaman birjaların mahiyyətini dərinədən dərk edənlər çox az idi. Həmin dövrlərdə birjalar ətrafında yaranmış qeyri-normal yüksək maraq onların iş mexanizmi və strukturlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərdi. Misal üçün, Bakı Respublika Əmtəə Birjasının nizamnamə fondu 1,0 mln. rubl (təxminən 0,2 mln. ABŞ dolları) təşkil edirdi, onun təsisçiləri sırasına isə «Azneft» istehsal birliyi, «Bakenercihaz» elmi-istehsalat birliyi və b. (cəmi 24 istehsalat birliyi, müəssisə və təşkilatlar) daxil idi.

Hələ 1990-cı ilin əvvəllərində Bakı əmtəə birjasının əsas struktur bölmələri olan arbitrac komissiyası, işgüzar etika üzrə komissiya, ekspert komissiyası və s. təşkil edilməsi normal birja ticarətinin keçirilməsini mümkün etmişdir.

Азәрбајҹанда 20 йанвар 1990-жы ил щадисяляри заманы йцзлярля инсанын мящв вя шикяст едилмяси башга миллиятлярдя дя азадлыг вя мцстягиллик мейиллярини даща да йцксялтди.

Başlıcası isə Bakı Respublika Əmtə Birjasının yerləşdirilməsi üçün dəmir və avtomobil yolları kommunikasiyası olan böyük anbar və baza komplekslərinə bitişik bir bina ayrılmışdır ki, onun da əsaslı təmir edilməsi və xüsusi avadanlıqlarla təminatı nəticəsində birja üzvləri, brokerlər və işçi heyətin çalışması üçün lazımi şərait yaradılmışdır.¹ Həmin əmtə birjasının kifayət qədər səliqə və səhmanlı ticarət zalında böyük məlumat tablosu, müştərilərin sərəncamına rabitə sistemi və digər lazımi vasitələr verilmişdir. Bununla yanaşı, yeri gəldikdə brokerlər və müxtəlif maraqlı və səviyyəli müştərilərin sərəncamına cüzi qiymətə anbar binaları, qaldırıcı texnika, nəqliyyat vasitələri və ən yüksək səviyyədə digər xidmətlər göstərilir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Respublika Əmtə Birjasının imkanlarından istifadə etmək istəyənlərin sayı onun imkanlarından qat-qat az idi. Bu cür vəziyyətin səbəblərini, yuxarıdakı fəsillərdə qeyd edildiyi kimi, əmtə birjasının özündə yox, yeni yaradılmaqda olan bazar iqtisadiyyatının özündə, onun cəmi infrastrukturunun inkişaf etdirilməsində, təşkilati-hüquqi bazanın ziddiyyətlərində, icra və nəzarətedici qurumların səmərəsinin az olmasında və s. axtarmaq lazımdır.

Paradoks olsa da ölkəmizdə əmtə və digər birjaların fəaliyyətlərində durğunluq əsasən son 13-14 ildə başları və cəmi bazar münasibətinin təşkili və idarəedilməsini tənzimləyən müəyyən qanunlar qəbul edildikdən sonra üzə çıxmağa başladı. Belə ki, «Əmtə birjası haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu 25 may 1997-ci ildə (№ 803) təsdiq edilmişdir və bu hadisədən sonra təxminən ölkəmizdə fəaliyyət göstərən birjalarından cəmi 1-2 az-çox

¹ Щяля Советляр юлкяси даьылмаздан яввял Азярбайжанда йарадылмыш илк биръя – Бакы Республика Ямтя Биръасы щал-щазырда яввялляр Нобел гардашларынын ат тювляляри вя она битишик бинада йерляшмишдир (цнваны: 370141, Бакы ш. Я.Ялякбярөв кцч., 83/23).

işlərini davam edə bilmişlər. Qalanları isə sağlam bazar məkanı olmadığından iflasa uğramaması üçün fəaliyyətlərini dayandıрмаğa məcbur olmuşlar.

Dövrün, günün acı real həqiqəti ondan ibarətdir ki, bazar iqtisadiyyatı və eləcə də birjaların qanunvericilik bazarları zahirən nizam-intizama salınıb möhkəmləndirildikcə əvvəllər əldə edilmiş sahibkarlıq və təsərrüfatçılıq azadlıqları əsassız maneələr, sahə maraqları və inzibati-məmur iddialarının təsiri altında boğuşmağa başladı. Bütün bunlar korrupsiyanın artmasına, təbii dövlət inhisarlarının mövqelərinin möhkəmlənməsinə və onların sərəncamlarında olan elektrik enerjisi, neft məhsulları, qaz, su və digər kütləvi gündəlik tələbat əşyalarına qiymətlərin yüksəlməsinə gətirib çıxardı.

Görünür, Milli Məclis tərəfindən qəbul olunan qanunlarda Azərbaycan Respublikası kimi keçmiş sosialist və təsərrüfatçılıq sistemindən mütərrəqi və çevik bazar iqtisadiyyatı üsul idarəsinə keçiddə müəyyən spesifik xüsusiyyətlər mütləq nəzərə alınmalıdır. Həmçinin məqsədəuyğundur ki, yüksək səviyyəli hakimiyət dairələrindən gələn qanun, sərəncam və göstərişlər onların hökumətin ümumi iqtisadi siyasətinə, inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin qanun və qaydalarına, beynəlxalq standartlara və s. uyğun gəlməsini təyin etmək məqsədilə xüsusi ekspert qiymətləndirməsindən keçsinlər.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən əmtəə və digər birjaların təkmilləşdirilməsi cəmi milli iqtisadiyyatın ümumi inkişaf problemləri ilə bağlı məsələlərdir. Belə ki, öncə sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti və digər birbaşa maddi istehsal sahələrinin inkişafı əsasında əhalinin məşğuliyyətini, onların halal yolla işləyib qazanmaq imkanlarını genişləndirmək, sonra isə onların tələblərinə uyğun ticarət və birjaların fəaliyyətinin təşkili, planlaşdırılması və idarəedilməsi haqda düşünmək olar. Bizlərdə isə yuxarıda qeyd

edildiyi kimi, əvvəla sonralar özünü doğrultmayan ticarət sistemləri və birjaları yaradılır. Fikrimizcə isə onların imkanlarından cəmi iqtisadiyyatı inkişaf etdirilməsində istifadə etmək lazımdır.

Təhlildən isə aydın olur ki, Azərbaycana keçidin və birjaların yaradılması sahəsində beynəlxalq təcrübə yerli problemlərlə yaxşı əlaqələndirilməmişdir. Belə ki, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə bazar iqtisadiyyatına keçid kapitalist təsərrüfatçılığı sisteminin, yəni bazar mexanizmlərinin, təbii-tarixi dəyişmə və təkmilləşmə prosesi kimi keçirdi. Misal üçün, ikinci dünya müharibəsi nəticəsində məğlub olmuş Almaniya, İtaliya və Yaponiyada xalq təsərrüfatı çox ükladlı idi, onlarda çoxsaylı mülkiyyət formaları və kapitalist prinsipləri əsasında öz iqtisadiyyatlarının inkişafına dair zəngin təcrübələri vardır. Müharibədən sonra həmin dövlətlərdə iqtisadiyyatın inkişafında dinamizm, bazar mexanizmlərinin iş fəaliyyətində elastiklik və çeviklik çatmırdı, baxmayaraq ki, onların geniş miqyaslı inkişaf etməsi ilə əlaqədar makro- və mikro iqtisadiyyat sahəsində çoxsaylı şüarlar mövcud idi. Yalnız ABŞ, İngiltərə, Kanada özləri və digər ölkələrin təcrübəsini saf-çürük etdikdən, həmin ölkələrin vəziyyətlərinin üstün və mənfəət cəhətlərini tənqidi qiymətləndirdikdən sonra dünyanın ən yaxşı iqtisadçıları həmin məğlub olmuş kapitalist ölkələrinin iqtisadiyyatlarının yeni bazar yoluna keçirilməsi üçün elə proqram hazırlamışdılar ki, başqa dövlətlərdə miqyasına və səviyyəsinə görə heç vaxt analoqu olmamışdır. Bunun üçün Azərbaycanda da, müəyyən məqamlarda dayanıb yerli şəraiti cari vəziyyət və yaranmış problemləri nəzərə alaraq, ölkənin milli iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatına keçidi strategiyası və taktikasını dəqiqləşdirmək gərəkdir. Görünür, başlıca strategiya insanların bütün fəaliyyət sahələrində bazar iqtisadiyyatına xas olan münasibətlərin yaradılmasından ibarət olmalıdır. Həmin strategiyanın reallaşdırılması məqsədilə daha sərfəli taktiki variantlar və onlar üzrə qərarlar axtarılıb

tapılmalıdır. Belə ki, oturub gözləmək lazım deyil ki, bazar iqtisadiyyatının özü-özünü tənzimləyən və idarə edən mexanizmi işə düşərək və bununlada problemlərin taktiki reallaşdırılması üçün labüd olan şərait yaranacaq. Bu cür gözləmə yolunu seçsək ola bilsin biz ölkəmizi iqtisadi böhran və onunla əlaqədar kəskinləşməkdə olan digər problemlərdən heç vaxt çıxara bilməyək, çünki ölkəmizdə qeyd olunduğu kimi, bazar iqtisadiyyatının infrastrukturu və işləmə mexanizmləri tam formalaşmış işə düşməyib, qanunverici sənədlərdə münaqişəli və ziddiyyətli hallar çoxdur, icra və nəzarətedici sistemdə ciddi boşluqlar və çatışmamazlıqlar vardır. Bununla əlaqədar, ilkin mərhələdə bazar iqtisadiyyatına keçidi təmin edib, onun işləmə mexanizmini işə salmaqdan ötrü təşkil və idarəetmənin inzibati-amirlik üsullarından istifadə etmək gərəkdir. Düzdür, həmin üsulların özündə çoxsaylı ziddiyyətlər və münaqişələr mövcuddur. lakin onlar sağlam əsaslarda, korrupsiyasız və yerlibazlıqsız prinsipləri üzərində ciddi dövlət orqanlarının ciddi nəzarəti altında, açıqlıq və aşkarlıq şəraitində keçirilsə, özümüzü və dövlətimizi bir çox təhlükələrdən sığorta etmiş olarıq. Belə ki, yeni saf, sağlam bazar iqtisadiyyatının «qızıl» qanunları əsasında müasir ticarət evləri, broker firmaları, heç olmazsa strateji kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarını istehsalı və satışı üzrə əqdlərin (müqavilələrin) nəinki dövlət, hətta mülki bağlanması sistemini yaratmaq lazımdır. Bu cür şəbəkə respublika əmtəə birjasının müxtəlif regionlarda yaradacağı (Gəncədə, Əli-Bayramlıda, Mingəçevirdə, Masallıda və b. yerlərdə) nümayəndəliklər ola bilərdi. Gələcəkdə bunun kimi nümayəndəliklər, ola bilsin broker yerləri bir sıra iqtisadi cəhətdən önəmli Rusiya Federasiyası, Avropa ölkələri, ABŞ, Yaponiya və digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən birjalarda alıb yaratmaq ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiya olmasına (qovuşmasına) köməklik göstərir və bu sahədə iş adamlarımıza əməli təcrübə toplamağa kömək edərdi.

Bununla belə əmtəə birjası Maddi Ehtiyatlar Nazirliyinin 1997-ci ilin yayından varisi olan «Azərkontrakt» səhmdar cəmiyyətinin ölkəmizin daxili və xaricində yayılmış geniş şəbəkəsi və əlaqələrindən istifadə edərək, müxtəlif regionlarda və bəzi hallarda xaricində də əvvəlcədən təyin olunmuş yaşayış məntəqəsində birdəfəlik və vaxtaşırı satışlar keçirə, filialları və ya məntəqələrini yarada bilər, dövlət əmlakının satışında, fyuçers əməliyyatlarının həyata keçirilməsində və s. iştirak edə bilərlər. Lakin, əvvəl qeyd edildiyi kimi, dövlət orqanlarının fəaliyyətindəki əlaqəsizlik və sivil bazar qanunları və prinsiplərindən uzaq olan təsir dairələri, bazarlar və mənfəətlər uğrunda gedən qanunsuz rəqabət mübarizəsi heç bir bazar infrastrukturunu, eləcə də əmtəə və digər birjaların heç birinə öz təşkilat və idarəetmə strukturlarını optimallaşdırmağa və nizamnamələri, dövlət əhəmiyyətli proqram və əsasnamələrdə göstərilmiş vəzifə və funksiyalarını effektiv icra etməyə imkan vermir.

Bazar iqtisadiyyatı rəqabətsiz mövcud ola bilməz. Artıq indi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən çoxsaylı xarici şirkətlər milli iqtisadiyyatımızın ən gəlirli sahələrini ələ keçirərək, ölkənin sivil iqtisadi siyasətinin həyata keçirməsində problemlər yaradırlar. Onların əksəriyyətinin möhkəm maliyyə-iqtisadi bazası və yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri vardır. Vaxt keçəcək həmin şirkətlər özlərinin birjalarını yaratmaq iddiasına düşəcəkləri şübhə doğurmur. Bu prosesin qarşını almaq üçün öz milli birjalarımızın mövqelərini möhkəmləndirməyə tələsmək gərəkdir. Belə ki, Bakı Respublika Əmtəə Birjasının yerləşdiyi birja bizim indiki iqtisadi şərait üçün şübhə doğurmur, lakin beynəlxalq tələblər və təcrübə baxımından onun yeri və maddi-texniki bazası daha yaxşı və müvafiqləri ilə əvəz edilməlidir. Buna görə əmtəə birjasının müasir tələblərə cavab verən layihəsi işlənilməli və onun inşası üçün şəhərin işgüzar mərkəzində ərazi ayrılmalı və ya başqa əlverişli tədbirlər görülməlidir.

Azərbaycan Respublikasının «Əmtəə birjası haqqında» Qanununda qeyd edilib ki, əmtəə birjası birbaşa birja ticarəti ilə əlaqədar olmayan kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmur və mənfəət (gəlir) götürmək məqsədi güdmür. Bununla belə əmtəə birjasını məcbur edirlər ki, böyük məbləğdə vergilər versin. Məsələn üçün 1997-1998-ci illərdə respublika əmtəə birjası 142989,9 mln. man.(yəni 28598 AZN) məbləğində vergi ödəmişdir.¹

Bu faktlar, bizim iqtisadiyyatı tənzimləyən qanunların uyğunsuzluğu və ziddiyyətli olmasından bəhs edir. Görünür, əmtəə birjasının, o cümlədən cəmi iqtisadiyyatın mövqeyini möhkəmləndirmək üçün qanunlarımızın bəzi bəndlərinə yenidən baxılıb təkmilləşdirilməsi məsləhətdir.

İldən-ilə respublika əmtəə birjasında işçilərin sayı xarici mühitin təsiri altında, eləcə də əməkhaqqı fondları qənaət etmək naminə daima azaldılır. Belə ki, əgər həmin birjada 1991-1999-cu illərdə 59 adam çalışırdısa, dövr keçdikcə onların sayı minimuma endirilmiş və 2008-ci ilin əvvəlində cəmi 5 nəfər təşkil edirdi ki, onların da orta əməkhaqqı 1998-ci ilə nisbətən eyni səviyyədə qalmışdır, baxmayaraq ki, keçmiş on il ərzində ölkəmizdə inflyasiya 1,5-2 dəfə yüksəlmişdir.

Bakı şəhəri respublika əmtəə birjasının fəaliyyəti problemləri birja ümumi təsəvvür yaratmaq üçün onu qeyd edək ki, 2008-ci ilin əvvəlinə onun nizamnamə kapitalı cəmi 2360, əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri isə 3000 AZN olmuşdur.²

2008-ci ilin əvvəlinə isə onun digər əsas göstəriciləri belə olmuşdur:

¹ Мювжуд ганунверижилийя эюря Азярбайжан Республикасында еля верэиляр вар ки, онлар мцяссия вя тяшкилатларын малиййя-игтисади вязиййятляринин йахшы вя йа пис олмасындан асылы олмадан юдянилмялидир.

² Бу вя дияр конкрет эюстярижиляр Бакы Республика ямтяя биръасындан эютцрцлмцщдцр.

Təsisçilərin sayı – 9 .

Üzvlərin sayı – 16 .

Broker firmalarının sayı –37 .

- Təsisçilik haqqı 1 il ərzində –10000 AZN.

- Üzvlük haqqı – 5000 AZN.

- Broker yerinin haqqı – 25000 AZN.

Keçirilmiş hərracların sayı – 51.

Bağlanmış müqavilələrin (əqdlərin) sayı – 11.

Onların ümumi məbləği –22160 AZN.

Tutulan birja rüsumunun orta faizi – 2,5.

Digər birjalarla bağlanmış müqavilələrin sayı –50.

Xidmət göstərilmiş müəssisələr və təşkilatların sayı –

1089

İlin maliyyə nəticələri – -5429 AZN.

Birja vasitəsilə əsas satılan malların çeşidi istehsal-texniki təyinatlı məhsullardır. Son on bir il ərzində Bakı Respublika Əmtəə Birjasının maliyyə nəticələri mənfi olduğu üçün təsisçilərinə dividendlər ödənilməyib.

10.3. İqtisadiyyatın təşkili, planlaşdırılması və idarəedilməsində birjaların rolunun artırılması

Müxtəlif ölkələrdə milli iqtisadiyyatların inkişaf etməsi və formalaşmasında birjaların rolu və yeri uzun müddətli təkamül prosesi nəticəsində yaranmışdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ilkin əvvəllər əmtəə birjalari düşünölmüş qaydada məqsədyönlü formada yox, tədricən – əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsinin nəticəsi kimi, həmçinin müxtəlif fəaliyyət sahələri üzrə ixtisaslaşan insanlar arasında ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi nəticəsində meydana gəlmişlər. Belə ki, beynəlxalq təcrübədə ilkin əmtəə birjalari elə ölkələrdə yaranmağa başlamışdır ki, onlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının kütləvi istehsalı inkişaf etmişdir. Bu kimi bazarlarda əmtəə birjalarının daimi fəaliyyət

göstərməsi məqsədilə tələb olunan səviyyədə kənd təsərrüfatı məhsulları cəmləşdirilir və onların digər məmullatlara dəyişdirilməsi funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün tədbirlər görüldü.

Tarixən birjaların müxtəlif ölkələrdə biri-birindən asılı olmadan ayrı-ayrı dövrlərdə meydana gəlməsi əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı olması artıq təkzib edilməzdir. Belə ki, hələ qədim dövrlərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehlakçıları, mülkadarların nümayəndələri, nəhayət tacirlər və s. yığılmış malları başqa zəruri məhsulları almaq və digər maraqları reallaşdırmaq məqsədilə bazara aparmışlar ki, mübadilə edib və ya sataraq bu prosesi həyata keçirə bilsinlər. Bu proses və alqı-satqı əməliyyatları əsasən aylıq və həftəlik, bəzi hallarda isə ilin bir mövzularda baş verirdi. Belə ki, Rusiyanın ucqar yeri olan Kamçatkanın Cənubunda hər il yazbaşı Yaponiya, Çin, Kanada, ABŞ və s. ölkələrin nümayəndələri üçün əsasən qış mövsümündə ovlanmış vəhşi heyvanlarının xəzlərinin satışı bazarının təşkili ilk sovet hakimiyyəti dövrünə kimi davam etmişdir.

Lakin tədricən təcrübə və əmtəənin üsulu, istehsalı, çeşidi və alıcı tələblər artdıqca, məhsulların nəql edilməsi və saxlanılması sistemlərin yaxşılaşdıqca bazarların nəzdində anbarlar tikilib düzəldikdə və istənilən tələblər səviyyəsində məhsul ehtiyatları yaradılmışdır ki, ticarət işləri ildə, ayda, həftədə birdəfə yay hər gün görülməsin. Bu ondan irəli gəlir ki, əhali öz tələblərini natural təsərrüfat nisbətən geniş təkrar əmtəə istehsalı yolu ilə və əsasən ticarət vasitəsilə ödəyər bildiklərini onlara tarixin acı həqiqətləri və iqtisadi qanunauyğunluqları sübut etmişdir.

Təcrübədə belə ticarət sisteminin yaradılması birjaların meydana gəlməsində körpü rolunu oynamışdır.

Birjaların ixtisaslaşmasına başlıca səbəb isə müxtəlif regionların kənd təsərrüfatları məhsullarının istehsalına ciddi təsir göstərən təbii iqlim şəraitlərinin biri-birindən xeyli

fərqlənməsi olmuşdur. Məhz həmin amilin təsiri altında pambıq istehsalı mərkəzlərində pambıq birjaları, taxıl istehsalı yayılmış ərazilərdə – taxıl (dənli bitkilər) birjaları, digər məhsul istehsalı yayılmış regionlarda isə bu kimi birjalar yaradılmışdır.

Tədricən isə kənd təsərrüfatı məhsullarının həmin topdansaş bazarlarında məhsulları nümunələr və əvvəlcə razılaşdırılmış sövdələşmə müqavilələri əsasında realizə etməyə başlamışlar. Beləliklə, birja ticarəti xeyli təkmilləşmiş və nəhayət XX əsrin əvvəlindən meydana məhsul keyfiyyəti və standart satış nümunəsinin miqdarını özündə əks etdirən alqı-satqı sazişləri gəlmişlər. Bunun nəticəsində birjalar vasitəsilə real əmtəələrin yerinə onların alqı-satqı sövdələşmə sənədləri olan sazişləri və ya müqavilələri satmağa başlamışlar.

Təsərrüfatçılıq təcrübəsini və iqtisadiyyat mədəniyyətini özündə əks etdirən ilkin mənbələrə görə əmtəə birjası bazarda məhsul satışı sahəsində, çətin və mürəkkəb təkamül yolu keçərək, elə inkişaf etmişdir ki, artıq məhsul satışı başlıca vəzifə olmayaraq ön plana aşağıdakılar çəkilib:

- əmtəələrə qiymətlərin təyin edilməsi və alqı-satqı iştirakçılarına qiymətlərin səviyyəsi haqqında informasiyanın verilməsi;

- əmtəələr üzrə tələb və təklifin ödənilməsi prosesinin ahəngdarlaşdırılması, yəni plan tələbatı ilə onun faktiki səviyyəsinin uyğunlaşdırılması;

- bazarda malların qiymətlərinin dəyişməsi nəticəsində alıcı və satıcıların təsərrüfat-maliyyə risklərinin sığorta edilməsi sisteminin yaradılması və s.

Yaxın keçmişdə – sosializm şəraitində bütün bu vəzifə və funksiyalar dövlət inhisarında (Dövlət plan komitəsi, Dövlət qiymət komitəsi, Dövlət maddi-texniki təchizatı və satışı sistemində, Dövlət sığorta qurumlarında və s.) cəmləşmişdir. Həmin dövrlərdə bu məsələlərin hamısının həlli inzibati-amirlik metodları, sağlam düşüncə və iqtisadi

reallıqdan siyasətin üstün tutulması şəraitində həyata keçirilirdi. Özünün təxminən 75 illik tarixi mövcudluğu dövründə sosializmin «kommunist gələcəyə» getdiyi dövrdə, bazar iqtisadiyyatı öz işləmə mexanizmi və strukturlarını təkmilləşdirərək məcərasından çıxmadan irəli getmiş və inkişaf etmişdir.

Beləliklə, mövcud iqtisadi vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycanda sivil bazar birjalarını heç olmazsa, əsrimizin əvvəlindəki kimi bərpa etməli və yeni dövrün tələblərinə uyğun qurmalıyıq.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində tərəflər arasında kommersiya sövdələşməsinin şərtləri və qiymətləri haqda əvvəlcədən yox, yalnız sazişlərin bağlanması və alqı-satqı əməliyyatları bilavasitə reallaşan zaman qarşılıqlı razılıq əldə olunur.¹ Əmtəə birjasında isə cari və perspektiv qiymətlərin təyin edilməsi üçün təsirli mexanizm mövcuddur. Bu mexanizm elmi nailiyyətlərə və təcrübəyə arxalansa da onun özəyini birja ticarətinin inkarlıq şərti əsasında qurulması təşkil edir. Belə ki, birjalarda bütün iştirakçıların qeydiyyatı, sövdələşmələr və apardıqları əməliyyatlar açıq həyata keçirilir. Təcrübədə dünyanın aparıcı birjalarında gələcəkdə göndəriləcək əmtəələrin qiymətləri kompüter texnikası kommunikasiya sistemləri, o cümlədən «İnternet» şəbəkəsi və dövrü mətbuatda açıq informasiya kimi bütün marağında olan tərəfləri üçün sərbəst yayımlanır. Bütün bunlar kommersiya sövdələşmələrindəki potensial tərəfmüqavillərin harada yaşamasından asılı olmayaraq dünyanın aparıcı birjaların qiymətləri ilə tanışlıqdan sonra öz aralarında istənilən alqı-satqı sazişlərini bağlamağa imkan verir. Deməli əmtəə, valyuta və s. birjası kommunikativ vəzifəsi ilə yanaşı bazarda məhsul, xidmət, valyuta və s. qiymətlərinin tənzimləyicisi funksiyasını da yerinə yetirir. Bütün bunları nəzərə alaraq ölkəmizin müxtəlif regionlarında satıcı alıcı və vasitəçilərin kənd təsərrüfatı məhsullarına və s. dair tələb, təklif və qiymətlər

haqqında informasiya təminatı sisteminin yaradılması hamı üçün gərəkli olardı.

Bazar iqtisadiyyatı qanunları ilə yaşayan ölkələrdə istehsal, məhsul və xidmətlər satışının həcmnin planlaşdırılmasına, o cümlədən planların faktiki qiymətlərin, tələb və təklifin tarazlığının tərtib edilməsi və üzərlərində düzəlişlərin aparılması üçün müəyyən mexanizm və vasitələr çoxdan mövcuddur. bütün bunlar əsasən birjalar vasitəsilə reallığa çevrildiyi üçün, onların yolu bazar iqtisadiyyatında planauyğunluğun təmin edilməsində ilbəl yüksəlir.

Hal-hazırda iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən təşkili, planlaşdırılması və idarəedilməsinin nizama salınması şəraitdə Azərbaycan Respublikasının müxtəlif rayon və şəhərlərində sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları ilə əmtəəlik mal istehsalı və göndərilməsinə dair müqavilələr (sazişlər) bağlayan biri-biri ilə rəqabətə girən alternativ strukturları yaradılması məqsəduyğundur. Bütün bunlar fyuçers bazarlarının yaradılmasının təməlini qoyur və əsasən əmtəə birjalara vasitəsilə opsiyon və forvard sövdələşməsi və əməliyyatlarının yayılmasının səbəbkarı olar.

Müasir əmtəə birjalarında tələb və təklifin proqnozlaşdırılması əsasında gələcəkdə məhsul göndərilməsi üzrə saziş planları üzrə sövdələşmələr aparılır və yeri gəldikdə bununla bağlı müvafiq sazişlər bağlanılır. Siyasi vəziyyət, iqtisadi və sosial durumlarda gözlənilən və gözlənilməz dəyişməsi, hətta təbii-iqlim xarakterin qarşısı alın bilməyən fors-macor hadisələri baş verdikdə bazarda yeni, bəzən isə artıq plan-sazişlər peyda ola bilirlər. Təcrübədə həmin plan-sazişlərin son icra müddətinə kimi onlar müxtəlif qiymətlərlə bir neçə dəfə alınıb-satıla bilirlər. Lakin necə olursa olsun onlar mütləq icra olunurlar, yəni satıcılar öz məhsullarını satır, alıcılar isə onlara lazım olan məlumatları alırlar.

Plan-müqavilələrin (sazişlərin) alınıb satılmasının mənası ondan ibarətdir ki, birjalar kommersiya

sövdələşməsinin tərəfmüqavillərinin müəyyən təminat verirlər. Belə ki, satıcılar məhsullarının əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətlərlə satılmasına əmin olurlar, alıcılar isə müqavilənin icrası başa çatan müddətə kimi qiymətlər yüksəlsə belə həmin məhsulu heç olmazsa rahatca sazişdə göstərilən qiymətlərlə alacaqlarına təminat qazanırlar. Birjadan belə nəticəyə gəlirik ki, əmtəə və digər birjalara iş qabiliyyətinə malik əhəlinin məşğulluğu və qiymətlərin nisbi stabilliyinin təminatçısına çevrilirlər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün bunlar çox vacibdir, çünki mahiyyətə əmtəə və d. birjalarının rolunun artması sahibkarlıq, ticarət və kommertiya fəaliyyəti ilə məşğul olanların, o cümlədən cəmi bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin təsərrüfat-iqtisadi risklərinin səviyyəsini azaltmağa və onların hamısını bazarın qeyri-müəyyənliyindən irəli gələn baş verəcək maliyyə itkiləri və iflaslardan bir qədər mühafizə edir.

Birjaların həyata keçirdiyi əməliyyatların əhəmiyyəti və miqyasını nəzərə alaraq görünür bu sahədə tam aydın dövlət siyasəti formalaşmalı. Bununla yanaşı, sivil bazar münasibətlərinin cəmiyyətdə təsdiq edilməsi üçün kifayət qədər qanun, qaydalar və infrastruktur şəbəkələrinin, o cümlədən sahibkarların təsərrüfat risklərinin effektiv sığorta sistemi yaradılması və işə düşməsi məqsədilə dövlət qayğısı və nəzarəti sisteminin olması yerinə düşərdi.

Əmtəə və digər birjaların üstün cəhətlərindən biri də onların malların satıcı və alıcılarının təsərrüfat-iqtisadi münasibətlərinin tənzimləyicisi rolunda çıxış etməsi, tərəfmüqavillərin maraqlarının həyata keçirilmələri və əməliyyatlarının hüquqiliyinin təminatçısı sifətində çıxış etməsidir. Belə ki, əmtəə və digər birjalara məhsul satışlarını və kommertiya sövdələşmələrinin görüşmələrini təşkil edərək, onların təsərrüfat-iqtisadi (inteqrasiya) münasibətlərini əlaqələndirməyə çalışır. Bununla yanaşı onlar (birjalar) məhsul göndərişi və sazişlərin satışı üzrə alqı-satqı əməliyyatlarının məhsul sifətində çıxış edir ki, bu da tərəflər arasında hüquqi

münasibətlərinin möhkəmləndirilməsində müqavilə şərtlərinin pozulması hallarında həddindən artıq vacibdir.

Birjaların büdcə və digər üstün cəhətlərini dərk edərək onların fəaliyyətlərini qeyri-qanuni metodlar və uzaqgörməyən birtərəfli qanunlarla məhdudlaşdırmaq ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyinə sarsıdıcı zərbə vurabilir. Əksinə dövlət qaygısı sayəsində birjaların şəbəkəsi və təşkilatı quruluşunun təkmilləşdirilməsi cəmiyyətin resurs potensialının milli iqtisadiyyatı möhkəmləndirilməsi üçün səfərbər etməyə və birjaların imkanlarının korrupsiya ilə mübarizəyə yönəldilməsinə yardımçı olar.

Birjalar vasitəsilə satılan malların əksəriyyətinin bazar tutumu kifayət qədər böyükdür. Bununla əlaqədar bazar iqtisadiyyatına keçiddə birja ticarəti iqtisadiyyatın fəaliyyət mexanizminin ən zəruri bazar infrastrukturunu elementlərindən biri olmalıdır.

Ölkəmizdə bir çox rəhbər işçiləri və mütəxəssislər on illər ərzində görüb-götürdүkləri planlı təsərrüfat sistemi və yazılmamış korrupsiya qanunlarının hökmranlığı şəraitində iləməyə alışıqlarından yeni bazar münasibətləri sistemini özlərinə məxsus şəkildə qəbul edirlər. Onların çoxunun təhsili və iş tərzі dövrün tələblərinə cavab vermir. Bununla əlaqədar onlar azad bazar iqtisadiyyatına, qeyri-sabit bazar qiymətləri və təminatlı məhsul satışına inamsız yanaşırlar. Lakin unutmaz lazımdır ki, beynəlxalq təcrübədə sınaqdan çıxmış birjalar ciddi qayda-qanunları, sazişlərin yerinə yetirilməsinin təminatçısı, perspektiv planların kifayət qədər uzunmüddətliyi tərəflər arasında kələkəbəliyə sipər duran sınaqdan çıxmış qurumlar və fəaliyyət sisteminə malikdirlər.

Birjaların bu imkanlara malik olması ölkəmizin dövlət təsərrüfat rəhbərləri üçün diqqətə layiq cəlbəedici psixoloji fon şəxsi motivlər və iqtisadi təfəkkürün məhdud olması onlar tərəfindən birjalara və ümumiyyətlə bazar infrastrukturuna şəbəkələrini dərinədən dərk etmək və layiqincə

qiymətləndirmək üçün maneçilik törədirlər.

Beləliklə, ölkəmizdə həqiqətən birja ticarətinin yaradılması və müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsi üçün aşağıdakıları təmin edən şərtləri gözləmək gərəkdir:

1. Satış sferasının inkişaf səviyyəsinin yüksək olması inzibati-amirlik əsasında qurumları direktiv iqtisadiyyatda planlaşdırma və idarəetmə sahələri ağır xəstəliyə-qeyri iqtisadi qanunlarla tənzimlənməyə düçar olar.

Məhsul satışı sferasının ən yüksək inkişaf səviyyəsi iqtisadiyyatın çoxsaylı azad və biri birindən asılı olmayan ticarət – vasitəçilik təşkilatları və müəssisələri (topdan və pərakəndəsatış bazaları və mağazaları, kəndlər və şəhərlərdə ərzaq və s. bazarları, tələbatı ödəyəcək sayda sərgi və yarmarkalar) ilə zəngin olmaqla, onların geniş yayılmış şəbəkəsi üzərində əmtəə və s birjaları yüksəlməsi ilə müəyyən edilir.

2. Müəssisələrin sərbəst olması. Hər hansı bir ticarətin başlıca şərti o cümlədən birjanın tələb və təklif şərtlərində, müəssisələrə uyğun satacağı məhsulun və azad bazarda əmtəələrin alınıb-satılması hüququnun olmasından ibarətdir. Həddindən artıq vacibdir ki, həmin hüquqlar bütün istehsalda və satışda iştirak edənlərin təsərrüfatçılıq, alqı-satqı, maliyyə əməliyyatları aparmaq və s. hüquqları bərabər olsun.

Dövlət müəssisələri sisteminə gəldikdə isə ilk dövrlərdə onların sərbəst qaydada satacağı məhsulların xüsusi çəkisi cəmi əmtəəlik mallarında bir qədər az (20-30%) ola bilər. Təcrübədə dövlət müəssisələrində istehsal olunan məhsulların təxminən – 1/5 – 1/4 hissəsinin bazara çıxarılıb sərbəst satılması həmin malların rəqabətqabiliyyətini artırmağa, müəssisələrin iqtisadi marağının gözlənilməsinə, məhsul bölgüsü və daşınmasının inzibati kanallarla bazar iqtisadiyyatına xas olan malların yayım və irəlilədilmə sistemlərinin inkişaf etməsinə xidmət edir.

İqtisadiyyatın inkişafında məntiq iqtisadi qanun və

qanuna uyğunluqların gözlənilməsini, o cümlədən, məhsul bölgüsü və satışında bazar kanallarının genişləndirilməsi və idarəetmədə inzibati-amirlik üsullarının azaldılmasını tələb edir.

3. Ticarətin, o cümlədən tələb, təklif, qiymətlərin və s. azad olması. Azad bazar topdansatış bazarları və yaremarkaları olmadıqda, bazar münasibətlərini tənzimləyən və idarə etməyə imkan verən mexanizm və vasitələr işləməsə, istehsalçılar öz məhsullarını istədiyi kimi sahib olmasalar, əmtəə-vasitəçilik fəaliyyəti ləğv edilsə və ya ciddi məhdudlaşdırılıb cüzi miqdara endirilsə istehlak məhsulları və istehsal vasitələri üzrə ixtisaslaşmış birjaların əsas müştəriləri fəaliyyət göstərməsələr cəmi birjaların mövcud olması mənasını itirir. Bütün bunlar isə nəticədə iqtisadiyyatın böhranından xəbər verir.

Birja ticarətinin mövcud olması bazar iqtisadiyyatının özəyini təşkil edən bütün sahələri, o cümlədən satıcı və alıcıları, əhatə edən rəqabət reciminin olması ilə bağlıdır. Əgər birjada öz əllərində əmtəələrin hamısı və ya çoxunu cəmləşdirmiş dövlət inhisarları meydan sulasalar onların müqəddəratı həll edilmiş olar. Bunun üçün ilk öncə daxili və xarici ticarət inhisarçılıqdan xilas edilməlidir. Bizim ölkədə isə birjalar daxili və xarici ticarətin azadlığı elan edilməzdən əvvəl yaradılmışdır.

Bununla belə ilkin mərhələdə digər müştərilərlə yanaşı birja ticarətində dövlət tədarük təşkilatları, emaledici və kommersiya müəssisələri iştirak edə bilərlər.

Dövlət sifarişləri hesabına məhsul alışı və satışlarının birjalar vasitəsilə həyata keçirilməsi məqsəduyğundur. Yada salaq ki, sovet hakimiyyəti işlərinin ilk mərhələsinə təsadüf edən yeni iqtisadi islahat dövründə birjalarda kənd təsərrüfatı məhsullarının dövriyyəsinin təxminən yarısı dövlət tədarükçülərinin payına düşürdü.

Beləliklə birjalar vasitəsilə azad ticarət obyektinə nəinki dövlət sifarişləri, hətta ərzaq vergisinin bir hissəsi

çevrilə bilər.

Məlumdur ki, bir sıra təsərrüfatlar üçün bəzi məhsul növləri üzrə ərzaq vergiləri sərfəli almaqla asan yerinə yetiriləndir, digər məhsullar üzrə isə sərfəli deyildir. Eyni zamanda başqa bir təsərrüfatda vergilərin verilməsi və mənfəətçilik təmin edilməsi baxımından sərfəli və sərfətsiz məhsulların bölgüsü tamamilə başqa cür ola bilər.

Bunun üçün birjada məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar ödəniləcək vergi öhdəliklərinin satışı və ya onların qarşılıqlı dəyişdirilməsi təşkil oluna bilər.

4. Bazar münasibətlərinə dövlət müdaxiləsinin təşkil edilməsi. Hətta çoxdan bazar iqtisadiyyatı bərabər olmuş ölkələrdə iqtisadi proseslərə dövlət müdaxiləsinin artması birja ticarətinə dağıcı təsir göstərir.

Sosializm dövründə mövcud olan dövlətin məhsul istehsalı və satışı üzrə tapşırıqları, qiymətlərin qeyri bazar olan direktiv üsulu ilə təyin edilməsi, məhsulun dövlət bölgüsü və onun həddindən artıq aşağı qiymətlərlə satılması, istehsalçı və istehlakçıların iqtisadiyyat sahəsində çoxbaşa salınması və s. birja ticarətini lüzümsüz bir şeyə çevirirdi.

İngiltərə, ABŞ, Yaponiya və digər inkişaf etmiş ölkələrin bazar iqtisadiyyatı sahəsində təcrübəsi göstərir ki, yalnız göstərilmiş maneələrin aradan qaldırılması nəticəsində əmtəə fond və valyuta birjalrı ilə birlikdə fyuçers və opsiyon bazarlarına da inkişaf etdirmək mümkün olar.

Bazar iqtisadiyyatı və ayrıca birjalrı dövlət tənzimləməsi əksər hallarda istehsalçıları dövlət orqanları tərəfindən təyin edilmiş göstərişlər üzrə fəaliyyət göstərməyə məcbur etməkdən ibarət olmamalıdır, əksinə istehsalçı və istehlakçılar qarşısında öz üzərinə müəyyən öhdəliklərin qəbul edilməsindən ibarət olmalıdır.

Tədricən dövlət inhisarlarının qiymət təzyiqi və dövlət qiymətləri üzrə dövlət məhsullarının limitləşdirilmiş bölgüsündən tam imtina etmək gərəkdir. Eyni zamanda dövlət

resurslar və ehtiyatlardan daxili bazarda məhsul satışını yalnız o vaxt labüd hesab etmək olar ki, əgər bazarda satış qiymətləri dövlət tədarükü qiymətlərindən xeyli yüksəkdirsə xarici ölkələrlə kommersiya əməliyyatlarının yerinə yetirmək məqsədilə dövlət orqanları bu sahədə təcrübəsi olan ticarət qurumlarına müraciət edirlər ki, öz təkliflərini versinlər. Həmin tədqiqat xarakterli təklifləri ölkələr üzrə sistem şəklində salırlar və ərizələr təhlil edildikdən və bazarların vəziyyəti qiymətləndirildikdən sonra dövlətlərarası xüsusi idxal-ixrac, komissiyası hər həftə ixrac üçün maksimum qiyməti, idxal üzrə isə minimum qiyməti təyin edirlər. Bunun əsasında həmin təyin olunmuş qiymətlərdən aşağı və ya yüksək olan ərizələrə baxılıb yerinə yetirilirlər, qalanları isə kənarlaşdırırlar.

Bütün yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdərək onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, birjaları sıxışdırıb zorla direktiv iqtisadiyyata daxil etməyin heç bir mənası yoxdur, çünki onların fəaliyyət göstərməsi üçün dövlət tərəfindən qəbul edilmiş və onun icra və nəzarətedici qurumları tərəfindən dəstəklənən sahibkarlıq və təsərrüfatçılıq azadlığı gərəkdir. Beləliklə birja bazar iqtisadiyyatının spesifik elementi olaraq qalmaqdadır. Lakin bizim ölkədə də bazar iqtisadiyyatına keçdikdə bu proses yardımçı birjaların formalaşdırılması və həvəsləndirici rolunu oynaya bilər.

Bazar iqtisadiyyatına keçdikdə məqsədəuyğundur ki, başqa ölkələrdə elədikləri kimi bir sıra xarici dövlətlərin birjalarında üzvlülük yerinin alınması və yeri gəldikdə onların nəzdində ölkəmizdən olan brokerlərə xidmət göstərilməsi üçün kliring şirkətlərinin yaradılması, həmçinin müstəqil surətdə öz məhsullarının satışını təşkil etmək. Bütün bunlar alqı-satqı əməliyyatlarını sığorta etmək, kommersiya sövdələşməsində və daha çevik strategiyadan istifadə edilməsi və nəticədə yüksək mənfəət əldə etmək mümkün olur.

Bununla belə, xarici ölkələrin birjaları vasitəsilə ticarət əməliyyatlarına qoşulması bizim mütəxəssislərə birja

işinin incəliklərini mənimsəməyə köməklik edirdi. Sonralar onlar bu sahədə aldıkları beşişləri öz vətənlərində fəaliyyət göstərən birjalarda istifadə edə bilirlər.

Əlbətdə, birjalar bizim iqtisadiyyatda mövcud olan bəlalalarının müalicəsi üçün universal dərman deyil. Onun bazar iqtisadiyyatı sistemində özünəməxsus dəqiq və dürüs yeri var və onun vasitəsilə əsasən dairəsi bir o qədərdə geniş olmayan məsələləri həll etmək mümkündür. Bunun üçün müasir birjaların rolunun həddindən artıq şişirdilməsi və ya tam qiymətləndirilməsi eyni dərəcədə təhlükəlidir.

Tövsiyyə olunan ədəbiyyat siyahısı

1. «Ямтя биржасы щаггында» Азәрбайҗан Республикасынын Гануну (25 май 1994- ьц ил №803).
2. «Гиймятли каьызлар вя фонд биржалары щаггында» Азәрбайҗан Республикасынын Гануну (24 нойабр 1992 –ьи ил, №383).
3. «Гиймятли каьызлар щаггында» Азәрбайҗан Республикасынын Гануну 9 сентйабр 1998 –ьи ил, №765)
4. «Гиймятли каьызлар базарында инвесторларын щцгугларынын горунмасы щаггында» Азәрбайҗан Республикасынын Гануну (16 ийун 2000 –ьи ил, №899 – 1Г) .
5. «Эиров щаггында» Азәрбайҗан Республикасынын Гануну ,3 ийул 1998.
6. Гиймятли каьызлар базары. «Мцщасибат учоту ьурналынын хцсуси бурахылышы».- Мцщасибат учоту редаксийасы, Бакы,2000.

7. Вялийев Т. Инфраструктурлар: мащиййати, тяснифаты вя ящямиййати.- Бакы: Елм, 2000.
8. Таыйев А.Щ, Исайева Б.Б, Ябилов И.В. Базар игтисадиййаты цаггында (мццазирияляр топлусу). – Бакы: Оьуз ели, 1993.
9. Фейзуллабяйли И. Я. Реал базара доьру эедян йол.-Бакы: Азярняшр, 1993.
10. Фезуллабяйли И.Я., Исрафилов Щ.А. вя б. Тиьарятин игтисадиййаты вя нязари мясяляляри (I щисся).– Бакы, 2002.
11. Мяммядов С. Малиййя: (али мяктябляр цццн дярслик). – Бакы: Азярняшр,1997.
12. Пул, кредити вя банклар.- Бакы – 2000
13. Азизова Г.А. Рынок труда Азербайджана.- Баку: «Элм»,2005.
14. Мяммядов А.Т. Маркектингин яаслары. Дярс вясаити.- Бакы: «Игтисад Университети няшриййаты», 2007.
15. Нифтуллаев В.М. Сщибкарыьын яаслары.- Бакы: «Заман няшриййаты», 2002.
16. Иванова Е.В. Расчетный форвардный контракт, как срочная сделка.- М.,2005.
17. Забелина О.В., Толкаченко Г.Л. Финансовый менеджмент.- М.,2005.
18. Дыбаль С.В. Финансовый анализ: теория и практика.- М.,2005.
19. Деньги, кредит, банки/ под ред. О.И. Лаврушина.- М., 2005.

20. Деньги, кредит, банки/ под ред. Г.Н. Белоглазовой.- М.,2005.
21. Городничев Т.Н., Городничева К.П. Финансовое и инвестиционное прогнозирование.- М.,2005.
22. Гибсон Р. Формирование инвестиционного портфеля: управление финансовыми рисками.- М.,2005.
23. Волошин И.В. Оценка банковских рисков: новые подходы.- К.,2004.
24. Рынок ценных бумаг и бирьеовое дело: Учебник для вузов /Под ред. проф. О.И. Дегтяревой, проф. Н.М. Коршунова, проф. Е.Ф. Жукова. -М: ЮНИТИ-ДАНА,2004.
25. Рычков В.В. Теория и практика работы на российском рынке акций.- М.,2005.
26. Рудый К.В. Финансовые, денежные и кредитные системы зарубежных стран.- М.,2004.
27. Резко Г.Я., Крамцова Е.Р. Современные технологии бирьеового рынка.- М.,2004.
28. Расчеты с использованием пластиковых карт.- М.,2005.
29. Пещанская И.В. Финансовый менеджмент: краткосрочная финансовая палитика.- М.,2005.
30. Садыгов Э.М.Формирование и регулирование фондового рынка Азербайджана. (Монография). Баку: Издат. «Адилъоглы»,2004.
31. Нидерхоффер В., Кеннер Л. Практика биржевых спекуляций.- М.,2005.
32. Никифорова В.Д. ,Садыгов Э.М. Бирьевые и внебирьевые финансовые рынки: зарубежный опыт. Учебное пособие.-С.Петербург,2002.
33. Никифорова В.Д. ,Садыгов Э.М. Операции с ценными бумагами. Учебное пособие.- Баку:

Издат. «Адилъоглы», 2002.

34. Садыгов Э.М. Рынок ценных бумаг Азербайджана и перспективы его развития: Издат. Санкт-Петербургского гос. универ. экономики и финансов, 2003.
35. Элдер А. Трейдинг с доктором Элдером: энциклопедия биржевой игры.- М.: 2003.
36. Биръевое дело: Учебник / Под ред. В.А.Галанова, А.И.Басова. – М.: Финансы и статистика, 2001.
37. Биржевая деятельность. Учебник (Под ред, проф. А.Г.Грязновой, проф. Р.В.Корнеевой, проф. В.А. Галанова). М.: Финансы и статистика, 1996.
38. Беляев А.З. Правовые и экономические основы биръевой торговли и брокерской деятельности. Практическое руководство. – М.: МВЦ «Айтолан», 1992.
39. Бусыгин А.В. Предпринимательство. Основой курс. Учебник для вузов. М. ИНФРА: 1997.
40. Дегтярова О.И., Кандинская О.А. Биръевое дело. Учебник для вузов. М., Банки и биръи, ЮНИТИ, 1997.
41. Ермаков М.А., Якубов А.Б., Биръи и их роль в рыночной экономике. М.: СОМИНТЕК, 1991.
42. О развитии биръевой торговли и расширении деятельности Бакинской биръи (Постановление Кабинета Министров Азербайджанской Республики) 226 от 27 июня 1991 г.
43. Иващенко А.А. Товарная биржа (за кулисами биръевой торговли). М: Международные отношения, 1991.
44. Карпиков Е.И., Рубин Ю.Б., Солдаткин В.И. Товарные и фондовые биръи. М.: СОМИНТЕК, 1991.
45. Кешян В.Г. Биръевой рынок. Страницы истории и

- становления в современных условиях / Вступительная статья В.И. Видяпина. М.: РЭА, 1996.
46. Маркетинг. Учебник А.Н. Романов, Ю.Ю. Корлюгов, С.А. Красильников и др., Под ред. А.Н. Романова –М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1996.
47. Рыночная экономика. Учебник, в 3 т. Т.2, (Основы бизнеса) М., СОМИНТЭК, 1992.
48. Таганов Д.Н. Акции и биржа: как приумножить, и не потерять ваши деньги. – М.: Нова – пресс. 1991.
49. Узун В.Я. Товарная биржа. М., Знание. 1991.
50. Эрлих А. Технический анализ товарных и фондовых рынков, М.: ИНФРА. 1996.
51. Фейзуллабйили И.Я. Байрамов Я.И. Ялизада А.Ш. Оруъов Ш.Я. Тяляб, тялабат, базар ва маркетинг. Баку, 1998.
52. Щцсейнов Т.Я. Сянайенин игтисадиййаты. Дярслик. Баку, 2000.
53. Фишер Роберт, Фишер Йенс. Новые методы торговли по Фибоначчи. Инструменты и стратегии биржевого успеха (+ CD – ROM).- М.: ИК «Аналитика»,2002.
54. Фабоцци Ф.Д. Рынок облигаций: Анализ и стратегии / Фрэнк Дж. Фабоцци; пер. с англ.- М.: Альпина Бизнес Букс,2005.
55. Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли: Торговля акциями на фондовых биржах.- М.: Альпина Бизнес Букс,2004.
56. Резго Г.Я., Храмцова Е.Р. Современные технологии биржевого рынка (Хедъирование и спекуляция на биржевом рынке). Серия «Высшее образование».- М.: Ростовский гос. торгово- экон. Университет. Ростов на Дону: издат.

«Феникс»,2004.

57. Рычков В.В. Теория и практика работы на российском рынке акции. Самоучитель игры на бирже. 2-е изд. испр.и доп.- М.: ЗАО «Олимп – Бизнес»,2005.
58. Эррера С., Браун С.Л. Торговля фьючерсами и опционами на рынке энергоносителей / Пер. с англ.- М.: ЗАО «Олимп – Бизнес»,2003.
59. Трейдинг с д-ром Элдером: Энциклопедия биржевой игры.- М.: Диаграмма,2003.
60. Роберт Фишер. Новые методы торговли по Фибоначчи.- М.: «ИК Аналитика», 2002.
61. Нидерхоффер Виктор, Кеннер Лорел. Практика биржевых спекуляций/ Пер. с англ..- 2-е изд.- Альпина Бизнес Букс,2005.
62. Гусева И.А. Рынок ценных бумаг. Практические задания по курсу: Учебное пособие для вузов / И.А. Гусева.- М.: Издательство «Экзамен»,2005.
63. Рынок ценных бумаг и биржевое дело. Учебник для вузов./ Под ред. проф. О.И. Дегтяревой, проф. Н.М. Коршунова, проф. Е.Ф. Жукова.- М.: ЮНИТИ-ДАНА,2004.
64. Драган Владимир Алексеевич. Игра на бирже.- Изд. 5-е.- М.: Едиториеал УРСС,2004.
65. Маренков Николай Леонидович. Рынок ценных бумаг и биржевое дело: курс лекций по специальности «Финансы и кредит». Изд. 2-е.- М.: Едиториеал УРСС,2004.
66. Хаертфельдер М., Лазовская Е., Хануш Е. Фундаментальный и технический анализ рынка ценных бумаг. - СПб.: Питер,2005.
67. Буренин А.Н. Управление портфелем ценных бумаг .- М.: Научно- техническое общество имени академика С.И. Вавилова, 2005.

68. Рынок ценных бумаг: Учебник / Под ред. В.А.Галанова, А.И.Басова. – М.: Финансы и статистика, 2007.

ƏLAVƏLƏR

QIYMƏTLİ KAĞIZLAR HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU

Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızların buraxılışı və tədavülü qaydalarını müəyyən edir, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının fəaliyyətini tənzimləyir.

I FƏSİL. ÜMUMİ MÜDDƏALAR

Maddə 1. Əsas anlayışlar

Bu Qanunda istifadə edilən əsas anlayışların mənaları aşağıdakılardır:

Qiymətli kağız – onun sahibinin əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarını və bu hüquqların verilməsi imkanını müəyyən edilmiş formaya və məcburi rekvizitlərə riayət etməklə təsdiqləyən sənəddir.

Qiymətli kağızlar emissiya və qeyri – emissiya qiymətli kağızlarına bölünür.

Emissiya qiymətli kağızları - buraxılış yerləşdirilən və qiymətli kağızların əldə edilməsi vaxtından asılı olmayaraq bir buraxılış daxilində hüquqlarının həyata keçirilməsinin həcmi və müddəti eyni olan qiymətli kağızlardır.

Qeyri – emissiya qiymətli kağızları – buraxılışlarla yerləşdirilməyən və qiymətli kağızlar üzrə hüquqların keçməsinin həcmi və müddəti müxtəlif olan qiymətli kağızlardır. Qeyri – emissiya qiymətli kağızlarına veksəl, çek, denozit sertifikatı – katları, opsiya, warrant, fyuçers, özəlləşdirmə payları və bu anlayışa cavab verən

qiymətli kağızların digər növləri aiddir.

Səhm – onun sahibinin (səhmdarın) səhmdar cəmiyyətin mənfəətinin bir hissəsinin dividend şəklində almaq, səhmdar cəmiyyətin idarə edilməsində iştirak etmək və o ləğv edildikdən sonra qalan əmlakin bir hissəsini əldə etmək hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızıdır.

İstiqraz vərəqəsi – onun sahibinin emitentdən istiqraz vərəqəsində nəzərdə tutulan müddətdə onun nominal dəyərini və bu dəyərdən müəyyən edilmiş faizi və ya başqa əmlak ekvivalentini (əgər qanunvericiliyə zidd deyilsə) almaq hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızıdır.

Qiymətli kağızlar buraxılışı – sahiblərinə eyni həcmdə hüquqları təmin edən, eyni emissiya (ilkin yerləşdirmə) şərtləri və bir dövlət qeydiyyat nömrəsi olan qeydə alınan bir emitentin qiymətli kağızlarının məcmusudur.

Emitent – qiymətli kağızların sahibi qarşısında onlarda təsbit edilmiş hüquqların həyata keçirilməsi üzrə öz adından öhdəliklər daşıyan hüquqi şəxs, icra hakimiyyəti və ya bələdiyyə orqanlarıdır.

Adli emissiya qiymətli kağızları – bu qiymətli kağızlar üzrə hüquqların keçməsi və onlarda təsbit edilmiş hüquqların həyata keçirilməsi sahibinin mütləq eyniləşdirilməsini tələb edən, sahibləri haqqında məlumat emitentə qiymətli kağızların sahiblərinin reyestri formasında açıqlanmalı olan qiymətli kağızlardır.

Təqdim edənə emissiya qiymətli kağızları – bu qiymətli kağızlar üzrə hüquqların keçməsi və onlarda təsbit edilmiş hüquqların həyata keçirilməsi sahibinin eyniləşdirilməsini tələb etməyən qiymətli kağızlardır.

Emissiya qiymətli kağızlarının sənədləşdirilmiş forması – qiymətli kağızlar sahiblərinin reyestrinin aparılması sistemində yazı əsasında və ya depo hesabında olan yazının əsasında sahibi müəyyən edilən emissiya qiymətli kağızları formasıdır.

Emissiya qiymətli kağızının sertifikatı – emitent

tərəfindən və ya emitentin tapşırığı ilə müvafiq depozitari tərəfindən buraxılan və qiymətli kağızların sertifikatda göstərilən sayına hüquqların məcmusunu təsdiqləyən sənəddir. Qiymətli kağızın sahibi belə sertifikat əsasında emitentin öhtəliklərini yerinə yetirilməsini tələb etmək hüququ vardır.

Qiymətli kağızların tədavülü – qiymətli kağızlara mülkiyyət hüquqlarının keçməsinə səbəb olan mülki – hüquqi əqidlərin bağlanmasıdır.

Emissiya qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi – emitentin mülki – hüquqi əqidlər bağlamaq yolu ilə qiymətli kağızları birinci sahiblərinə özgəninkiləşdirilməsidir.

Qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları – qanunvericilik əsasında qiymətli kağızlar bazarında xüsusi razılıq əsasında fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərdir.

Dövlət qeydiyyat nömrəsi – emissiya qiymətli kağızlarının konkret buraxılışını eyniləşdirən ədədi (hərfi, nişanəli) koddur.

Maddə 2. Qiymətli kağızlar haqqında qanunvericilik

Qiymətli kağızlarla bağlı münasibətlər bu Qanundan, Azərbaycan Respublikasının digər normativ – hüquqi aktlarından və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

II FƏSİL. QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Maddə 3. Qiymətli kağızlar bazarının dövlət tənzimlənməsi

1. Qiymətli kağızlar bazarının dövlət tənzimlənməsi aşağıdakılardan ibarətdir:

1.1. emitentlərin, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının fəaliyyətinə məcburi tələblərin və onun standartlarının müəyyən edilməsi;

1.2. qiymətli kağızlar buraxılışının və emissiya

prospektlərini qeydə alınması və onlarda nəzərdə tutulmuş şərtlərə və öhtəliklərə emitentlər tərəfindən riayət olunmasına nəzarət edilməsi;

1.3.qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının fəaliyyətinin xüsusi razılıq sisteminin tətbiq edilməsi və bu fəaliyyətə nəzarət edilməsi;

1.4.qiymətli kağızların sahiblərinin hüquqlarının müdafiəsi və onların hüquqlarına emitentlər və qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən riayət edilməsinə nəzarət sisteminin yaradılması;

1.5.qiymətli kağızlarla peşəkar fəaliyyətin həyata keçirilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi;

1.6.qiymətli kağızlarla əməliyyatlara məcburi tələblərin, qiymətli kağızların açıq yerləşdirilməsinə, tədaviyə, kotirovkasına (qiymətləndirilməsinə), listinkinə və delinstinkinə, hesablaşma – depozitari fəaliyyətinə qoyulan normalarının müəyyən edilməsi;

1.7.emitentlər və qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən qiymətli kağızlar haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə riayət edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi;

1.8.Azərbaycan Respublikasında qeydə alınmış qiymətli kağızların dövlət reyestrinin aparılmasına dair məcburi tələblərin müəyyən edilməsi;

1.9.qiymətli kağız emissiyasının, emitentlərinin, o cümlədən Azərbaycan Respublikası ərazisində qiymətli kağızlar emissiyasını həyata keçirən xarici emitentlərin qiymətli kağızlar emissiyası prospektlərinin standartlarını, həmçinin qiymətli kağızların emissiyası və emissiya prospektlərinin qeydiyyatı qaydalarının təsdiq edilməsi;

1.10.qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının öz – özünü tənzimləyən təşkilatlarının fəaliyyət qaydalarının müəyyən edilməsi;

1.11.qiymətli kağızlar bazarında hamı üçün açıq olan

informasiya sisteminin yaradılmasının təmin edilməsi;

1.12.qiymətli kağızlar bazarında reklam haqqında qaydaların qanunvericiliyə uyğun olaraq müəyyən edilməsi;

1.13.səhmdarların (investorların) hüquq və qanuni mənafelərinin qorunmasına nəzarətin həyata keçirilməsi;

1.14.Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarında xarici ölkələrin hüquqi və fiziki şəxslərinin iştirakının normalarının və qaydalarının müəyyən edilməsi;

2.Qiymətli kağızlar bazarında münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

Maddə 4. Qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının öz – özünü tənzimləyən təşkilatları

1.Bu Qanuna uyğun olaraq fəaliyyət göstərən və qeyri – kommersiya prinsipləri əsasında fəaliyyətini quran qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının könüllü birliyi, ittifaqı, assosiasiyası və sairə qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının öz – özünü tənzimləyən təşkilatı (bundan sonra öz – özünü tənzimləyən təşkilat) adlanır.

2.Öz – özünü tənzimləyən təşkilat qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən qiymətli kağızlar iştirakçılarının peşəkar fəaliyyəti üçün şəraitin təmin edilməsi, qiymətli kağızlar bazarında peşəkar etika standartlarına riayət edilməsi, qiymətli kağızların sahiblərinin və öz – özünü tənzimləyən təşkilatın üzvü olan qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının digər müştərilərinin maraqlarının müdafiə edilməsi, qiymətli kağızlar bazarında səmərəli fəaliyyəti təmin edən qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparılmasının qaydalarının və standartlarının qanunvericilik əsasında müəyyən edilməsində iştirak etmək üçün təsis edilir.

3.Öz – özünü tənzimləyən təşkilatın bütün gəlirləri onun tərəfindən yalnız nizamnamə vəzifələrini yerinə yetirmək üçün

istifadə olunur və onun üzvləri arasında bölüşdürülmür.

4.Öz – özünü tənzimləyən təşkilat, peşəkar fəaliyyət göstərməsi və qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparması tələblərinə uyğun olaraq müəyyən olunmuş, qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyətin həyata keçirilməsinin öz üzvləri üçün qaydalarını müəyyən edir və onlara riayət edilməsinə nəzarəti həyata keçirir.

5.Öz – özünü tənzimləyən təşkilatın fəaliyyətinə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı nəzarət edir.

III FƏSİL. QIYMƏTLİ KAĞIZLARIN QEYDİYYATI, BURAXILMASI VƏ TƏDAVÜLÜ QAYDASI

Maddə 5. Qiymətli kağızların qeydiyyatı və tədavülünün əsasları

1. Azərbaycan Respublikasının ərazisində emissiya qiymətli kağızlarının qeydiyyatı, buraxılması və tədavülü qaydası bu qanuna və ona uyğun qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlara müvafiq olaraq müəyyən edilir.
2. Qeyri – emissiya qiymətli kağızlarının qeydiyyatı, buraxılması və tədavülü qaydaları Azərbaycan Respublikasının normativ – hüquqi aktları ilə müəyyən edilir.
3. Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızlarının buraxılması qaydaları, onların yerləşdirilməsi və tədavülü şərtləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.
4. Azərbaycan Respublikası ərazisində qiymətli kağızların ilkin yerləşdirilməsi və tədavülü üçün dövlət rüsumu tutlmur.Emissiya prospekti qeydə alınarkən (özəlləşdirmə qaydasında qeydə alınması halları istisna olmaqla) dövlət rüsumu tutulur. Onun

məbləği və ödənilməsi qaydası qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

5. Azərbaycan Respublikasında xarici emitentlərin qiymətli kağızlarının tədavülü müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən nizamlanır.
6. Azərbaycan Respublikası ərazisində qeydiyyatdan keçmiş emitentlər tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızların Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənarda yerləşdirilməsinə dövlətlərarası sazişlər nəzərə alınmaqla müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə icazə verilir.

Maddə 6. Emissiya qiymətli kağızlarının qeydiyyatı qaydası

1. Emitent emissiya qiymətli kağızlarının buraxılması hüququnu onların dövlət qeydiyyatından keçdiyi andan etibarən əldə edir.
2. Emissiya qiymətli kağızlarının qeydiyyatını müvafiq icra hakimiyyəti orqanları həyata keçirir.
3. Emissiya qiymətli kağızlarının buraxılmasının qeydiyyatı üçün emitent aşağıdakı sənədləri təqdim etməlidir:

qeydə alınmaq üçün əriz;

emissiya qiymətli kağızlarının buraxılması haqqında qərarın surəti;

emissiya prospekti (əgər qiymətli kağızların qeydiyyatı emissiya prospektinin qeydiyyatı ilə müşayiət edilsə) ;

təsis sənədlərinin surətlərini (səhmdar cəmiyyətinin yaradılması üçün səhmlərin emissiyasə zamanı).

4. Emitent və onun idarəetmə orqanlarının vəzifəli şəxsləri emissiya prospektində və daxili sənədlərdə olan məlumatın tamlığı və mötəbərliyi üçün Azərbaycan

Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

5. Dövlət qeydiyyatı (və ya ondan əsaslandırılmış imtina) bu maddədə göstərilən sənədlərin alınması tarixindən sonra 15 gündən gec olmayaraq həyata keçirilməlidir.

6. Dövlət qeydiyyatı orqanlarının məlumatına əsasən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikasında qeydiyyattan keçmiş qiymətli kağızların vahid dövlət reyestrini aparır.

7. Dövlət qeydiyyatından keçməmiş qiymətli kağızların tədavi ilə buraxılması haqqında qərar qəbul etmiş emitentin vəzifəli şəxsləri Azərbaycan respublikası qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 7. Emissiya qiymətli kağızlarının buraxılışının qeydiyyatından imtina edilməsi üçün əsaslar

1. Emissiya qiymətli kağızlarının buraxılışının qeydə alınmasının imtina edilməsi üçün əsaslar aşağıdakılardır;

təqdim olunmuş sənədlərin və onlarda olan məlumatların məzmunun bu qanunun tələblərinə uyğun olması ;

emissiya prospektinə və ya qiymətli kağızlar buraxılması haqqında qərara (qiymətli kağızların qeydiyyatı üçün əsas olan digər sənədlərdə) qeyri – dürüst və ya təhrif edilmiş məlumatlar daxil edilməsi;

bundan əvvəlki buraxılışda olan qiymətli kağızların natamam yayılması;

emitent tərəfindən Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin digər tələblərini pozulması.

2. Emissiya qiymətli kağızlarının buraxılışının və emissiya prospektinin qeydə alınmasından imtina edilməsi haqqında qərardan məhkəmə qaydasında

şikayət verilə bilər.

**Maddə 8. Emissiya qiymətli kağızlarının buraxılışı
formasını və onlarda təsbit olunmuş hüquqların təmin
edilməsi forması**

1. Emissiya qiymətli kağızları aşağıdakı formalardan birində buraxıla bilər:
sənədləşdirilmiş formada adlı qiymətli kağızlar buraxılışı (adlı sənədləşdirilmiş qiymətli kağızlar);
sınımlaşdırılmış formada adlı qiymətli kağızlar buraxılışı (adlı sənədləşdirilmiş qiymətli kağızlar);
sənədləşdirilmiş formada təqdim edənə verilən qiymətli kağızlar buraxılışı (təqdim edənə verilən sənədləşdirilmiş qiymətli kağızlar).
2. Emitentin seçdiyi qiymətli kağız forması onun təsis sənədlərində və ya qiymətli kağızlar buraxılışı haqqında qərar və qiymətli kağızların emissiya prospektində birmənalı müəyyən edilməlidir.
3. Sənədləşdirilmiş formada emissiya qiymətli kağızları buraxılarkən onların sahiblərinə əldə etdikləri bütün qiymətli kağızlar üçün, onların ümumi sayını, kateqoriyasını və nominal dəyərini əks etdirən bir sertifikat verilə bilər.
4. Emissiya qiymətli kağızlarının sənədləşdirilmiş formasında sertifikat və qiymətli kağızların buraxılışı haqqında qərar qiymətli kağızla təsbit edilmiş hüquqları təsdiqləyən sənəddir.
5. Emissiya qiymətli kağızlarının sənədləşdirilmiş formasında qiymətli kağızların buraxılışı haqqında

qərar qiymətli kağızla təsbit edilmiş hüquqları təsdiqləyən sənəddir.

6. Təqdim edənə verilən emissiya qiymətli kağızları yalnız sənədləşdirilmiş formada buraxıla bilər.
7. Emissiya qiymətli kağızının sertifikatının məcburi rekvizitlərini müvafiq icra hakimiyyəti orqanı müəyyən edir.
8. Adlı emissiya qiymətli kağızının sertifikatının məcburi rekviziti onun sahibinin adıdır.
9. Qiymətli kağızlara qoyulan tələblər və qiymətli kağızları çap edən orqanların fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Maddə 9. Emissiya qiymətli kağızları buraxılışı haqqında qərar

1. Qiymətli kağızların ilkin buraxılışı haqqında qərar təsisçilər, təkrar buraxılışı haqqında qərar isə emitentin ümumi yığıncağı tərəfindən qəbul edilir.
2. Emissiya qiymətli kağızlarının buraxılması haqqında qərar da aşağıdakılar göstərməlidir;

emitentin tam adı hüquqi ünvanı;

qiymətli kağızlar buraxılışı haqqında qərarın qəbul edilməsi tarixi;

emitentin buraxılış haqqında qərar qəbul etmiş səlahiyyətli orqanının adı;

emissiya qiymətli kağızlarının növü;

emissiya qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi qaydası;

sahibin bir qiymətli kağızla təsbit edilmiş hüquqları;

emissiya qiymətli kağızları sahibinin qarşısında emitentin öhdəliyi;

həmin buraxılışda emissiya qiymətli kağızlarının sayı;

qiymətli kağızların formasının (sənədləşdirilmiş yaxud

sənədləşdirilməmiş, adlı və yaxud təqdim edənə) göstərilməsi;
emitentin möhürü və rəhbərinin imzası.

3. Emissiya qiymətli kağızlarının sənədləşdirilmiş formasında emitent əlavə olaraq sertifikatın təsvirini (nümunəsini) təqdim etməlidir.
4. Emissiya qiymətli kağızlarının hər buraxılışı üzrə ayrıca qərar qəbul edilməlidir.
5. Sonrakı buraxılışın qeydiyyatı alınması yalnız əvvəlki buraxılışda olan qiymətli kağızların nominal dəyərindən az olmamaq şərtlə tam satışından sonra aparılır.

Maddə 10. Emissiya və onun gerçəkləşdirilməsi mərhələləri

1. Qiymətli kağızların emissiya proseduru emissiya qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi üzrə emitentin hərəkətlərinin bu Qanunla müəyyən edilmiş ardıcılığıdır.
2. Qiymətli kağızların emissiyası aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

qanunvericiliyə uyğun olaraq emissiya qiymətli kağızlarının buraxılışı haqqında emitentin qərar qəbul etməsi;
emissiya qiymətli kağızlarının buraxılışının qeydə alınması;
emissiya qiymətli kağızlarının emissiya prospektinin qeydə alınması (əgər o nəzərdə tutularsa);
emissiya qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi;
emissiya qiymətli kağızları buraxılışının nəticələri haqqında hesabatın qeydə alınması.

Maddə 11. Emissiya prospektinə ümumi tələblər

1. Emissiya prospektinə:
emitentin tam və qısa adı və təsisçilərin adları;

emitentin hüquqi ünvanı;
hüquqi şəxs kimi dövlət qeydiyyatı haqqında
şəhadətnamənin nömrəsi və tarixi;

qiymətli kağızların qarşıdakı buraxılışı haqqında məlumat;

— qiymətli kağızlar haqqında 9saxlanması və
qiymətli kağızlara hüquqların uçotu qaydası göstərilməklə
qiymətli kağızların forması və növü), buraxılışın ümumi həcmi
haqqında, buraxılışda olan emissiya qiyməti qiymətli
kağızlarının sayı haqqında;

— qiymətli kağızların emissiyas haqqında (buraxılış
haqqında qərarın qəbul edildiyi tarix, buraxılış haqqında qərar
qəbul etmiş orqanın adı, potensial sahiblərin emissiya qiymətli
kağızlarını əldə edə biləcəyi yer, emissiya qiymətli kağızları
sertifikatlarının və emissiya qiymətli kağızlarına olan
hüquqlarının uçotunun dipozitaridə saxlanıldığı haqqda
depozitarinin adı və hüquqi ünvanı);

— emissiya qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsinin
başlanması və başa çatması vaxtı haqqında;

— emissiya qiymətli kağızlarının qiymətləri və
ödənilməsi qaydası haqqında;

— emissiya prospektinin qeydə alınması zamanı
qiymətli kağızlar buraxılışının yerləşdirilməsində iştirak
etməyə cəlb olunması nəzərdə tutulan qiymətli kağızlar
bazarının peşəkar iştirakçıları haqqında (adı, hüquqi ünvanı,
qiymətli kağızların yerləşdirilməsi zamanı yerinə yetirdiyi
vəzifələr) məlumatlar daxil etməlidir.

2. Təkrar emissiya olduğu və ya digər təşkilati – hüquqi
şəxsin səhmdar cəmiyyətə çevrildiyi halda emissiya
prospektinə həmçinin;

2.1. təsisçilərin adları;

2.2. emitentin rəhbər orqanlarının onun təsis
sənədlərində göstərilən strukturu, ocümlədən emitentin
Direktorlar Şurasının, idarə heyətinin və ya emissiya
qiymətli kağızları buraxılması haqqında qərar qəbul

edilən zaman oxşar vəzifələri yerinə yetirən idarəetmə orqanlarının bütün üzvlərinin siyahısı, onların hər bir üzvünün soyadını, adının, atasının adını, hazırda tutduğu bütün vəzifələrini, həmçinin emitentin nizamnamə kapitalında şəxsən onun iştirakçısı olan şəxslərin paylarının göstərməklə;

2.3. emitentin bütün filialları və nümayəndəlikləri, onların tam adları, qeydə alınma tarixi və yeri, hüquqi ünvanları daxil olan siyahısı;

2.4. son tamamlanmış maliyyə ili üçün müəyyən edilmiş formalar üzrə emitentin auditdən keçən (özəlləşdiriləcək dövlət müəssisələri istisna olmaqla) mühasibat balansı (banklardan ibarət olan emitentlər üçün ikinci dərəcəli hesablar üzrə mühasibat balansı) və fəaliyyətinin maliyyə nəticələri haqqında hesabatlar;

2.5. emissiya qiymətli kağızları buraxılışı haqqında qərar qəbul edəndən əvvəlki son rübün axırına olan vəziyyət üzrə emitentin mühasibat balansı (banklardan ibarət olan emitentlər üçün isə ikinci dərəcə hesablar üzrə mühasibat balansı);

2.6. emitentin emissiya qiymətli kağızlarının əvvəlki buraxılışları haqqında. Özündə buraxılmış emissiya qiymətli kağızlarının növləri. Dövlət qeydiyyatının nömrəsi və tarixi. Qeydə alan orqanın adı, buraxılışın həcmi, buraxılışın emissiya qiymətli kağızlarının sayı, gəlirlərin ödənilməsi şərtləri, sahiblərin başqa hüquqları daxil olan hesabatlar;

2.7. emitentin nizamnamə kapitalı haqqında göstəricilər (nizamnamə kapitalının həcmi, qiymətli kağızların sayı və onların nominal dəyəri, nizamnamə kapitalının payı Azərbaycan respublikasının antiinhisar qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş normativlərdən yuxarı olan qiymətli kağızların sahibləri) əlavə edilməlidir.

Maddə 12. Qiymətli kağızlar buraxılışı haqqında məlumat

1. Qiymətli kağızlar buraxılışı (emissiya) aşağıdakı formalarda həyata keçirilə bilər:

açıq satış haqqında elan etmədən və reklam kompaniyası aparmadan (qapalı satış);

emissiya prospekti dərc etdirməklə (açıq satış).

2. Emissiya prospektini qeydə alınmasını tələb edən açıq (kütləvi) emissiya zamanı emitent emissiya prospektində olan məlumatı əldə etmək imkanını təmin etməyə və dövrü mətbuatda məlumatın açıqlanması üçün bildiriş dərc etdirməyə borcludur.

3. Emitent, həmçinin emissiya qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsini həyata keçirən qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları istənilən potensial sahiblərə qiymətli kağızları almaqdan öncə açıqlanan məlumatı almaq imkanı yaratmalıdırlar;

4. Emitent, emissiya prospektini qeydiyyatdan keçirdiyi halda, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada ildə bir dəfə ölkə səviyyəli mətbuat orqanında özünün maliyyə - təsərrüfat vəziyyəti və fəaliyyətinin nəticələri (emitentin balans) haqqında əsas göstəriciləri dərc etdirməlidir.

Maddə 13. Buraxılmış qiymətli emissiya kağızlarının yerləşdirilməsi şərtləri

1. Yerləşdirilən emissiya qiymətli kağızlarının sayı qiymətli kağızlar buraxılışı haqqında emissiya prospektlərində göstərilən saydan çox olmamalıdır.

2. Emitent emissiya prospektində göstəriləndən az sayda emissiya qiymətli kağızları yerləşdirə bilər. Yerləşdirilmiş qiymətli kağızların həqiqi sayı qeydə alınmağa

təqdim olunan buraxılışın nəticələri haqqında hesabatda göstərilir.

3. Emissiyanın baş tutmadığı hesab edilən yerləşdirilməmiş qiymətli kağızların hissəsi qanunvericiliyə uyğun olaraq müəyyən edilir.

4. Emissiya baş tutmadığı halda investorların vəsaitinin qaytarılması müafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada həyata keçirilir.

5. Emitent buraxılan emissiya qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi müafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi müddət ərzində başa çatdırmalıdır.

6. Emissiya qiymətli kağızının buraxılışının açıq yerləşdirilməsi və tədavülü zamanı qiymətli kağızlar alarkən bir potensial sahibə başqaları qarşısında üstünlük verilməsi qadağandır. Bu müddəə aşağıdakı hallarda tətbiq olunmur:

Dövlət qiymətli kağızlarının emissiyasında;

Səhmdar cəmiyyətlərin səhmdarlarına emissiya haqqında qərar qəbul edilən zaman onlarda olan səhmlərin sayına mütənasib miqdarda yeni emissiya olunan qiymətli kağızlar almaqda üstün hüquq verildikdə;

Emitentlər qiymətli kağızların qeyri – rezidentlər tərəfindən alınması üzərində məhdudiyyətlər qoyduqda.

7. Hər hansı bir emitentin səhmlərinin ilkin yerləşdirilməsi zamanı onların 35 və daha çox faizinin və ya səhmdarların səslərinin 50 faizdən çoxunu təmin edən səhmlərin bir hüquqi və ya fiziki şəxsin, yaxud bir- birinin əmlakına nəzarət edən şəxslər qrupunun əldə edilməsi Azərbaycan Respublikası Antiinhisar qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Bu tələb nizamnamə fondu minimum haqqının 75 min misindən çox olmayan səhmdar cəmiyyətlərə aid edilmir.

Maddə 14. Emissiya qiymətli kağızlarının buraxılışının nəticələri haqqında hesabat

1. Emissiya qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi başa çatdıqdan sonra 30 gündən gec olmayaraq emitent qeydiyyatı aparan orqana emissiya qiymətli kağızlarının buraxılmasının nəticələri haqqında hesabat təqdim etməyə borcludur.

2. Emissiya qiymətli kağızlarının buraxılışının nəticələri haqqında hesabatla aşağıdakı məlumat daxil edilməlidir:

2.1. qiymətli kağızların yerləşdirilməsinin başlanması və başa çatması tarixi;

2.2. qiymətli kağızların yerləşdirilməsinin faktiki qiyməti (bu buraxılış çərçivəsində qiymətli kağızların növləri üzrə);

2.3. yerləşdirilmiş qiymətli kağızların sayı;

2.4. yerləşdirilmiş qiymətli kağızlara görə daxil olan vəsaitin ümumi həcmi və növləri.

3. Qeydiyyatı aparan orqan emissiya qiymətli kağızları buraxılışının nəticələri haqqında hesabatla iki həftə müddətində baxır və qiymətli kağızların buraxılışı ilə əlaqədar nöqsanlar olmadıqda onu qeydə alır. Qeydiyyatı aparan orqan qeydə aldığı hesabatın tamlığına cavabdehdir.

Maddə 15. Haqsız emissiya

1. Bu qanunla müəyyən olunmuş emissiya prosedurunun pozulması ilə ifadə olunan və qeydiyyat orqanları tərəfindən qiymətli kağızlar emissiyasının qeydə alınmasından imtina edilməsi, onun dayandırılması və ya emissiya qiymətli kağızları buraxılışının baş tutmamış etiraf olunması üçün əsas olan hərəkətlər haqsız emissiya hesab olunur.

2. Qeydiyyat orqanları haqsız emissiya halları aşkar etdikdə, bu barədə 5 gün müddətində müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verməlidirlər.

3. Emitent, emissiya prospektində elan olunmuş

saydan çox qiymətli kağız dövriyyəyə buraxdığı halda,o,qiymətli kağızların bu artıq hissəsinin alınmasının və dəyərinin ödənilməsini təmin etməyə borcludur.Emitent buna iki ay müddətində əməl etməzsə, onda müvafiq icra hakimiyyəti orqanı emitentin əsassız olaraq əldə etdiyi vəsaiti onun əlindən almaq üçün məhkəməyə müraciət edə bilər.

4.Haqsız emissiya faktlarına görə emitentin vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 16. Emissiya qiymətli kağızlarına mülkiyyət hüququnun təsdiqlənməsi forması

1.Sahiblərinin sənədləşdirilmiş formada buraxılan emissiya qiymətli kağızlarına olan hüquqları sertifikatlarda (əgər sertifikatlar sahiblərdə saxlanırsa), yaxud sertifikatlarda və depozitarilərdə depo hesabları üzrə yazılarla (əgər sertifikatlar saxlanmaq üçün depozitarilərə verilibdirsə) təsdiq edilir.

2.Sahiblərin sənədləşdirilməmiş formada buraxılan emissiya qiymətli kağızlarına olan hüquqları reyestr aparılması sistemində - reyestr saxlayanda (və ya emitentdə) olan şəxsi hesablarda yazılarla və ya qiymətli kağızlara olan hüquqların uçuotu depozitaridə olduqda,depozitarilərdə depo hesabları üzrə yazılarla təsdiq edilir.

Maddə 17. Qiymətli kağızlara olan hüquqların keçməsi və qiymətli kağızlarla təsbit edilmiş hüquqların gerçəkləşdirilməsi

1.Təqdim edənə sənədləşdirilmiş qiymətli kağıza hüquq:
onun sertifikatının sahibdə olduğu halda – həmin

sertifikatın onu alana verilməsi anında;

təqdim edənə sənədləşdirilmiş qiymətli kağızların sertifikatlarının və (və ya) belə qiymətli kağızlara olan hüquqlarının uçotunun depozitaridə saxlandığı halda – onu alanın depo hesabı üzrə mədaxil yazısı həyata keçirilən anda onu alana keçir.

2. Adlı sənədləşdirilməmiş qiymətli kağıza olan hüquq: qiymətli kağızlara olan hüquqların uçotunun depozitari fəaliyyəti həyata keçirən şəxsə aparıldığı halda – onu alanın depo hesabı üzrə mədaxil yazıldığı andan;

qiymətli kağızlara olan hüquqların uçotunun reyestr yazılması sistemində aparıldığı halda – onu alanın şəxsi hesabı üzrə mədaxil yazıldığı andan onu alana keçir.

3. Adlı, sənədləşdirilmiş qiymətli kağıza olan hüquq:

3.1. onu alanın qiymətli kağızlara olan hüquqlarının uçotu reyestr yazılması sistemində aparıldığı halda – onu alanı şəxsi hesabı üzrə mədaxil yazıldıqdan sonra qiymətli kağız sertifikatına ona verildiyi andan;

3.2. onu alanın qiymətli kağızlara olan hüquqlarını uçotunun, depozitaridə qiymətli kağız sertifikatlarını depozitə qoymaqla, depozitari fəaliyyəti həyata keçirən şəxsə aparıldığı halda – onu alanın depo hesabı üzrə mədaxil yazıldığı andan onu alan şəxsə keçir.

4. Emissiya qiymətli kağızı ilə təsbit olunan hüquqlar həmin qiymətli kağıza olan hüquqların keçdiyi andan onu alana keçir. Adlı emissiya qiymətli kağızı ilə təsbit olunan hüquqların keçməsi reyestr saxlayanın və ya depozitarinin və ya qiymətli kağızların nominal saxlayıcısının xəbərdarlıq məktubu ilə müşayiət olunmalıdır.

5. Təqdim edənə verilən emissiya qiymətli kağızları üzrə hüquqlar sahibin, yaxud onun vəkil etdiyi şəxsin onları təqdim etməsi ilə həyata keçirilir.

6. Adlı sənədləşdirilmiş emissiya qiymətli kağızları üzrə hüquqlar sahibi, yaxud onun vəkil etdiyi şəxsin həmin

qiymətli kağızların sertifikatlarının emitentə təqdim etməsi ilə həyata keçirilir. Bu zaman bu cür qiymətli kağızların sertifikatları sahibdə olduğu halda sertifikatda göstərilən sahibin adı ilə reyestrda olan sahibin adı eyni olmalıdır.

7. Sənədləşdirilmiş emissiya qiymətli kağızları dipozitarilərdə saxlandığı halda qiymətli kağızlarla təsbit edilən hüquqlar sahiblərin tapşırığı ilə, həmin sahiblərin siyahısını əlavə etməklə, həmin depozitarilərin təqdim etdikləri sertifikatlar əsasında həyata keçirilir. Bu halda emitent həmin siyahıda göstərilən şəxsin tədim edənə verilən qiymətli kağızlar üzrə hüquqların gerçəkləşməsini təmin edir.

8. Adlı sənədləşdirilməmiş emissiya qiymətli kağızları üzrə hüquqlar reyestr yazılması sistemində göstərilən şəxslər barəsində emitent tərəfindən həyata keçirilir.

Bu cür qiymətli kağızın yeni sahibi haqqında həmin buraxılışın reyestr saxlayıcısına və ya qiymətli kağız saxlayıcısına emitentin qiymətli kağızlar üzrə öhdəliklərini (səsvərmə, gəlirlərin alınması və başqaları) yerinə yetirilməsi üçün göstəricilər reyestr bağlanan vaxta qədər məlum edilməyibsə, onda reyestrda onun bağlandığı vaxtda qeydə alınmış sahib barəsində öhtəliklərin yerinə yetirilməsi məqbul hesab edilir. Vaxtında məlumat verilməməsinə görə məsuliyyət qiymətli kağızı alanın üzərinə düşür.

9. Qiymətli kağızlara olan hüquqların və qiymətli kağızlarla təsbit edilmiş hüquqların keçməsi haqqında sənədlərdə fiziki şəxslərin imzasının doğruluğu (qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla) notarius və ya qiymətli kağızların peşəkar iştirakçıları tərəfindən təsdiq edilə bilər.

10. Qiymətli kağızlara hüquqların keçməsi zamanı və səhmdar cəmiyyətlərin nizamnamə kapitalının həcmi artırıldıqda hər hansı emitentnin nizamnamə kapitalında səsvərmə hüququna malik səhmlərin 20 faizdən çoxunun bir hüquqi və ya fiziki şəxsin, yaxud bir – birinin əmlakına nəzarət

edən şəxslər qrupunun əldə etməsi Azərbaycan Respublikasının antiinhisar qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Bu tələb emitentin və investorun nizamnamə kapitalı birlikdə minimum əmək haqqının 75 min mislindən çox olmadığı hallara və dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi zamanı yaradılan və nizamnamə kapitalı minimum əmək haqqının 50 min mislindən az olan səhmdar cəmiyyətlərə aid edilmir.

IV FƏSİL. QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARINDA PEŞƏKAR FƏALİYYƏT

Maddə 18. Qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyətin növləri

1. Qiymətli kağızlarla peşəkar fəaliyyətin aşağıdakı növləri həyata keçirilə bilər:
 - 1.1. broker fəaliyyəti;
 - 1.2. digər fəaliyyəti;
 - 1.3. qiymətli kağızların idarə edilməsi üzrə fəaliyyət;
 - 1.4. qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi üzrə fəaliyyət (klioring);
 - 1.5. depozitari fəaliyyəti;
 - 1.6. qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət;
 - 1.7. qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyət.
2. Hüquqi və fiziki şəxslərin qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyəti o vaxt peşəkar hesab edilir ki, o, müstəsna olaraq bu qanun IV fəsilində nəzərdə tutulmuş fəaliyyət növlərinə aid olsun.
3. Kredit təşkilatları qanunvericiliyə uyğun olaraq qiymətli kağızlarla əməliyyatlar apara bilərlər.
 - 3.1. Qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət həyata

kaçırən hüquqi və fiziki şəxslərin peşəkar fəaliyyətinin bu maddədəki növləri ilə eyni zamanda məşğul olmasına və qiymətli kağızlarla əməliyyat aparılmasına məhdudiyyətlərin qoyulması bu Qanunla və digər normativ – hüquqi aktlarla tənzimlənilir.

Maddə 19. Broker fəaliyyəti

1. Tapşırıq və ya komission müqaviləsi əsasında müvəkkil və ya komisionçu kimi (müqavilədə onların səlahiyyəti barədə göstəriş yoxdursa həmçinin vəkalətnamə əsasında) fəaliyyət göstərən hüquqi və ya fiziki şəxsin onun müştərisinin marağına uyğun və onun hesabına qiymətli kağızlarla mülki – hüquqi əqdləri bağlanması broker fəaliyyəti hesab olunur.
2. Qiymətli kağızlar bazarının broker fəaliyyəti ilə məşğul olan peşəkar iştirakçısı broker adlanır.
3. Broker komisioner kimi hərəkət etdiyi halda, komission müqaviləsində qiymətli kağızlara kapital qoymaq üçün nəzərdə tutulmuş və ya qiymətli kağızların satılması nəticəsində əldə edilmiş pul vəsaitinin brokerdə saxlanması haqqında öhdəlik və müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq müştəriyə bu pul vəsaitinin qaytarılması vaxtına qədər broker tərəfindən istifadə edilməsi hüququ nəzərdə tutula bilər.
4. Göstərilən vəsaitin istifadə edilməsindən əldə edilmiş və brokerin sərəncamında qalan mənfəətin bir hissəsi müqaviləyə uyğun olaraq müştərinin hesabına keçirilir.
5. Broker saxladığı pul vəsaiti hesabına kapital qoyulmasından əldə edilən gəlirlər barədə müştəriyə zəmanət və vəd verməmək hüququna malikdir.

Maddə 20. Diler fəaliyyəti

1. Hüquqi şəxsin müəyyən qiymətli kağızların alışı və (və ya) satış qiymətlərini elan edib, bu qiymətli kağızların elan edilmiş qiymətlər üzrə alınması və (və ya) satılmasını öhdəsinə götürməklə, öz adından və öz hesabına qiymətli kağızlarla alqı – satqı əqdlərini bağlaması diler fəaliyyəti hesab olunur.
2. Qiymətli kağızlar bazarının diler fəaliyyəti həyata keçirən peşəkar iştirakçısı diler adlanır.

Maddə 21. Qiymətli kağızların idarə olunması üzrə fəaliyyət

1. Bu qanunun məqsədləri üçün hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən onun sahibliyinə verilmiş və başqa şəxsə mənsub olan və bu şəxsin və ya həmin şəxsin göstərdiyi üçüncü şəxslərin xeyrinə:
qiymətli kağızlarının;
qiymətli kağızlara kapital qoyulması nəzərdə tutulan pul vəsaitinin;
qiymətli kağızların idarə edilməsi zamanı alınan pul vəsaitinin və qiymətli kağızların haqq almaqla öz adından, müəyyən müddət ərzində vəkalətli idarə edilməsi qiymətli kağızların idarə edilməsi üzrə fəaliyyət hesab edilir.
2. Qiymətli kağızlar bazarının qiymətli kağızların idarə edilməsi üzrə fəaliyyəti həyata keçirən peşəkar iştirakçısı müdiriyyət (müdir) adlanır.
3. Qiymətli kağızların idarə etməyə verilməsi üzrə fəaliyyətin qaydası, müdiriyyətin (müdirin) hüquqları və vəzifələri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə və müqavilələrlə müəyyən edilir.

Maddə 22. Qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi üzrə fəaliyyəti (kliring)

1. Qiymətli kağızların göndərilməsi üzrə qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi (qiymətli kağızlarla əqdlər üzrə məlumatın toplanması, yoxlanması, təshih edilməsi və onlar üzrə mühasibat sənədlərinin hazırlanması) bu öhdəliklərin hesaba alınması və qiymətli kağızlar üzrə hesablaşma aparılması klirinq fəaliyyəti hesab olunur.
2. Qiymətli kağızlar üzrə klirinqi həyata keçirən təşkilatlar, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə hesablaşmalar ilə əlaqədar olaraq qiymətli kağızlar bazarının onlardan ötrü hesablaşmalar aparılan iştirakçıları ilə onların müqavilələri əsasında qarşılıqlı öhdəliklər müəyyən edilərkən hazırlanmış mühasibat sənədlərini icra üçün qəbul edirlər.
3. Qiymətli kağızlarla əqdlər üzrə hesablaşmaları həyata keçirən klirinq təşkilatının fəaliyyəti normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir.

Maddə 23. Depozitari fəaliyyət

1. Qiymətli kağızların və ya onların sertifikatlarının saxlanması, yaxud uçotu və qiymətli kağızlara olan hüquqların keçməsi üzrə xidmətlər göstərilməsi depozitari fəaliyyət hesab olunur.
2. Qiymətli kağızlar bazarının depozitari fəaliyyəti həyata keçirən peşəkar iştirakçısı depozitari adlanır.
3. Yalnız hüquqi şəxs depozitari ola bilər.
4. Depozitarinin xidmətlərindən istifadə edən şəxs deponent adlanır.

Depozitari qiymətli kağızlar bazarında bu qanunun 19, 20, 21 və 25 – ci maddələrində göstərilmiş fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilməz.

5. Depozitari və deponent arasında depozitari fəaliyyəti

prosesində onların münasibətlərini tənzimləyən müqavilə depozitari müqaviləsi (depo hesabı haqqında müqavilə) adlanır. Depozitari müqaviləsi yazılı formada bağlanmalıdır. Depozitari, bağlanmış depozitari müqaviləsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan, onun tərəfindən həyata keçirilən depozitari fəaliyyətinin şərtlərini təsdiq etməyə borcludur.

6. Depozitari müqaviləsinin bağlanması deponentin qiymətli kağızlara olan mülkiyyət hüququnun depozitariyə keçməsinə səbəb olmur. Depozitarinin depozitari müqaviləsilə nəzərdə tutulmuş, deponentin tapşırığı ilə həyata keçirilən hallardan başqa. Deponentin qiymətli kağızları haqqında sərəncam vermək, onları idarə etmək və ya deponentin adından qiymətli kağızlarla istənilən hərəkətləri həyata keçirmək hüququ yoxdur. Depozitarinin deponentlə depozitari müqaviləsi bağlamasına qiymətli kağızlarla təsbit edilmiş hüquqların hətta birindən deponentin imtina etməsi şərtini qoymaq hüququ yoxdur.

7. Depozitari, onda saxlanılan qiymətli kağızlar sertifikatlarının qorunması üçün mülki hüquqi məsuliyyət daşıyır.

8. Depozitarinin öhdəlikləri üzrə ödəniş deponentin qiymətli kağızlarına yönəldilə bilməz.

9. Depozitari müqaviləsinə aşağıdakı mühüm şərtlər daxil edilməlidir:

9.1. müqavilə predmetinin birmənalı müəyyən edilməsi, qiymətli kağızlar sertifikatlarının saxlanması və (və ya) qiymətli kağızlara olan hüquqların uçotu üzrə xidmətlər göstərilməsi;

9.2. deponentin depozitaridə saxlanan qiymətli kağızları üzrə sərəncam verilməsi haqqında deponentin depozitariyə məlumat verməsi qaydası;

9.3. müqavilənin qüvvədə olduğu müddət;

9.4. müqavilədə nəzərdə tutulmuş depozitari

xidmətlərinin ödənilməsinin həcmi və qaydası;

9.5. depozitarinin deponent qarşısında hesabat verməsinin forması və dövriliyi;

9.6. depozitarinin vəzifələri.

10. Depozitarinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

deponentin qiymətli kağızları ilə öhdəliklərin yaranması faktlarının qeydə alınması;

deponentin depo hesabının, hesab üzrə hər əməliyyatının edilməsinə tarixini və əsasını göstərməklə, başqa hesablardan ayrı aparılması;

bu qanunun 24 – cü maddəsinə uyğun olaraq başqa vəzifələr.

11. Depozitari müqaviləsinə uyğun olaraq depozitarinin, deponentlərin hesablarına keçirilmək məqsədilə saxlanılan qiymətli kağızlar üzrə gəlirlərin öz hesabına daxil edilməsinə hüququ vardır.

12. Depozitari, qiymətli kağızlara olan hüquqların uçotu üzrə öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi və ya qeyri – kafi yerinə yetirilməsinə görə, o cümlədən depo hesabları üzrə yazıların tamlığı və düzgünlüyünə görə məsuliyyət daşıyır.

Maddə 24. Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət

1. Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması sistemini təşkil edən göstərişlərin toplanması, qeydə alınması, işlənməsi, saxlanması və verilməsi qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət hesab edilir.
2. Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrlərinin aparılması üzrə fəaliyyətlə məşğul olmağa yalnız hüquqi şəxslərin hüququ vardır.
3. Reyestrin aparılması üzrə fəaliyyət emitent və ya onun tapşırığı ilə qiymətli kağızlar bazarının peşəkar

iştirakçıları tərəfindən həyata keçirilə bilər.

4. Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyəti həyata keçirən çəxslər reyestr saxlayıcıları (qeydiyyatçılar) adlandırılır.
5. Təqdim edənə qiymətli kağızlar üçün qeydiyyatçı tərəfindən reyestr aparılır.
6. reyestrin aparılması üçün yalnız bir qeydiyyatçı ilə müqavilə bağlanır. Qeydiyyatçı qeyri – məhdud saylı emitentlərin qiymətli kağız sahiblərinin reyestrini apara bilər.
7. Qiymətli kağızların nominal saxlayıcı – reyestrin aparılması sistemində qeydə alınmış, o cümlədən, hüquq sahibinin tapşırığı ilə onun xeyrinə depozitarinin deponenti olan və bu qiymətli kağızlar barəsində sahib olmayan şəxsdir. Qiymətli kağızların nominal saxlayıcısı reyestri aparan qarşısında hüquq sahibinin vəkili kimi çıxış edir.
8. Qiymətli kağızların nominal saxlayıcısı kimi qiymətli kağızlar bazarını professional iştirakçıları ola bilər.

Depozitari, depozitari müqaviləsinə müvafiq olaraq qiymətli kağızların nominal saxlayıcısı kimi qeydiyyatdan keçə bilər.

Broker, xidmət göstərdiyi müştəri ilə bağladığı müqaviləyə uyğun olaraq qiymətli kağızların nominal saxlayıcısı kimi qeydiyyatdan keçə bilər.

9. Reyestr saxlayıcısı sahibi, yaxud onun adından çıxış edən şəxsin, həmçinin qiymətli kağızların nominal saxlayıcısını tələbi ilə onun şəxsi hesabı üzrə reyestr aparılması sistemindən çıxarış verməyə borcludur.

Reyestr aparılması sistemindən çıxarış şəxsi hesabın sahibinin, çıxarış verildiyi ana bu hesabda hər buraxılış üzrə qiymətli kağızların mövcud olan sayını, onlar üzrə öhtəlikləri yaranması faktlarını, həmçinin bu qiymətli kağızlara aid olan digər məlumatı əks etdirən və reyestr

saxlayıcı tərəfinədən verilən sənəddir.

10. Reyestr saxlayıcısını hüquq və vəzifələri, reyestrin aparılması sahəsində fəaliyyət qaydaları qanunvericiliklə və qeydiyyatçı ilə emident arasında bağlanmış müqavilə ilə müəyyənləşdirilir.
11. Sahib tərəfindən qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparılmasına dair sərəncam forması və onda göstərilən məlumat müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.
12. Emitent reyestr saxlayıcısının dəyişdiyi halda, bu barədə kütləvi informasiya vasitələrində elan verir, yaxud bütün qiymətli kağız sahiblərinə öz hesabına yazılı bildiriş göndərir.

Maddə 25. Qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyət

1. Qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları arasında qiymətli kağızlarla mülki – hüquqi əqdlər bağlanması bilavasitə kömək edən xidmətlərin göstərilməsi qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyət hesab olunur.
2. Qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyəti həyata keçirən qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkilatçısı adlanır.
3. Qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkilatçısı mənfəət əldə etmək məqsədini güdmür, onun fəaliyyətindən alınan bütün gəlirlər müstəsna olaraq öz məqsədləri üçün istifadə edilir və onun təsisçiləri arasında bölüşdürülmür.
4. Qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkilatçısı istənilən maraqlı şəxsə aşağıdakı məlumatı verməlidir:
 - 4.1. qiymətli kağızlar bazarının iştirakçısının ticarətə

- buraxılması qaydaları;
- 4.2. qiymətli kağızların ticarətə buraxılması qaydaları;
 - 4.3. əqdlərin bağlanması və tutuşdurulması qaydaları;
 - 4.4. əqdlərin qeydə alınması qaydaları;
 - 4.5. əqdlərin yerinə yetirilməsi qaydaları;
 - 4.6. qiymətlərlə manupulyasiyanı məhdudlaşdırma qaydaları;
 - 4.7. qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkilatçısı tərəfindən göstərilən xidmətlərin cədvəli;
 - 4.8. yuxarıda göstərilmiş qaydalara dəyişikliklər və əlavələr edilməsi rəqlamenti;
 - 4.9. ticarətə buraxılmış qiymətli kağızların siyahısı.
5. Ticarətin təşkilatçısı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara müvafiq olaraq bağlanmış hər əqd haqqında istənilən maraqlı şəxsə aşağıdakı məlumat verilir:
- 5.1. əqdin bağlanması tarixi və vaxtı;
 - 5.2. əqdin predmeti olan qiymətli kağızın adı;
 - 5.3. qiymətli kağızların dövlət qeydiyyatı nömrəsi;
 - 5.4. bir qiymətli kağızın qiyməti;
 - 5.5. qiymətli kağızın sayı.

V FƏSİL. FOND BİRJASI

Maddə 26. Fond birjası

1. Fond birjası – müstəsna olaraq fəaliyyət predmeti qiymətli kağızların normal tədavülü üçün zəruri şəraitin yaradılması, onların bazar qiymətlərinin müəyyən edilməsi (qiymətli kağızlara), həmçinin onlar haqqında lazımın informasiyanın yayılması, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının yüksək peşəkarlıq səviyyəsi nümayiş etdirmək üçün şərait yaradılması olan təşkilatdır.

Fond birjası qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkilatçısı kimi, depozitari fəaliyyəti ilə qarçılıqlı

öhdəliklərin müəyyən edilməsi (kliring) fəaliyyəti istisna olmaqla digər fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilməz.

2.Fond birjası qapalı səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır.

3.Fond birjası yalnız birja üzvləri arasında ticarəti təşkil edir.Qiymətli kağızlar bazarının digər iştirakçıları birjada yalnız birja üzvlərinin vasitəçiliyi ilə əməliyyatlar apara bilirlər.

4.Fond birjası öz fəaliyyətini müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilən xüsusi razılıq əsasında həyata keçirilir.

5.Fond birjasının qulluqçuları qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının təsisçiləri və iştirakçıları ola bilməzlər, həmçinin fond birjasının fəaliyyətində sahibkarlar sifətində sərbəst iştirak edə bilməzlər.

6.Fond birjası üzvləri arasında, fond birjası üzvləri ilə onların müştəriləri arasında yaranan mübahisələrə məhkəmədə və münisflər məhkəməsində baxıla bilər.

Maddə 27. Fond birjasının üzvləri

Bu Qanunun IV fəsilində göstərilən fəaliyyəti həyata keçirən, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları fond birjasının üzvləri ola bilirlər. Fond birjası üzvlüyünə daxil olmaq, fond birjası üzvlüyündən çıxmaq və xaric edilmək qaydası, habelə fond birjasında üzvlərin fəaliyyətinin qaydaları onun nizamnaməsi və digər daxili normativ aktları ilə müəyyən edilir.

Fond birjasının üzvlərinə aid olan daxili normativ aktlar fond birjası tərəfindən onun üzvlərinin təklifləri nəzərə alınmaqla müstəqil müəyyən edilir.

Maddə 28. Fond birjasının əsas hüquqları və vəzifələri

1.Fond birjası bu Qanunun tələblərinə uyğun olaraq ticarət salonunda əqdlərin bağlanması, əqdlər üzrə hesablaşmaların və uçotun qaydasını, fond birjasının fəaliyyəti ilə əlaqədar olan müxtəlif qaydaları və sənədləri müstəqil işləyib hazırlayır və təsdiq edir.

2.Fond birjası:

onun üzvlərinin birja əqdlərində iştirakı üçün aldığı haqdan fond birjasının xeyrinə atılmaların;

fond birjası tərəfindən göstərilən xidmətlərə görə fond birjası üzvlərinin verdikləri qəbul və üzvlük haqlarının və başqa ödəmələrin;

fond birjasının nizamnaməsinin, onda ticarət qaydalarının və fond birjasının digər daxili sənədlərinin tələblərinin pozulmasına görə ödənilən cərimələrin miqdarının və yığılması qaydasının müəyyən edir.

3.Fond birjası birjada tədavülə buraxılmış qiymətli kağızların siyahıya daxil edilməsi (listinq) və siyahıdan çıxarılması (delisting) üsulunu müəyyən edilmiş qaydada müstəqil müəyyən edir.

4.Fond birjası, onun üzvlərinə əqdlərin aparıldığı yer və vaxt haqqında, birjada tədavülə buraxılmış qiymətli kağızların siyahısı və qiymətləri (kotirovkası) haqqında, ticarət sesiyasının nəticələri haqqında xəbər vermək yolu ilə aparılan ticarətin aşkarlığını və açıqlığını təmin etməyə borcludur.

5.Fond birjasının onun üzvləri tərəfindən birja əqdləri bağlanmasına görə yığılan haqqın həmçini müəyyən etmək hüququ yoxdur.

6.Yerləşdirmə və tədavül prosesində bu Qanunla nəzərdə tutulmuş emissiya prosedurunun keçmiş və fond birjası tərəfindən onun daxili sənədlərinə uyğun olaraq birjada tədavülə buraxılmış qiymətli kağızlar siyahısında daxil edilmiş qiymətli kağızlar fond birjasında tədavülə buraxılır.

Maddə 30. “Fond birjası” ifadəsindən istifadə edilməsi

Yalnız qiymətli kağızlarla birja ticarəti aparılması hüququ üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən edilmiş qaydada xüsusi razılıq almış fond birjası öz adından “Fond birjası” sözlərindən istifadə edə bilər.

VI FƏSİL. YEKUN MÜDDƏALAR

Maddə 30. Qiymətli kağızlarbazarında xidməti məlumatdan istifadə edilməsi

- 1.Bu Qanunun məqsədləri üçün emitent və onun tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlar haqqında kütləvi olmayan (hamı üçün nəzərdə tutulmayan) məlumata malik olan şəxsləri öz xidməti vəziyyəti, əmək vəzifələri və ya emitentlə bağlanmış müqavilə səbəbindən qiymətli kağızlar bazarının digər subyektləri ilə müqayisədə üstün vəziyyətə qoyan hər hansı məlumat xidməti məlumat hesab edilir:
- 2.Xidməti məlumata malik olan şəxslərin bu məlumatdan əqdlər bağlamaq üçün istifadə etmək, həmçinin xidməti məlumatı əqdlər bağlamaq üçün üçüncü şəxslərə vermək hüququ yoxdur.
- 3.Bu tələbi yerinə yetirməyən şəxslər Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyətə cəlb edirlər.

Maddə 31. Qiymətli kağızlar haqqında qanunvericiliyin Pozulmasına görə məsuliyyət

- 1.Bu Qanunun və qiymətli kağızlar haqqında Azərbaycan

Respublikasının başqa qanunvericilik aktlarının pozulmasına görə şəxslər Azərbaycan Respublikasının mülki, inzibati və ya cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

2.Qiymətli kağızlar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin pozulması nəticəsində dəyən zərər Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada ödənilməlidir.

3.Qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının, reklamda təqdim edilən məlumat da daxil olmaqla, qiymətli kağızlar, emissiya qiymətli kağızlarının emitentləri, qiymətli kağızların qiymətləri haqqında qəsdən təhrif olunmuş məlumat təqdim etmək yolu ilə qiymətli kağızlar bazarında qiymətlərdə manipulyasiya etmək və qiymətli kağızları almaq və satmaq üçün məcbur etmək hüququ yoxdur.

Qiyətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən göstərilən hərəkətlərin edilməsi onlara verilmiş xüsusi razılığın dayandırılması və ya ləğv edilməsi üçün əsasdır.

4.Qiymətli kağızlar bazarında qiymətlərlə manipulyasiya edilməsi faktı məhkəmə qaydasında müəyyən edilir.

5. Qiymətli kağızların haqsız emissiyasını həyata keçirən emitentlərə qarşı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı;

5.1. haqsız emissiya nəticəsində buraxılmış qiymətli kağızların bundan sonrakı yerləşdirilməsinin dayandırılması üçün tədbirlər görür;

5.2. haqsız emissiya faktı və haqsız emissiya nəticəsində buraxılmış qiymətli kağızların yerləşdirilməsinin dayandırılması üçün əsaslar haqqında məlumatı kütləvi informasiya vasitələrində dərc etdirir;

5.3. emitent tərəfindən qiymətli kağızların haqsız emissiyası ilə əlaqədar olan pozuntuların aradan qaldırıldığı halda qiymətli kağızların sonrakı yerləşdirilməsinə icazə verilməsi haqqında yazılı göstəriş verir.

6. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq qeydiyyat orqanının tələbi ilə, həmçinin qiymətli kağızlar bazarı sahəsində tənzimlənmə funksiyalarını həyata keçirən digər dövlət orqanlarının tələbləri ilə qiymətli kağızların buraxılışı etibarsız hesab edilə bilər.

7. Qiymətli kağızlar buraxılışının etibarsız hesab edilməsi qiymətli kağızların qeydə alınmasının və ya emissiyasının müəyyən edilmiş qaydasının pozulması ilə buraxılmış qiymətli kağızların tədavüldən çıxarılmasına və qiymətli kağızların ödənilməsi hesabına emitentin aldığı pul vəsaitinin (başqa əmlakın) sahiblərə qaytarılmasına səbəb olur.

8. Qiymətli kağızlar bazarında xüsusi razılıq olmadan peşəkar fəaliyyətinin aparılması qeyri – qanunidir.

9. Qiymətli kağızlar bazarında peşəkar iştirakçılarının qiymətli kağızlarının emitentlərinin, həmçinin onların vəzifəli şəxslərinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qiymətli kağızlar haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin pozulmasını aradan qaldırmaq və məsuliyyət tədbirləri tətbiq etmək barədə hərəkətlərindən Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada şikayət etmək hüququ vardır.

Maddə 32. “Qiymətli kağızlar və fond birjaları haqqında” Qanunun qüvvədən düşməsi

“ Qiymətli kağızlar və fond birjaları haqqında ” 24 noyabr 1992 – ci il tarixli 383 sayılı Azərbaycan Respublikası Qanunu bu Qanunun qüvvəyə mindiyi gündən qüvvədən düşür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
HEYDƏR ƏLİYEV

**“ QIYMƏTLİ KAĞIZLAR HAQQINDA ”
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI QANUNU
TƏTBİQ EDİLMƏSİ BARƏDƏ**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
FƏRMANI**

“ Qiymətli kağızlar haqqında ” Azərbaycan Respublikası Qanunun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin Qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə **QƏRARA ALIRAM:**

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki, bir ay müddətində:

– qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının “Qiymətli kağızlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğunlaşdırılması barədə təkliflərini Azərbaycan respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– “ Qiymətli kağızlar haqqında ” Azərbaycan Respublikası Qanunun qəbul edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında “ Qiymətli kağızlar və fond bazarı üzrə komissiya haqqında ” Əsasnamənin layihəsini və komissiyanın tərkibi barədə təkliflərini hazırlayıb təsdiq olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

– “ Qiymətli kağızlar haqqında ” Azərbaycan Respublikası Qanunun 3 – cü maddəsinin 2 – ci hissəsində, 4 – cü maddəsinin 4 – cü və 5 – ci hissələrində, 5 – ci maddəsinin 3 – cü, 5 – ci və 6 – cı hissələrində, 6 – cı maddəsinin 2 – ci və 6 –

ci hissələrində, 8 – ci maddəsinin 7 – ci və 9 – cu hissələrində, 12 – ci maddəsinin 4 – hissəsində, 13 – cü maddəsinin 4 – və 5 – ci hissələrində, 15 – ci maddəsinin 2 – ci və 3 – cü hissələrində, 24 – cü maddəsinin 11 – ci hissəsində və 31 – ci maddəsinin 5 – ci və 9 – cu hissələrində nəzərdə tutulmuş “ müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ” nın səlahiyyətlərini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanlarına dair təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– Həmin Qanunun 5 – ci maddəsinin 2 – ci hissəsində nəzərdə tutulmuş qeyri – emissiya qiymətli kağızlarının qeydiyyatı, buraxılması və tədaviyə qaydaları barədə təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– Həmin Qanunun 5 – ci maddəsinin 3 – cü hissəsində nəzərdə tutulmuş dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızlarının buraxılması qaydaları, onların yerləşdirilməsi və tədaviyə şərtləri barədə təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– Həmin Qanunun 8 – ci maddəsinin 7 – ci hissəsində nəzərdə tutulmuş emissiya qiymətli kağızlarının sertifikatlarının məcburi rekvizitləri barədə təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– Həmin Qanunun 8 – ci maddəsinin 9 – cu hissəsində nəzərdə tutulmuş qiymətli kağızlara qoyulan tələblər və qiymətli kağızları çap edən orqanlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydaları barədə təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– Həmin Qanunun 13 – cü maddəsinin 4 – cü hissəsində nəzərdə tutulmuş emissiya baş tutmadığı halda investorların vəsaitinin qaytarılması qaydası barədə təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– Həmin Qanunun 21 – ci maddəsinin 3 – cü hissəsində nəzərdə tutulmuş qiymətli kağızların idarə etməyə verilməsi üzrə fəaliyyətin qaydası müdiriyyətin (müdirin) hüquqları və vəzifələri barədə təkliflərini Azərbaycan Respublikasının

Prezidentinə təqdim etsin;

– Həmin Qanunun 22 – ci maddəsinin 3 – cü hissəsində nəzərdə tutulmuş qiymətli kağızlarla əqdlər üzrə hesablaşmaları həyata keçirən kliring təşkilatının fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi aktının layihəsini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– Həmin Qanunun 31 – ci maddəsinin 6 – cı hissəsində nəzərdə tutulmuş qiymətli kağızların buraxılışının etibarsız hesab edilməsi halları barədə təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– Qiymətli kağızlar haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– Nazirlər Kabinetinin müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının həmin qanuna uyğunlaşdırılmasını təmin etsin və bu barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin;

– Öz səlahiyyətləri daxilində “ Qiymətli kağızlar haqqında ” Azərbaycan Respublikası Qanunundan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

2. Müəyyən edilsin ki:

– “ Qiymətli kağızlar haqqında ” Azərbaycan Respublikası Qanunun 5 – naddəsinin 4 – hissəsində və 29 – cu maddəsində nəzərdə tutulmuş “ müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ” nın səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinenti həyata keçirir;

– Həmin Qanunun 26 – cı maddəsinin 4 – cü hissəsində nəzərdə tutulmuş “ müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ” nın səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

HEYDƏR ƏLİYEV